

N. IORGA

□ □ □

ROMÂNII
IN STRĂINĂTATE
DE-A LUNGUL TIMPURILOR

LECȚII

LA

ȘCOALA SUPERIOARĂ DE RĂZBOIU

— DUPĂ NOTE STENOGRAFICE —

VĂLENII-DE-MUNTE

EDITURA „DATINA ROMĂNEASCĂ”

1935.

N. IORGA

***

ROMÂNII IN STRĂINĂTATE DE-A LUNGUL TIMPURILOR

LECȚII

LA

ȘCOALA SUPERIOARĂ DE RĂZBOIU

— DUPĂ NOTE STENOGRAFICE —

VĂLENII-DE-MUNTE

EDITURA „DATINA ROMĂNEASCĂ”

1935.

N. IORGA

ROMÂNII ÎN STRĂINĂTATE

— LECȚII LA ȘCOALA SUPERIOARĂ DE RĂZBOIU —

Introducere

Iată ce înțeleg eu prin Români din străinătate. De la o anumită epocă înainte Români au trecut granița — îndată o să vă arăt de ce n'au trecut granița înainte de secolul al XIV-lea, și chiar pentru secolul al XIV-lea avem mult mai puține lucruri. Acești Români, trecând granița, pe lângă povestea particulară a lor, care este deosebită de la unul la altul, au represintat țara lor într'un anume fel și, pe de altă parte, au înțeles străinătatea, unde s'au dus, iarăși în felul lor. Și, atunci, noi avem avantajul acesta, când vorbim de cutare sau de cutare categorie de Români cari au trecut hotarul : putem spune ce era în starea țerii lor în momentul când au părăsit-o, motivul pentru care au părăsit-o, ceiace ne pune în legătură cu cutare problemă a aceluși moment, și, pe de altă parte, atunci când trec în altă țară, în același timp ei ni dau prilejul de a vorbi de țara în care au ajuns : care era situația acelei țeri, de ce i-a primit și ce a cerut de la dânșii, în ce fel a putut să-i ajute.

În felul acesta este toată istoria Românilor, pe de o parte, și toată istoria universală, pe de altă parte. Aceasta ar putea să dea materialul a vre-o zece lecții, ca de obicei în contribuția mea anuală la acest așezământ militar. Și cea d'întâiu din aceste lecții s'ar ocupa cu primii Români cari au călătorit, cu situația țerii în momentul când au plecat și cu ceia ce au putut găsi în țerile unde au venit, — se va vedea în ce calitate și pentru ce scop.

După aceste lămuriri preliminare, putem începe.

Dar, înainte de a arăta care au fost aceste d'intăiu categorii de Români cari au mers aiurea, trebuie să explic de ce numărul acestor Români a fost mult mai mic decât ne-am aștepta. Nu se poate zice că Românul nu este un om vioiu, care se adaptează la orice fel de împrejurări : am cunoscut foarte mulți cari, ducându-se aiurea, s'au găsit acolo imediat ca acasă la dâșii. Îmi aduc aminte de un mai tânăr prieten al meu care îmi spunea : „Arată-mi locul depe glob unde m'aș putea duce și dă-mi trei zile ca să fiu parcă m'aș fi născut acolo“. Românii sânt foarte curioși de a afla, de și poate nu în aceiași măsură ca alte popoare, ca vechii Gali, de exemplu, strămoșii Francesilor, și, în același timp, ei au un deosebit talent de a se deprinde în alt loc, pentru că sânt capabili, cum nu sânt alte popoare, de a înțelege și un alt fel de a fi. Sânt în adevăr popoare care înțeleg numai felul lor de a fi : îndată ce-i strămută cineva aiurea și-i pune în contact cu altfel de oameni, țină nu li place, ei stau de vorbă cu oamenii aceia, dar nu ajung la niciun rezultat, pe când Românii se familiarizează imediat. Aceasta se vede și din lecturile noastre, care sânt foarte felurite și uneori foarte bine alese, din cunoștințele pe care le avem, din vasta orientare pe care o câștigăm în domenii foarte deosebite. Și, așa fiind, adăugându-se și acea vioiciune a Românului, pentru care a merge din loc în loc nu reprezintă cine știe ce greutate mare, se întreabă cineva de ce înainte de secolul al XIV-lea călătorii lipsesc și chiar în secolul al XIV-lea sânt așa de puțini cei cari trec granița.

Iată de ce : Este sigur că poporul acesta românesc a avut cu pământul pe care se găsește o legătură mult mai strânsă decât aceia pe care au avut-o alte națiuni cu pământul lor.

Aceasta formează și o parte foarte importantă din patriotismul, din naționalismul nostru. Sântem un popor creat pe această brazdă, cari rămânem legați de dânsa ; sântem mânați de dorul întoarcerii acasă, chiar dacă împrejurările de acasă nu sânt cele mai bune, iar în străinătate se pot oferi împrejurări cu mult mai bune decât acestea. Strămoșii romani ar fi zis : „Ubi bene

ibi patria", numai cât acest „unde e bine, acolo e patria", care nu are sensul în general admis, nu l-a n moștenit printre multe lucruri pe care le avem de la Romani.

Aici s'a făcut o plămădeală de popor foarte grea și foarte dureroasă și, în deosebire, de exemplu, de frații noștri de rasă, Francesii, la noi nu Statul a format națiunea, ci națiunea a format Statul.

În Franța sânt o mulțime de vechi națiuni, care, aceste națiuni, antropologice, etnografice, se găsesc și acum în mare parte pe locurile pe care le-au ocupat strămoșii lor. Unul este Normandul, de origine germanică, altul Bretonul, de origine celtă ; altceva, iarăși, Flamandul în care s'au amestecat două rase, rasa germană și, rasa celtă ; altceva Lorrainul, care are sânge german, dar nu norvegian ca Normandul, ci de altă natură ; altceva Francesul din Auvergne, unde este o veche rasă primitivă ; altceva Francesul din Provence, unde nu sânt decât vechi elemente romane, chiar grecești ; altceva este apoi cel din Gasconia, care e Vascon, Basc, și altceva Francesul din centrul Franciei, — și încă aici a fost un amestec de popoare galice, iberice, și au fost și coloni barbari, până și Sarmați într'un anume moment, prin cutare regiune de pe Loira, care însă e ligură. Pe urmă a venit Statul, și acesta a unit deosebitele provincii, iar din unirea deosebitelor provincii prin regalitatea francesă — la capăt a venit Revoluția, care a creat și formele generale pentru poporul frances — s'a alcătuit națiunea francesă, care este, astfel, o alcătuire de Stat. Poporul frances a tăiat capul lui Ludovic al XVI-lea, dar, făcând aceasta, a tăiat capul cui represinta pe însuși părintele său, dinastia care l-a format.

La noi nu este așa ; la noi națiunea a format, încetul cu încetul, Statul. A format întâiu două State, apoi Statele acestea, foarte asemănătoare între dânsule, s'au unit abia la 1859, în ceia ce privește stăpânitorul, și au trebuit să treacă vre-o câțiva ani încă pentru ca să se facă și formele constituționale. Dar înainte de aceasta a existat poporul, când nici ideia de Stat nu se ivise

la noi, când în Muntenia lumea trăia în județe, fiecare având în frunte un jude, — căci județul Vâlcii aceasta înseamnă județul stăpânit de un jude anume Vâlcea, nume care e tradus ungurește în vestitul document de la jumătatea secolului al XIII-lea, unde se vorbește de un Farcaș, căci Vâlcea după slavonește înseamnă același lucru: lup, precum Romanați înseamnă județul unui Roman, care va fi fost odinioară jude acolo; numai la Dolj și Gorj nu este același lucru, de și acolo au existat juzi, căci numirea e dată după râuri, iar la Mehedinți numele e după cetatea Mehedia. Și, în ce privește Moldova, a fost în fond tot așa: formațiuni locale mici, peste care a venit mai târziu lumea aceia de nobili, de mici nobili, cavaleri maramurășeni, cari au întemeiat Statul.

Încetul cu încetul Statul dublu a ajuns până la Dunărea-de-jos și până la Nistru. Am întrebuințat din obișnuință cuvintele: încetul cu încetul, dar înaintarea s'a petrecut mult mai răpede ca în orice altă țară. Confundarea acestor mici organizații, despre care nu știm nimic, s'a făcut extraordinar de răpede, mai ales în Moldova.

Dar, trăind poporul acesta fără Stat, de la vechii coloni romani, de la elementele trace, de la părăsirea acestui teritoriu de către legiuni și de către funcționarii romani, s'a produs legătura aceasta admirabilă care formează marea putere a noastră: legătura între pământ și om, care pământ a cuprins totdeauna pe om și a îndreptat întreaga lui activitate numai spre acest pământ.

Sânt alte popoare pentru care mișcarea e o condiție de viață: de exemplu Galii cei vechi, pe cari-i întâlnește cineva în Irlanda, în Țara Galilor și în toată Britania. Ei au luat-o pe valea Dunării, Taurisci și Scordisci de pe lângă Singidunum-Belgrad, toți Celți, și de aici au trecut până la Carsum-Hârșova și la Durostorum-Silistra; până la vărsarea Nistrului se întâlnesc Celți de aceștia, cari au mers până și dincolo de Bosfor și au întemeiat Galația asiatică.

Îi citez pe aceștia ca tip al unui popor care circulă neconținut, pe când, în ce privește pe ai noștri, ei nu s'au strămutat, ci, de secole, stau în aceleași sate. Ei au avut un rost așa de mare și de greu acasă la dânsii,

încât n'au simțit nevoia de a trece aiurea, de a se revărsa pe alte ținuturi, și de aici vine și o anume linie a politicei. Politica aceasta a noastră a fost totdeauna o politică de moșie, de „teritoriu moștenit“, de „patrie“.

Aici ne deosebim foarte mult de vecinii noștri sârbi și bulgari. Noi am economisit rasa, pe când ei au risipit-o. Ei, Sârbii și Bulgarii, au făcut, în evul mediu, exact același lucru pe care l-au făcut, în epoca modernă, Spaniolii. Regimentele spaniole pe vremea lui Carol Quintul și Filip al II-lea s'au luptat pe toate câmpiile de bătaie din Europa. Armata pe care n'o aveau în Germania Împărații germani veniți din Spania li-a venit gata făcută din Peninsula Iberică. Când a fost vorba de lupte împotriva Turcilor, cu ce mijloace s'au luptat acești Împărați? Tot cu acele regimente de infanterie spaniolă. Și, pe la 1550, în Ardeal erau trupe spaniole, care luptau pentru Împăratul Ferdinand, rege al Ungariei: Castaldo, comandantul lor, punea Domni în Moldova și Muntenia. Și rezultatul a fost istovirea completă a rasei spaniole, care a căzut supt absolutismul Filipilor din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, și este astăzi cu mult mai slabă decât ar fi fost dacă ar fi rămas acasă și ar fi purtat numai războaiele necesare pentru existența regatelor spaniole, unite pe urmă supt aceiași coroană.

Cei de peste Dunăre au urmat de la început ideia Imperiului. Primii stăpânitori bulgari erau șefii unei horde războinice, așezată într'un lagăr, hordă de rasă curat turaniană, având îmbrăcămintea lor, limba lor, religia lor, obișnuințele lor deosebite în toate domeniile, în mijlocul unei populații slave, care aceasta era așezată și ea peste Tracii romanizați: de fapt poporul bulgar a ieșit din acest amestec. Însă, găsindu-se în vecinătate cu teritoriul bizantin, pe drumul Constantinopolului și Adrianopolului, de la început acești Huni turanici au avut dorința de a fi Împărați ai Constantinopolului — Caesar-Țar, și Constantinopolul „cetate împărătească“, Țarigrad. Deci supt Simion, care, fiind creștin, își atribuia un drept și hrănia o ambiție pe care nu le putuseră avea și hrăni predecesorii lui păgâni, până la Boris cel botezat Mihail, tatăl și înaintașul lui Simion,

și de la Simion până la pierderea primului Stat bulgăresc — căci pe urmă s'a făcut un nou Stat și cu elemente albanese și românești, în Pind, Statul lui Samuil, care n'a reușit —, toți Țarii aveau aceeași tradiție: să stăpânească Bizanțul. Și, când s'a făcut al treilea Stat bulgăresc, al Asăneștilor, cu luptători români, vlahi, formând o dinastie care s'a bulgarisat apoi supt influența Bisericii, ca și a culturii, a rămășiților vechii rase dominante turanice, ca și a atmosferei din orașe, Asăneștii aceștia, cu Ioniță și Ioan Asan cel mare, au voit tot stăpânirea Constantinopolului. Vă puteți închipui că un popor mic, care pornește la un lucru așa de greu, isprăvește prin aceia că se usează, așa încât Bulgarul din timpurile noastre cuprinde în sângele său foarte puține din elementele luptătorilor secolului al VIII-lea.

Mai avem un cas de felul acesta: al Ostrogoților din Italia. Au venit Ostrogoții lui Teodoric, la sfârșitul secolului al V-lea, și au întemeiat acolo, nu un regat ostrogot, ci o formă de Stat în care barbarii ostrogoți erau supuși lui Teodoric în calitatea lor de vechi credincioși, iar locuitorii vechi, elementele romane, ascultau de Teodoric pentru că Împăratul din Constantinopol li dăduse acestuia și misiunea de a administra pe Romanii săi. Cât a ținut acest Stat ? Foarte puțin, câteva decenii numai, pentru ca, de îndată ce a venit Belisariu, cu armată răsăriteană, în numele lui Iustinian, luptându-se vre-o treizeci de ani în Italia, el a făcut cu dânsii cum s'a lăudat cu privire la Germani cutare general frances din timpul Marelui Războiu, zicând : „Je les grignotte“. Tot așa ar fi putut să zică și Belisariu: i-a ros așa încet, încet, până n'a rămas nimic dintr'înșii. Apoi ce înseamnă în Italia moștenirea Ostrogoților ? Ori ce a rămas din Longobarzi, urmașii Ostrogoților, în Nordul Italiei, afară de anumite nume, Pastrengo, Marengo, amintiri rare ale semințiilor longobarde ?

Și Sârbii, în secolul al XIV-lea, au voit o Împărăție, și supt Ștefan Dușan au făcut eforturi extraordinare pentru ca într'adevăr el să devie „Împărat al Romanilor și al Sârbilor“. Și rezultatul ? Chiar urmașul lui Ștefan, Uroș, s'a găsit în împrejurări foarte grele.

Statul s'a sfărâmat în bucăți, și Turcii au luat unul după altul toate aceste fragmente fără a avea nevoie de sforțări deosebite.

La noi, n'a fost așa, de și noi am avut Împărați în esența noastră sufletească însăși, de unde apoi caracterul Domnilor noștri, care este imperial. Căci „Domn“ nu înseamnă „prinț“, ci Împărat în sens roman, *dominus*, — și *imperator* era mai puțin decât *dominus* în Roma cea veche. Prin urmare la noi Împărăția nu era o țintă, ci o moștenire, o tradiție, și astfel noi găsim satisfacție și pentru cele mai îndrăznețe aspirații în marginile acestui pământ al nostru

Un asemenea trecut românesc explică și multe lucruri mai târzii, căci câte înouri, câte transformări nu s'au petrecut în Sud-Estul Europei pe vremea noastră! Îndată ce s'a produs putința de expansiune la vecinii noștri, ei au intrat într'o stare de spirit deosebită: pierzând orice măsură, n'au cântărit, n'au calculat, și de, unde în unele momente erau foarte sus, în altele s'au găsit ceva mai jos, cum este jocul firesc în astfel de încercări, pe când noi ni-am ținut firea, am chibzuit împrejurările și ne-am amestecat numai când trebuia, fără nicio dorință de a prinde bucăți de pământ străin; dacă s'a întâmplat de s'a alipit undeva un fragment de pământ fără populație românească, aceasta este datorită unei simple măsuri de asigurare a graniții.

Iată, din cauza aceasta Românii au rămas acasă, iar mulți străini au venit la noi, fiindcă am avut elemente străine așezate aici încă din cei d'întăiu ani ai vieții noastre politice. Mulți Slavi, când au dispărut Statele lor din părțile Dunării, au trecut la noi, mai ales element sârbesc din deosebite provincii; elemente bulgărești nu cunosc. Așa am avut în Muntenia pe Doamna lui Neagoe, care era din familia Brancoviciilor, și Doamna Elena a lui Petru Rareș era și ea tot din familia aceasta a foștilor stăpâni din Serbia; ba și un Mitropolit muntean a fost din același neam. Tot în secolul al XVI-lea am mai avut și elemente grecești, din mari familii, Cantacuzini, Paleologi, cari s'au fixat la noi. Însă puterea noastră de asimilare a fost așa de

puternică, încât elementele acestea străine trecute la noi și intrate în boierimea noastră au căpătat imediat felul de a fi al conducătorilor poporului românesc. Niciodată nu i-am primit pe străini cu simțirea lor de străini: și-au adus-o cu ei, dar, când și-au dat samă că n'au ce face cu dânsa, și-au părăsit-o în folosul datinelor care singure asigură cui se află pe pământul românesc puțința de a duce traiu bun împreună cu Românii. Astfel noi n'am fost niciodată o nație de vagabonzi și n'am iubit pe vagabonzi. Sânt popoare mari care admiră pe aceia cari povestesc pe unde au fost și ce au făcut. Îmi aduc aminte că în copilăria mea o comedie mică francesă a lui Octave Feuillet îmi prezenta pe un erou de aceștia de aventuri care se întorsese într-o familie din provincia francesă și o speria, și pe femei și pe bărbați, povestind cum a mâncat „le couscoussou sous la tente de l'Arabe“. La noi i-am fi spus: poftă bună, dar nu ni-ar fi impus peste măsură. La noi un „vântură țară“, un „împușcă'n lună“ nu se bucură de o mare trecere.

Cred că ajunge pentru a se înțelege de ce numărul Românilor trecuți peste graniță este așa de mic, și orice încercări se fac în timpurile noastre pentru a înlocui psihologia națională cu cea ce se numește „psihologia europeană“ nu izbutesc.

Pe de altă parte, însă, astfel de drumuri în străinătate sânt mai cu puțință atunci când există Statul, și când el are o anume politică. Dar, la noi, Statul este foarte târziu. Începuturile le avem în secolul al XIV-lea, când Muntenia s'a consolidat cu Mircea I-iu, căruia i se zice cel Bătrân, nu pentru că era „bătrân“, căci a murit probabil la o vârstă care nu se putea socoti înaintată nici pe vremea aceia, ci pentru că era mai vechiu decât Mircea Ciobanul de mai târziu, cum Alexandru-cel-Bun înseamnă Alexandru I-iu față de ceilalți Alexandri cari au venit pe urmă.

II.

Cei mai vechi pribegi

Cu toate acestea, chiar în primele timpuri a fost în țările noastre un motiv de a trece granița, care și-a lăsat urmele în istorie, și iată care.

Domnia noastră s'a întemeiat fără teorii, fără o basă de drept cum sânt ale dreptului bizantin, sau ale dreptului roman, care s'a păstrat în Occident. Domnul nostru a fost, în general, un fel de președinte al unei ordini de lucruri mai vechi, aceasta mai ales în Muntenia, căci în Moldova el este un cuceritor. Județele muntene libere de odinioară s'au legat între dânsule, pe când în Moldova e altceva: acolo au venit descălecătorii maramurășeni cu Dragoș, în calitate de supus al regelui Ungariei; apoi cu Bogdan, care nu ceruse voie de la nimeni și lucra împotriva regelui Ungariei, cu care a avut conflictele urmărite și pomenite de cronică, iar urmașii lui au rămas Domni de sine stătători, prin femei trecându-se de la neamul lui Bogdan la acela. Înrudit cu dânsul, al fiilor, nepoților și strănepoților Mușatei, căci n'a existat un Roman, un Ștefan „Mușat“, ci un Petru, un Ștefan și un Roman, fii ai Mușatei: în mențiunea din cronică genitivul este feminin. Acolo într'adevăr au fost cuceritori, cari au luat țara în stăpânire, au împărțit-o în pătrate, care sânt cadrele cetății din mijloc. Forma împărțirilor moldovenești nu era județul, Moldova fiind o țară de ținuturi. De altfel și în evul mediu apusean există „tenutum“, care vine de la *teneo-tenere*, corespunzând verbului nostru „a ținea“.

Dar nici în Moldova n'a existat o ordine de succesiune: trebuia să fie cineva „os de Domn“, și atâta.

Dar ce fel de os de Domn ? La alte popoare se fixează succesiunea în ordinea fiului celui mai mare. În Imperiul otoman este un alt principiu: cel mai în vârstă din dinastie acela succedează ; dacă s'ar întâmpla de ex. să trăiască fratele bunicului Sultanului care a murit, acesta iea moștenirea. Pe urmă, ce e drept, Turcii au recurs la un sistem foarte expeditiv: îi omorau pe toți ceilalți membri ai dinastiei, și rămânea unul singur, care devenia foarte prețios. Dar la noi nu era principiul moștenirii fiului celui mai mare, nici principiul, din Imperiul otoman, al moștenirii celui mai în vârstă din dinastie. Ci oricine din neamul Domnilor putea moșteni, și anume fără deosebire dacă era legitim sau nelegitim. Fii legitimi și fii nelegitimi aveau drepturi egale, — și atâția din Domnii noștri au fost fii nelegitimi. Existau anumite norme, pe care le cunoaștem, referitoare la mijloacele de a recunoaște dacă era cineva un fiu de Domn, ascuns o bucată de vreme. Afară de semnul care în momentul nașterii se punea, în prezența martorilor, pe braț, se dădea și un „certificat“. Am tipărit acela pe care l-a avut de la Mitropolit și de la boieri Petru Șchiopul. Domnul Moldovei, la sfârșitul secolului al XVI-lea, pentru a se ști că Ștefan, născut din doica fetei lui, Maria, sclava Irina, era fiu domnesc.

Adăugiți pe lângă faptul că moștenirea la tron nu era hotărâtă în principiu și că ea nu atârna de legitimitatea copilului, încă un lucru, special Munteniei: urmașii acelor cari fuseseră odinioară juzi neatârnați, căci de la o bucată de vreme cele cinci județe de peste Olt au fost unite cu ce putuseră prinde Domnii din Curtea Argeșului, acești moștenitori ai vechilor juzi, nemulțamiți cu Domnii cei noi, au trecut granița. Unde ? La Sud ? Turcii nu erau încă, — vorbim de începutul secolului al XIV-lea, — dincolo de Dunăre. Pe de altă parte, pe la 1330 Statele creștine de acolo isprăviau: ele agonisau, cu excepția Sârbilor, cari și au luat atunci mare avânt, în Domnia lui Ștefan Dușan. Dar, în general, ai noștri nu mergeau acolo: e un singur cas, al predecesorului și fratelui lui Mircea-cel-Bătrân,

Dan, care a trecut la Bulgari și a dispărut acolo. Deci se trecea în Ardeal.

Ardealul de pe vremea aceasta, pe la 1330, era un Voevodat potrivit cu vechea tradiție. Ungurii, când au venit aici, cu găsit un astfel de Voevodat, de origine românească, supus la influențe de cultură slavă, pe care le-a păstrat. Acest Voevodat al Ardealului, care avea în frunte nobili, de formă Maghiari, dar a căror origine n'o putem ști, era, pe vremea Angevinilor, dinastia cea nouă, în strânsă legătură cu regatul Ungariei. Coborându-se din dinastia francesă, plecați de la Neapole, unde rămăsese o adevărată tradiție de aventură, cu gândul de a fi căpitani de cruciată, cum li-a cerut o chiar Papa, și având drept țință învierea Imperiului latin la Constantinopol, Carol-Robert și Ludovic ocupă tot secolul al XIV-lea, și dinastia se întinde și vre-o patruzeci de ani dincolo de acest secol, căci Maria, fiica lui Ludovic, măritată cu Sigismund de Luxemburg, i-a lăsat coroană unagară.

Angevinii ne luau în socoteală și pe noi, așa încât nu interesam numai pe Voevodul Ardealului, ci și pe regele Ungariei, care dădea pe vremea aceea Ardealului o foarte mare importanță, pentru că de aici plecau planurile de a stăpâni șesul dunărean și de a lua drumul Constantinopolului. Din cauza aceasta Angevinii s'au servit de Români, cari au ocupat situații mai mari supt ei decât supt Arpadieni. Români din Maramurăș —Dragoș și Bogdan,— Români din județele dela Apusul Ardealului, la Sud și la Vest de Murăș, Români din Banatul răsăritean de pe la Lugoș și Caransebeș, erau cavaleri ai regelui *milites regis*. Niciodată neamul românesc n'a jucat în Ardeal un rol așa de mare ca pe vremea Angevinilor: am putea zice că era un instinct de rasă între dinastia francesă și între oamenii, inteligenți, vioi, întreprinzători, cari stăteau totdeauna gata să participe la războaiele de aventuri. Ardealul, în ce privește pe Sași, a fost la început contra Angevinilor: Sașii voiau un rege de origine germanică, pe acel Otto care s'a refugiat dincoace de munți. Din cauza aceasta au căutat Carol-Robert și Ludovic să țină strâns Ar-

dealul, care reprezintă pentru dânșii această basă în vederea unei acțiuni viitoare.

Și din cauza acestei nevoi pe care o avea regele Ungariei și voevodul său ardelean, foarte strâns legat de Coroană, de țerile noastre, Domnii munteni au avut față de Ungaria Angevinilor o situație privilegiată. Ei au căpătat toată Țara Oltului, ținutul Făgărașului, cu titlul de duci, titlu apusean, frances, adus de acești noi stăpânitori în noua regiune, care nu cunoscuse până atunci niciun duce. Și, mai târziu, Mircea-cel-Bătrân n'a fost mulțămît numai cu Țara Oltului, ci a căpătat și satele din marginea Sibiului, din care face parte Amlașul, — de unde „duce al Făgărașului și Amlașului“, titlu care s'a păstrat încă târziu, până și în secolul al XVII-lea, când cutare Domn, foarte ambițios, puțintel cam deranjat, ca toți parveniții, Mihnea Radu, se intitula, nu numai duce, dar, cum auzise că în Austria sânt arhiduci, și arhiduce, puindu-și ca pecete vulturul cu două capete.

Deci, când a început să se consolideze principatul muntean, o parte din acești nemulțămîți, vechi stăpânitori de pămînturi care fuseseră numai ale lor, au trecut în Ardeal. Dovada documentară o avem la expediția din 1330 a lui Carol Robert, regele Ungariei, contra lui Băsărabă, cel d'întăiu Domn cunoscut din Cetatea Argeșului, expediție care s'a făcut în urma cererii unor pribegi.

Iată astfel prima formă prin care Românii au trecut granița: *forma pribegiei*. Termenul de „pribegi“ s'a păstrat până foarte târziu, și astăzi el are altă semnificație decât aceea a unui aspirant la Domnie sau unor partizani ai lui, cari trăiesc în străinătate, — căci trebuie să bănuim că alături de acești aspiranți la o stăpânire dincoace de munți se găseau și partizani de-ai lor.

Pentru secolul al XIV-lea nu știm decât numele celor de cari se leagă această explicație, dar pentru mai târziu istoria pribegilor o cunoaștem foarte bine. S'ar putea scrie o carte întreagă despre ei numai în Ardeal, afară de cei cari au trecut aiurea, și mai ales în Polonia.

Ce făceau acești pribegi ? Regele sau voevodul Ardealului putea să li acorde personal ospitalitatea, dar n'am prea găsit asemenea casuri, pentru că aceștia nu se încurcau bucuros în astfel de aventuri. Natural, dacă ieșiau lucrurile bine, era altceva. De ex. Matei Basarab a fost ajutat de Gheorghe Rákóczy I-*iu*, prințul, Ardealului, om cu o mare putere și influență și cu o ambiție corespunzătoare. O spun și cele două scrisori ale Doamnei Elina, soția lui Matei, care, trebuind să se facă recunoscut la Constantinopol, plecase într'acolo, întovărașit de o deputație întreagă, iar în acest timp rămăsese Doamna ca regentă: ea mulțamește foarte călduros pentru sprijinul ce fusese acordat soțului ei. Dar, chiar atunci când voevodul Ardealului dădea ajutor, *înaintea* momentului când lua pe pretendent cu sine și trecea munții el se ferea s'o anunțe.

De obicei pribegii făceau altfel: se duceau în orașele săsești, așa încât, când se va scrie o carte despre pribegii români, pe cari-i putem urmări până în secolul al XVII-lea, dar vremea clasică a lor este al XVI-lea, s'ar putea face o împărțire pe orașe: pribegii de la Brașov, de la Sibiu, de la Bistrița, etc. Ei găseau totdeauna câte un localnic care primia plata pentru întreținerea lor ; era o meserie. Cum este azi în Italia meseria străinilor, cari vin pentru frumuseța naturii sau pentru splendoarea artei italiene, tot așa era o meserie, a pribegilor, la foarte mulți Sași din Ardeal.

În castelele ungurești, pribegii nu veniau ; poate că nu se înțelegeau așa de ușor cum se înțelegeau cu Sașii. N'ar avea rost să aprofundăm motivele pentru care nu mergeau și la Unguri. Numai Petru Rareș, la plecarea-i din Moldova, în 1538, când a căutat refugiu în Ardeal, a fost primit foarte frumos de prietenii săi din Secuime, cari l-au adăpostit, i-au dat de mâncare, i-au pus la îndemână rădvanul, până ce a ajuns la cetatea Ciceului și, cum spune o povestire românească pe care o cred contemporană: „a intrat acolo, și s'au închis porțile“.

Dar, în afară de casul acesta al unui Domn pribeag care își găsește prieteni și jupănesele acestor prieteni,

spre a-l primî şi a-l ospăta, aceşti pribegi nu mergeau decât numai în oraşele săseşti. Ei aveau şi bani, dar nu era o vreme de gospodărie în monedă, şi oamenii noştri, când era vorba de bani, ştiau ce să facă, la un cas greu, cu dînşii ; îi ascundeau în pământ, — comorile pe care le descoperim şi acum din când în când. Dar de obicei se căuta a se strânge bogăţia în obiecte ce se puteau lesne tăinui ; cheltuiau pentru blănuri şi pentru haine scumpe, dar mai ales pentru pietre scumpe şi mărgăritare. Bogăţia în acest domeniu a oamenilor noştri de odinioară era foarte mare. Acum câţiva vreme s'a descoperit în judeţul Buzău o serie de morminte, o întreagă necropolă, acolo unde, după legendă, care cred că are dreptate, a fost palatul Doamnei Neaga. Oricum, acolo a fost îngropat tot neamul ei, şi în apropiere s'au găsit o sumedenie de podoabe. Unii Saşi se puteau aţinea la momentul când pribeagul mântuia banii şi începea să scoată pietre scumpe şi mărgăritare care se puteau cumpăra ieftin. Era astfel ca un Munte de Pietate răspândit în toate cetăţile din Ardeal. Cu oarecare risc, se dădea sprijin pribeagului care isprăvisse banii şi oferia o hârtie pentru vremea când, cu Domnul său, va intra în ţară şi va ajunge atunci mare boier. Saşii gândiau : să-i dăm, cine ştie ce avantagii va putea ieşi de la el, măcar un privilegiu de scutire pentru marfă !

Pribegia avea însă un dublu avantaj. Cel d'întăiu, că oamenii se deprindeau cu un orizont mai larg. Altceva era un Domn care stătuse totdeauna închis pe moşia lui, care trăise câţiva ani la Curtea unui predecesor, care luase parte la ceva expediţii interne, şi altceva unul care locuise o bucată de vreme în Ardeal. Pe vremea acestui secol al XVI-lea, când un Honterus, întors din Apus în Braşov, aducea cu dânsul spiritul Renaşterii, ni putem închipui ce minţi mai luminate se puteau crea acolo. Multe din progresele principatului muntean mai ales au trebuit să vie de la aceşti oameni cari trăiseră un număr de ani în străinătatea ardeleană.

Mai fiecare dintre boierii noştri avea în trecutul lui unul, ba chiar mai mulţi ani de pribegie dincolo de graniţă. Pe urmă ei veniau întovărăşiţi de femeile

lor, care se deprindeau mult mai răpede cu o viață de un caracter mai complicat și mai înalt, și de copii, băieți și fete. Cei d'întăiu urmau la școlile de acolo sau aveau preceptori acasă, fie și numai vre-un preot de la biserica românească din Șcheiul Brașovului sau de la bisericuța din marginea Sibiiului. Așa încât acești copii, pe lângă românește și slavonă, care era limba Bisericii și a Statului, ajungeau a ști și latinește, ceva nemțește, iar fetele se puteau și mărita acolo. Cutare fete românce de acestea, măritate în Ardealul secolului al XVI-lea, au jucat un rol foarte mare, și din cauza bogăției, ca și din cauza inteligenței și frumuseții lor. Astfel fiicile lui Ivan Noroceă, ginerele lui Mircea-Vodă Ciobannl, Zamfira și Velica, din care una a fost prietena și inspiratoarea lui Mihai Viteazul, măritată cu un nobil ungur, apoi cu un altul, femeie cu altă intelectualitate decât Stanca Doamna, credincioasa soție a Domnului erou. Zamfira lui Noroceă era numită, cred, după o altă Zamfiră, fiica lui Moise-Vodă, care a întemeiat mănăstirea Prislopului, unde este îngropată, și care prin influența ei era să deie unuia din soții ei catolici, unguri, coroana voevodală a Ardealului.

Moldova, din partea ei avea legături cu Polonia, legături de vasalitate formală, și pentru Pocuția, care nu se putea căpăta decât prin astfel de raporturi feudale ori supt formă de împrumut. Știm că au fost Moldoveni în marea luptă pe care regele polon, la începutul secolului al XV-lea, a dat-o împotriva Căvalerilor Teutoni, dar ce putem afla despre participarea lor în această luptă? O scurtă însemnare în cronică lui Dlugosz este tot ce avem.

III.

Cei d'întăiu ambasadori

Observ că Moldova n'a prea avut pribegi în Ardeal, și puțini chiar în Polonia, Domnii moldoveni erau mult mai stricți decât vecinii lor munteni. Moldova este un pământ de disciplină. Nu se putea duce cineva, de acolo, când dincolo de graniță, când înapoi cu Domnul său, gata de războiu. Au fost, e drept, după moartea lui Alexandru cel-Bun: lupte, și ce lupte sângeroase! Fiul lui Alexandru, Ștefan, contra fratelui Ilie, pe care l-a orbit, și a fost apoi el însuși prins și decapitat de Roman, fiul lui Ilie, fiind înmormântat la Mănăstirea Neamțului. Dar luptele cele multe s'au dat în general cu elemente de țară și în marginile țerii. Iar, îndată ce a venit Ștefan-cel-Mare, a fost liniștea aceia adâncă de pe urma căreia s'a putut desvolta Moldova, căpătând întâia situație în lumea românească.

În ce privește ambasadorii, este altceva: ei au fost trimiși de sigur încă de la început. Fiindcă, afară de câțiva cari au mers la Constantinopol, toți trebuiau să treacă prin cetățile ardelene, fie că veniau din Moldova, fie că erau din Muntenia. După registrele de socoteli, nu puteam să-i cunoaștem pe cei din secolul al XIV-lea sau al XV lea: socotelile Brașovului și Sibiiului încep să fie ținute numai pe la 1500, iar de pe la 1600 aceste izvoare prețioase vor începe să fie foarte sărace.

Și *afacerile religioase* puteau aduce însă o deșterare. Astfel, cu prilejul vestitului Conciliu de Unire a Bisericii Răsăritului cu a Apusului la Florența, în 1439. Moldova a fost represintată acolo prin Mitropolitul, de origine grec, Damian și prin protopopul Constantin.

Ce era acest protopop ?

Nicodim, călugăr macedonean din secolul al XIV-lea, venit la noi în părțile Severinului, ale Olteniei, pentru a crea o situație culturală mai înaltă Bisericii muntene, tradițională până atunci, întemeietorul Vodiței și Tis-manei, este intitulat totdeauna „popă”. Trebuie să presupunem deci că protopopul nu era altceva decât cel d’întăiu dintre stareții Bisericii moldovene, și cele mai vechi dintre mănăstirile Moldovei au fost întemeiate tocmai de stareții ale căror nume le cunoaștem, ucenici ai lui Nicodim, pe vremea lui Petru al Mușatei. Un Petru, protopop mai vechiu, trebuie să fie, la sfârșitul veacului al XIV-lea, un fost stareț de Neamț; cestăalt, Constantin, poate tot așa. Era vremea când se dădea între Moldova, guvernată de stareți de mănăstiri, și între Constantinopol, care voia să aibă aici șefi canonici, o luptă care s’a terminat cu biruința formei canonice, prin urmare a influenței grecești.

Dar trecuse multă vreme de la sinodul din Florența, și Ștefan-cel-Mare, biruitor, la 1475, lângă Vaslui, era foarte amenințat de năvălirea turcească a lui Mohammed al II-lea, care-l va înfrânge în codrii Neamțului. În Maiu din acest an rău, 1476, se întorcea la Veneția solia Domnului Moldovei, primii soli români la Veneția, și, cum Ștefan fusese rănit într’o luptă de supt zidurile Chiliei, ei cereau și un medic pentru dânsul¹.

Veneția juca pe vremea aceia un foarte mare rol. Nu era numai un oraș. În afară de teritoriul continental pe care-l avea de la sfârșitul secolului al XIV-lea în Italia, ea a stăpânit o mare parte din Peninsula Balcanică: căpătase de mult Dalmația și se amesteca și în Albania. Când Imperiul bizantin și-a pierdut posesiile din Moreia, Veneția, înainte de cucerirea turcească, a crezut că poate să fie ea moștenitoarea acestui Imperiu, sperând, chiar să poată câștiga și Constantinopolul. Avem o mărturie din secolul al XIV-lea, în care se spune că Grecii din Constantinopol, găsindu-se în împrejurări foarte grele, ar prefera să aibă alt stăpân

¹ V. Sanudo, *Diarii*; articolul meu în „Omagiul Monticoli” (Veneția în limba italiană) și ediția italiană a cărții mele, „Istoria Românilor și a culturii lor”.

decât pe Împăratul și s'ar gândi la dogele venețian, care era de fapt, ca situație, urmașul unui fost guvernator bizantin, și toate rosturile vechi venețiene sânt bizantine. Veneția va duce cu Turcii, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, o luptă înviersunată, foarte îndrăzneată, pentru păstrarea Moreii. Războiul acesta de pe la 1460 s'a continuat tocmai până după 1470, apoi, reluându-se până la începutul secolului al XVI-lea, Republica a pierdut și cele două puncte de la Sudul peninsulei, care erau însăși baza dominației sale în această regiune. Se înțelege deci de ce Ștefan se adresează la doge, nu pentru că Veneția era bogată, dar pentru că, înțeleasă și cu Uzun-Hasan, Hanul musulman al Persiei, ea era centrul în care se strâneau toți pentru lupta împotriva lui Mohammed al II-lea.

Știm cine a fost ambasadorul din Maiu 1478 pe care îl numesc Venețienii Ioan Valahul, ceia ce este forma românească pentru o poreclă grecească : Ioan Tamblac. Am găsit un Grec, cavaler constantinopolitan, cu numele acesta. Era „unchiul lui Ștefan-cel-Mare“, și iată în ce fel.

Ștefan a ținut în căsătorie pe Maria din Mangup, care era de sigur o Comnenă, fiindcă în castelul acelor doi Sfinți Teodori din Crimeia stătea o ramură a Comnenilor din Trapezunt, dar era și o Paleologă, fiindcă pe perdeaua ei de mormânt, care ni s'a păstrat, sânt în colțuri inițialele Paleologilor.

O rudă din Mangup a soției lui Ștefan-cel-Mare a presintat deci Venețienilor scrisoarea din partea Domnului însuși, care este unul din cele mai frumoase monumente de înțelepciune românească. Înuntru, Ștefan arată cum a fost părăsit de toată lumea, cum din cauza aceasta a fost silit să primească o bătălie pe care nu era în măsură s'o câștige, cum locurile acestea ale lui represintă un punct esențial de asigurare pentru creștinătate, căci peste cetățile lui, la care râvniau Turcii, Chilia și Cetatea-Albă, care vor fi pierdute în 1484, pot merge Turcii pretutindeni. Ele sânt două chei ale Dunării : pe de o parte cheia Belgradului, vecină cu Țara-Românească, pe de alta, cheile Dunării-

de-jos în cetățile Chilia din insulă, azi legată de uscat: Licostomo și, la limanul Nistrului, Cetatea-Albă.

Foarte frumos se spune în această cuvântare a lui Țamblac care este durerea și dorința Domnului. „Tot ce s'a întâmplat din pricina Turcilor în Domnia lui va fi aflat Înălțimea Sa (dogele) de mult. Dar cu adevărat ceia ce s'a întâmplat nu ar fi fost dacă ar fi aflat că prinții creștini și vecinii lui nu s'ar fi purtat cu el așa cum s'au purtat; dar ei au călcat jurămintele lor și învoielile ce le aveau cu dânsul, l-au înșelat, și el a pățit câte a pățit. Învoielile și jurămintele ce erau între ei cuprindeau că toți trebuiau să se gătească și să ajute acel loc și acea Domnie împotriva căreia ar merge Turcul. Și, deci, în nădejdea lor a urmat împotriva mea ce am spus. Pentru că, dacă nu ar fi fost așa, din două locuri aș fi făcut unul: ori m'aș fi împotrivit dușmanului la vad și nu l-aș fi lăsat să treacă ori, de mi-ar fi fost aceasta cu neputință, aș fi căutat să scap pe oamenii din țara mea, și nu ar fi suferit atâta pagubă. Dar ei m'au lăsat singur, și a urmat cum zic mai sus. Și, dacă dușmanul ar fi fost singur, nu ar fi fost atât de rău, dar a făcut să vie Țara-Românească, pe de o parte, și Tatarii, pe de alta, și el însuși cu toată puterea sa, și m'au încunjurat de trei părți, și m'au găsit singur, cu toată oastea mea tulburată, pentru mântuirea celor de acasă. Și gândește-te, Înălțimea Ta, câtă gloată aveam asupra-mi, fiind împotriva mea atâtea puteri! Eu, cu Curtea mea, am făcut ce mi-a fost cu putință și s'a întâmplat ca mai sus, — care lucru socot că a fost voința lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pe mine, păcătosul, și lădat să fie numele Lui!“.

Sânt rânduri adânc înduioșătoare, în care se cuprinde însăși simțirea noastră națională față de momentele mari și grele. El nu se laudă, el nu spune ce pământuri stăpânește, el nu strigă că a câștigat o mare biruință asupra Turcilor cu trei ani în urmă, el nu ascunde cătuși de puțin înfrângerea sa, și el nu întrebuițează niciun cuvânt de ură față de cei cari l-au părăsit, ci constată numai că a fost părăsit, și a făcut ce a putut cu Curtea lui, cu boierii lui, cari au perit mai toți în

lupta de la Valea Albă: ȣeranii se duseseră în fața năvălirilor tătărești ca să-și apere vetrele lor.

Convins, Ștefan își atribuie păcatelor lui această înfrângere, dar își face în același timp datoria față de creștinătate. Omul acesta, lipsit de orice vanitate ca și de orice interes personal și căruia îi era străin orice fel de megalomanie personală sau națională, făcea atentă creștinătatea la ce se va întâmpla după ce va cădea el: „Nici nu vreau să spun de ce folos este această țară a mea pentru Creștinătate, socotind că e de prisos, căci este lucru știut bine de toți.” Vedeți cum se repetă situația și astăzi față de primejdia din Răsărit: avem dreptul să spunem exact același lucru cu aceiași siguranță și aceiași simplitate. „Nici nu vreau să spun de cât folos este această țară a mea pentru Creștinătate, că este zid de apărare a Ȣerii Ungurești și a Ȣerii Leșești”. „Și, în ce privește aceste două Crăii, afară de aceasta, fiind împiedecat Turcul cu mine acum de patru ani, au rămas mulți creștini odihniți.” Și în cursul întregii noastre istorii naționale putem repeta același lucru: „Au rămas mulți creștini odihniți pentru ce am făcut noi, cei de azi, cu ceia ce au putut și ei atunci: „să-i întâmpinăm cu foc și sabie”.

„Deci, ca la domni creștini și cunoscuți creștini, alerg la Înălțimea Ta, cerșind ajutorul vostru, ca un creștin ce sânt, pentru păstrarea acestei țeri a mele, de priință creștinătății... Ceia ce acum cer, este aceasta. Căci sânt sigur că Turcul iarăși va veni împotriva mea, în vara aceasta, pentru cele două locuri ale mele, Chilia și Cetatea-Albă, care-i sânt foarte cu supărare”.

Ce dar de profeție ca la 1478 să știe ce se va petrece peste șase ani! Deci nu l-a surprins atacul de la 1484: „Va veni în vara aceasta pentru cele două locuri ale mele: Chilia și Cetatea-Albă”.

„Turcii vor putea pierde și Caffa”, pe care o luaseră de curând, la 1475, și „Crâmul, și va fi ușor lucru. Dar chipul cum s'ar face nu-l spun, — ca să nu mă întind mai mult la scris, dar, când veți porunci, o să-l spun”.

Și aici este o notă profund românească, și cine face altfel, spunând, și întreat și neîntreat, chipul cum

și-ar face planul său, acesta este cu totul în afară de tradiția politicei noastre.

Venețienii n'au făcut nimic, ci au trimis doar un reprezentant în Moldova. Singur Domnul Moldovei nu s'a lăsat, și solii lui în Veneția au urmat și mai departe, însă numai după o lungă întrerupere, fiindcă Ștefan-cel-Mare nu era dintre oamenii aceia cari, odată ce văd că au bătut la o ușă și nu s'a deschis, să se mai înfățișeze odată acolo. La 1484 a mai venit cineva, dar nu pentru omul politic, pentru Domn, ci pentru bolnav, pentru rănit, pentru pățimaș. În Februar 1501 au sosit deci, cerând pentru garderoba domnească brocart și pentru suferințe un medic, doi străini, doi Italieni, veniți poate din Cetatea-Albă, care acum era a Turcilor, de și se putea trece și mai departe de acolo, — dacă nu s'a făcut drumul prin Ungaria, ceea ce este mai probabil: — Rinaldo și Antonio. Când mai întâlnim la 1502 și 1503 soli de-ai lui Ștefan: sânt, iarăși, nu ambasadori politici; ci oameni veniți pentru suferința fizică a stăpânului lor.

Astfel, la 28 Martie 1502, apare la Veneția un trimes al lui Ștefan „Cara-Bogdan“, „Carabogdania“ fiind numele dat de Turci Moldovei. Și este foarte interesant că scriitorii venețieni însemnează că e un trimes al „Dacului“; prin urmare ideia unei Dacii, din care făcea parte Moldova, există în mintea oamenilor Renașterii de acolo. Solul este primit de doge și îmbrăcat într'o mantie de brocart de aur, fiind făcut cavaler: Dimitrie *Purcivii*, care nu are nimic a face cu: Purice. Și la 21 Decembre 1503 găsim iarăși un trimes al lui Ștefan, care avea o acreditivă de la 11 Octombre; acesta se intitula Teodor Postelnicul, *cubicularius*. El venise fără îndoială prin Ungaria, fiindcă era în tovărășia unui sol al fiului lui Mateiaș Corvinul, care se numia, ca și bătrânul Ioan Hunyadi, tot Ioan și a cărui familie a găsit pe urmă adăpost în Italia.

După moartea lui Ștefan, întâlnim la Veneția în 1505, la 18 Octombre, un sol al fiului, Bogdan-Vodă, Vistiernicul Ieremia, întovărășit de Postelnicul Gheorghe și de pârcălabul Bernardo (Bârnat), probabil un străin. Dar acum nu ęra vorba nici de legături politice, nici de medic, ci ęe

căsătoria pe care Bogdan a vânat-o atâta vreme cu o principesă polonă și pe care n'a putut-o încheia ; deci solii aceștia cereau ceia ce trebuia pentru nuntă. Ei aduceau blănuri și voiau să cumpere brocart și juvaier. Stând o bucată de vreme la Veneția, ei asistă la petreceri, la baluri mascate, *momerie*. Ni putem închipui ce a fost cu boierii noștri, cari nu cunoșteau societatea femeilor, când s'au găsit în mijlocul acestor petreceri. Au asistat apoi și la marea petrecere, una din cele mai strălucite din creștinătate, a serbării „Corpus Domini“, când toți magistrații, cu dogele în frunte, străbăteau podurile, cum se vede înfățișată procesiunea într'un frumos tablou al lui Carpaccio, cel mai expresiv pictor al vieții venețiene la sfârșitul evului mediu. Au privit și la logodna cu Marea a Dogelui ieșind în corabia de formă bizantină, aurită, Bucentaurul, și aruncându-și inelul în apele Adriaticei.

La 1519 apare, în sfârșit, un individ, Antoniu Pancalos, Pangal, Grec, „Foarte Frumosul“, trimes de Ștefăniță-Vodă cu un dar de blăni, ca să ceară un medic dar, poate, și pentru altceva.

Acest Ștefan-cel-Tânăr, fiul lui Bogdan, este cunoscut în genere prin aceea că, vroind să scape de tutela bătrânului Arbore și prinzând ură și împotriva copiilor acestuia, și-a pătat mâinile cu sângele acestor fruntași ai boierimii moldovene. Un păcat care de alminteri nu i-a fost iertat niciodată, și boierii nemulțamiți, împreună cu Doamna, l-ar fi otrăvit. În literatura noastră mai nouă el este înfățișat ca anormal, pe jumătate nebun, de talentul marelui scriitor, căruia îi plăcea pitorescul, care a fost Delavrancea. Nu mi-a plăcut niciodată acest tip, fals, de tânăr Domn epileptic, capricios, neavând nimic din neamul nostru. E a scădea trecutul nostru să credem că un astfel de stăpân ar fi fost suferit, mai ales în Moldova, ani de zile. Însă Ștefăniță nu era așa. Într'un moment el a trimes în Polonia ca sol, cerând tot ceia ce a fost cerut și Ștefan-cel-Mare, pe înțeleptul boier Luca Cârjă. Expunerea de ambasadă a acestuia către rege s'a păstrat în actele lui Tomicki, *Acta Tomiciāna*, de unde s'a tradus de Hasdeu, acum trei

șferturi de veac. E unul din cele mai nobile monumente ale cugetării politice românești.

Cârjă începe prin a arăta, — dar, el, nu în numele lui Ștefăniță, așa cum Domnul ar vorbi, ci numai în numele său —, ce s'a întâmplat cu Moldova de când s'a pornit marea ofensivă turcească împotriva Ungariei, ofensivă care a început cu luarea Belgradului și s'a terminat prin lupta de la Mohács, în 1526. Boierul vorbește cu trei ani înainte de această luptă, în care armata ungurească a fost distrusă cu totul și tânărul rege Ludovic al II-lea, jumătate Polon, jumătate Frances, părăsit de ai săi, s'a înecat în smârcurile câmpului de luptă.

Neconținut Ștefan-Vodă, spune solul, a fost îndemnat să ajute pe Turci: să între în Ardeal, să atace Secuimea și să dea și informații cu privire la Poloni, fiindcă se pare că pe vremea aceia se pregătea o ofensivă, care nu s'a produs, împotriva regatului polon.

Cârjă arată întâiu cum Domnul a știut să înlăture toate aceste cereri. Când s'a început expediția împotriva Belgradului unui sol moldovean Vizirul Piri-Pașa i-a vorbit așa: „Spune Domnului tău Ștefan să împlinească orice poruncă o va da Sultanul, și numai așa se va bucura de mila împărătească“. Și, atunci, spune Luca, „Domnul meu, împreună cu tot Sfatul boierilor, a stat pe rând și s'a întrebat ce-i de făcut“, și, ca să scape de datoria de a trimete trupe moldovenești contra Belgradului, care aparținea regelui ungur, a răspuns: „ne-au atacat Tatarii, oștile noastre sânt reținute, nu le trimetem“. Tânărul Voevod se pricepea bine la această dibăcie de învăluire a realității. Și, când au trimes Turcii câte un ambasador în Moldova, fiecăruia i-a dat bani, ca să se declare satisfăcut și să jure că Moldova nu poate să dea un astfel de ajutor. Poruncă nouă a Sultanului: „Iar tu, Ștefane Voevod, să ne sprijinești, năvălind asupra Țerii Secuiești împreună cu Băsărabă, Domnul muntean, și cu Mehemed, sangiacul Nicopolului“. Și ce face Domnul? „Mult se mâhni și se turbură Domnul și cu Divanul, și se gândi la chipul de a scăpa de năpastă.“ Iarăși el va spune că s'ar duce foarte bucuros, dar sânt Tătarii din nou aproape și trebuie să se apere pământurile Moldovei de o năvălire amenințătoare. „Și

atunci noi n'am mai mers: Muntenii cu Băsărabă au mers, noi am rămas."

După două săptămâni, o altă somație să meargă contra Secuimii. Domnul chiamă iarăși Divanul. Vedeți, nu nevropatul care să nu ție samă de boieri, ci un tânăr care-i întreabă în fiecare moment. După sfatul primit, el recurge tot la peșcheș, și solul pleacă. Apoi, când mergea Vodă de la Suceava la Hârlău, alt sol turcesc se anunță, și, atunci, Domnul, ca să arăte că într'adevăr este primejdie de spre partea Tatarilor, adună oastea și o trimete chiar în această direcție, dar nu vrea s'o deie nici într'un chip contra regatului ungar. Aceasta este de înscris la ceia ce au câștigat vecinii noștri de spre partea Domnilor de atunci.

Sultanul se arată supărat de data aceasta: „Este trădător cine se abate de la voința împărătească" — prin urmare, nu cumva să cuteze a nu asculta! — „ci, din potrivă, fără zăbavă, supt ochii și supravegherea acestui al meu credincios și cinstit Sinan Celebî să ocupi, să prăzi și să supui Secuimea."

Ce se întâmplă însă? Sinan Celebî (cavalerul), era, cum spune Luca, Moldovean de naștere, din neam boieresc, prins rob din Țara-de-jos. Cu dânsul a fost mai ușor să se înțeleagă Domnul. Și răspunsul lui Ștefan sună așa: „Nu mă pot bate cu Secuiei, pentru că avem legături de pace cu Craiul unguresc " „Al doilea, pentru că regele ungar fiind nepotul regelui Poloniei, apoi Polonia ține cu Ungaria, iar Litva ține cu Polonia, și ni vor cotropi țara, văzându-ne în Secuime". „Al treilea, pentru că ne amenință și Tatarii: fi-va plăcut Sultanului să ni pustiască și să ni prade țara, dar atunci cine va plăti tributul?" Un apel direct la interesele materiale ale Sultanului, care nu putea să rămâie fără ecou. Și din nou Domnul întreabă pe boieri. „Boierilor, cum să facem mai bine: să ținem cu păgânii împotriva creștinilor, sau să ne unim prin pace și prin prietenie cu creștinii contra păgânilor?"

Astfel Moldovenii noștri sânt represintanții ideii de unire creștină împotriva păgânilor, întocmai ca pe vremea lui Ștefan-cel-Mare în 1478. Și ce răspund boierii cei bătrâni? „Este pământul nostru moldovenesc

în legătură cu sfintele Crăii ale Ungariei și Poloniei?"
 Și adăuseră: „Măria Ta, așa să fie cum a fost supt înaintașii noștri: să ne ajute Dumnezeu să fim una cu creștinii și să răspingem pe păgâni cu orice mijloc”.

Acum, Sinan Celebî începe a înțelege, și el spune: „Voiu lua eu toată greutatea de pe capetele voastre asupra spetelor mele, numai să ni dați 100.000 de aspri peste celelalte daruri”. „Stătură la mijloc doi boieri de făcură să fie numai 60.000 de aspri și 500 de cârlani peste celelalte daruri: caftane aurite, 400 de aspri, cai și blănuri.

Dar era obiceiul pe atunci ca acela care stătea la Silistra, lagăr central pentru apărarea malului drept al Dunării stăpânit de Turci, când se instala, să trimeată o înștiințare Domnului Moldovei, și așa se face și acum. Domnul răspunde: „Să ne ierte Sultanul că nu putem face după voia lui; întâiu, că avem pace și prietenie cu Craiul polon; al doilea, că țara noastră e închisă între Ungaria și Polonia; al treilea, că înșiși Turcii vor să facă stricăciune Țerii noastre; din pricina aceasta rugăm pe Sultanul să-și aleagă altă cale”. Era vorba să se învoiască trecerea Turcilor prin Moldova. Iar Divan, iar răspuns al boierilor și, după o plată la patru Pași, câte 30.000 de aspri, Moldova scapă și de data aceasta.

Mai departe, Cârjă arată întreprinderile, noi, ale Turcilor, amenințatori pentru creștinătate, asediul contra Rodosului, unde erau Cavalerii Ospitalieri: notează că malul drept al Dunării se află de fapt în stăpânirea acelui Mehemed-beg, care era de fapt stăpân în Țara-Românească, și oricine i se împotrivese pierde sau trebuie să plece; povestește cum Voevodul Ardealului, Zăpolya, a voit să ajute pe Radu de la Afumați, cum a venit în țară, a prădat câteva sate, dar s'a întors fără rezultat, și, așa fiind, după ce se înșiră toate aceste lucruri, după ce se povestește cum i s'a făcut lui Ștefan-cel-Tânăr o întrebare cu privire la drumurile care duc în Polonia, solul înseamnă că el a și răspuns: „Ce nevoie are fratele nostru, sangeacul, să ne cerceteze despre Țeri și Domnii străine, pe când noi nu cunoaștem împrejurările lor, ci cunoaștem numai țara noas-

tră, iar despre regatul polon și principatul litvan știm numai atâta: că ele își au un stăpân al lor, care le cârmuiește și în a cărui domnie noi nu ne amestecăm, având cu Măria Sa bună pace și prietenie". După aceia el îndreaptă către regele polon un ultim îndemn ca să facă unirea creștinilor, cu el în frunte, și să se ridice împotriva Turcilor.

Iată care sânt chiar cuvintele acestea, foarte frumoase: „Veghiați Măria Voastră până ce păgânul, prins în alte ținuturi, nu s'a întors încă spre noi cu fața, căci atunci va fi vai de creștinătate! Domnul meu, prieten Domniei Voastre, vă face cunoscut pericolul creștinătății și vă îndeamnă să vă sculați împreună cu toată creștinătatea împotriva păgânului, nedesbinați și alipiți ca unghia de deget. Și vă mai spun, Măria Voastră, că Domnul meu, prietenul Măriei Voastre, roagă pe Măria Voastră și pe toți Domnii creștini să nu-l lăsați pe el afară de mila creștinilor". Și, la urmă, încă odată, ca și Ștefan cel-Mare, se arată ce amenință Moldova, dacă această unire a Suveranilor creștini nu se face: „În sfârșit rugăm pe Măria Voastră să bage în seamă cuvintele noastre: gândească-se bine mai înainte de a peri creștinătatea anume în zilele Măriei Voastre, și deci zicem: să nu vă îndoiiți!".

Cred că nu se poate arăta mai convingător stăruința, peste Domnii și peste veacuri, a aceleiași politici tradiționale a noastre, și dovada aceasta ne face să vedem pe cei pe cari pasiunile trecătoare i-au scăzut așa cum erau într'adevăr în momentul când, tot așa de modești, tot așa de hotărâți ca Ștefan-cel-Mare, puneau problema și arătau singurul loc în care noi ne puteam găsi în mijlocul ei.

IV.

Ambasadori și pretendenți.

I.

S'a văzut, întâiu, de ce plecau Românii și, pe urmă, cum se înfățișau Românii cari plecau în străinătate într'o vreme în care politica celor două Principate românești era determinată de dâșii. Era epoca fericită în care, fără considerații esențiale cu privire la interesele străine, acțiunea principatului moldovenesc și principatului muntean se îndreptau pe linii proprii, — perioada independenței noastre în ce privește direcțiile de politică externă —, și, de aceea, pe lângă pribegii pe cari am căutat să-i presint până la sfârșit, în secolul al XVI-lea, — căci pe urmă au mai fost pribegi, dar nu așa de numeroși și de atâta importanță —, avem pe ambasadorii cari mergeau la Veneția, cum a fost casul lui Țamblac, așa-zisul „unchiu“ al lui Ștefan-cel-Mare, care de fapt era o rudă a soției lui, Maria de Mangup, și acel Cârjă, trimes de Ștefăniță-Vodă în Polonia ca să arăte care este în momentul acela direcția politică a Moldovei.

Dar, de la începutul secolului al XVI-lea și mai ales din vremea când Petru Rareș este răsturnat la 1538 de Sultanul Soliman, care a făcut expediția sa cea mare în Moldova ca să statornicească pe deplin granița de Nord a Împărăției turcești, primejduită oarecum atâta vreme cât era un Stat moldovenesc ce făcea politică proprie și, mai ales, de la moartea lui Petru Rareș, întors de la Constantinopol ca să-și reia Scaunul, ocupat o bucată de vreme de Ștefan Lăcustă cel omorât de boieri, și apoi de Alexandru Cornea, ridicat de boierii aceia cari doriau o acțiune de recuperare împotriva Turcilor, deci, între anii 1540 și 1550, Moldova nu mai poate face o po-

litică a ei. Începe astfel perioada de decadență, în care principatul este la îndemâna hotărârilor din Constantinopol, servind o îndreptare care vine din lumea turcească și nu reprezintă interese moldovenești.

În ce privește Muntenia, de multă vreme ea era în absolută neputință de a face politica ei. Pe toată linia Dunării Turcii erau pe malul drept, în mare deosebire de Moldova, unde vecinătatea aceasta cu Turcii era reprezentată numai de bucata de curs dunărean care se întinde de la Galați sau de la Reni până la Guri, pe când țara vecină era mărgenită pe toată întinderea largului curs al Dunării cu Împărăția Sultanului; aceasta a adus de la început begi ai celui mai drept cari aveau o situație foarte mare, dispunând de mijloacele trebuitoare pentru a interveni în fiecare moment: astfel acel Mehemed-beg, care în epoca lui Neagoe avea Țara-Românească de fapt supt controlul său și hotăra adesea cine putea să vie pe tronul acestei țeri. Apoi încă de la început, din primii ani ai secolului al XV-lea, Turcii aveau și capete de pod în Muntenia, ceea ce li era absolut necesar, precum le avuseră și Bizantinii înaintea lor și Romanii de Orient în vremea lor, Dunărea fiind un fel de prelungire către Apus a Mării Negre, așa încât și ea făcea parte din sistemul acesta al Imperiului Otoman. Mohammed al II-lea, luând Caffa și toată Crimeia, iar urmașul lui, Baiezid al II-lea, cucerind, la 1484, Chilia și Cetatea-Albă, Marea Neagră devenise un lac turcesc. Și, atunci, capetele acestea de pod au fost anexate la diferite date: Giurgiul întâiu, care fusese clădit de Mircea-cel-Bătrân — mai târziu, pe vremea lui Vlad Dracul, spunea cineva de la Munteni unui Frances venit pe Dunăre cu cruciații: „nu știți câte pietre de sare a cheltuit Mircea ca să întărească cetatea aceasta” —, pe urmă Nicopolul-cel-Mic, „Nicopoia” după legile de derivație ale foneticei românești — „Turnul”, turcește Cule, astăzi Turnul de pe locul fostului sat Măgurele, Turnu-Măgurele, noua capitală a Teleormanului, câștigată la 1829 prin tratatul de la Adrianopol —, iar, la cele două capete, așteptându-se mai târziu ocupație a Brăilei, Severinul și malul din fața Siliștrei, căci dincolo de Silistra în momentul

acela nu era nimic decât un sat, Licherești, unde se opriau călărașii de la Țarigrad, curierii, și de aici numele de Călărași pe care l-a căpătat această așezare, devenită astăzi un oraș. Turcii erau astfel în măsură să supravegheze tot ce se întâmpla în principatul muntean și să oprească și cea mai slabă mișcare de independență ce s'ar încerca de un Domn îndrăzneț pe malul stâng al apei.

Deci, după 1400, Muntenia nu mai putea să facă politica ei. Capitala însăși se mutase, de la Târgoviște la București, cari erau în drumul Turcilor de la Giurgiu: ajungea un raid mai îndrăzneț al acestora ca să pună mâna pe un Domn muntean. Muntenia a avut, prin urmare, o îndreptare creștină numai în momentul când ea era stăpânită de Moldova, pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, care schimba pe Domnii munteni pe rând: în locul lui Radu-cel-Frumos Basarab-cel-Mare, adică cel Bătrân, urmat de Basarab-cel-Mic sau cel Tânăr, iar, când și acesta a urmat aceiași linie, de care nu puteau să scape Domnii munteni, a venit Vlad Călugărul, pe care nu l-a mai putut clinti, către sfârșitul Domniei lui, Ștefan.

Deci Muntenia, încă de la începutul secolului al XV-lea, Moldova, de la jumătatea secolului al XVI-lea, nu mai au independența lor. Ambasadorii pot să mai meargă dincolo de granița unui țeri sau celeilalte, dar nu o fac pentru altceva decât pentru cumpărături. Avem un mare număr de soli de felul acesta, cari se duc la Veneția sau în alte părți ca să cumpere, cum s'a văzut și pe vremea lui Bogdan-cel-Orb, când se gândia să-și serbeze căsătoria cu princessa polonă și aceasta, venind dintr'o astfel de țară, influențată de Apus, putea să aibă pretenții pe care nu le-ar fi avut cine știe ce Răsăriteană.

Ambasadorii aceștia nu sânt totdeauna Români: când avea ocazia un Domn de-al nostru să cunoască pe un străin care știa slavonește și se pricepea în materie de latinește sau de itălienește, era foarte bucuros să-l ieie în serviciul său și să-i încredințeze nu astfel de rost. De exemplu, Neagoe a trimes la Veneția — și

s'au găsit actele privitoare la el acum câțiva ani—și pe malul balcanic al Mării Adriatice pe un Ragusan, Ieronim Matievici, care a trecut prin Ragusa. Acolo erau și negustori cari făceau afaceri cu noi. Ba găsim o întreagă colonie ragusană la Timișoara, iar la Silistra lucrau bancheri ragusani; la sfârșitul secolului al XVI-lea, doi frați din Ragusa: dei Marini Poli, Pascal și Ioan, căruia i se zicea în Moldova „Giva“, pe lângă un vameș ca Dominic, făceau o mulțime de asemenea afaceri în țerile noastre. Luau venituri în arendă, împrumutând pe Domnii noștri, cu cari au avut și procese. Iar Giovanni dei Marini Poli, care a jucat și un rol diplomatic important, s'a înrudit cândva cu familia domnitoare din principatul muntean, luând în căsătorie pe o nepoată a Doamnei Ecaterina: Eștera, zisă și Prepia, „Drăguța“, cu care a trăit o bucată de vreme și, pe urmă, din cine știe ce motive de neînțelegere, s'a desfăcut această căsătorie. Ragusanii aceștia erau astfel marii financiari în toată Peninsula Balcanică. Și închid parentesa pomenind de faptul, că unul din ei, aparținând familiei Luccari: Petru, fiul lui Iacob, Pietro di Giacomo Luccari, în Analele Ragusei, vorbește și de trecutul cel mai vechiu al Principatului muntean, adăugând lucruri privitoare la Țara-Românească în a doua jumătate a acestui secol al XVI-lea.

Prin urmare, Neagoe Basarab însărcinase pe Ieronim Matievici ca, trecând prin orașul său de naștere, să meargă la Veneția, unde i s'au făcut onorurile obișnuite față de trimeșii domnești din acea vreme, adică a fost îmbrăcat cu un caftan de brocart de aur și i s'a acordat demnitatea de cavaler, cavaler venețian fiind un titlu de onoare, o distincție de pură formă. De sigur că au fost mai mulți ambasadori de aceștia, până pe vremea lui Mihai Viteazul, întrebuițându-se și câte un localnic pentru drumul acesta în străinătate. Întâlnim o astfel de solie moldovenească pe vremea lui Alexandru Lăpușneanu, Domnul acesta, cunoscut mai mult după nuvela lui Costachi Negruzzi, care a creat ceva într'adevăr foarte viu, dar nu absolut conform cu adevărul, căci, dacă, de fapt, Lăpușneanu era un om crunt, această fire sălbatecă era datorită unei boli urâte

de pe urma căreia şi-a pierdut şi vederea mai târziu, cum o dovedesc scrisori prin care cerea medici din Ardeal, dar, firea omenească fiind rare ori simplă, — şi atunci nu prea are interes —, el avea părţi sentimentale, poetice chiar: cerea într'un rând să i se trimeată din Ardeal prune uscate, care plac aşa de mult Doamnei Ruxandra, întocmai cum Filip al II-lea, tenebrosul rege al Spaniei, trimetea fetei sale Isabela, măritată în Terile-de-Jos, scrisori în care spunea ce frumos cântă privighetorile în grădinile Escorialului. Dar Alexandru Lăpuşneanu era şi un mare negustor, un om de afaceri, care vindea boi din Moldova, pe cari-i trecea prin Danzig în Anglia; amestecat în multe rosturi din Polonia, la un moment dat voia să facă şi nu ştiu ce căsătorie prin părţile acestea, când i s'a presintat obiecţia că pentru a se amesteca în asemenea lucruri se cere o altă situaţie decât a lui; el făcea şi comenzi de arme acolo, în Polonia, fiind gata să le plătească cu lucruri de la noi; având un fel de monopol comercial, el l-a întrebuiţat foarte larg. Pe de altă parte, a fost un iubitor de artă, şi una din cele mai frumoase mănăstiri din Moldova, Slatina, este făcută de el, căutând să întreacă mănăstirea lui Petru Rareş, Pobrata, care ea însăşi trebuia să întreacă Putna din Bucovina şi mănăstirea Neamţului, ale lui Ştefan-cel-Mare.

E explicabil deci că Alexandru Lăpuşneanu a trimes un sol cu o scrisoare în limba slavonă, care s'a publicat, la Veneţia pentru două scopuri: întâiu să capete un pictor pentru Slatina — şi un învăţat polon care s'a ocupat de pictura din bisericile noastre bucovinene, făcea observaţia că unele din zugrăvelile bisericesti de acolo sânt făcute după cartoane represintând picturi din Apus, ceia ce înseamnă că intervenţia lui Alexandru n'a fost fără efect — şi, în acelaşi timp, era vorba şi de un negoţ de postav, unit cu cumpărarea de materii prime în Moldova.

Ni pare rău că în astfel de călătorii n'avem, ca pentru Mihai Viteazul în relaţiile cu Imperiul şi cu Polonia, instrucţiunile date de Domnii Moldovei, ci le cunoaştem numai prin acte veneţiene şi, în casul lui Matievici, şi prin însemnări din arhivele Ragusei

sau Dubrovnicului. Știm când au venit și întru câțva ce au spus ; dar atâta. De la o bucată de vreme numai, este la Veneția obiceiul de a se însemna în actele publice așa-numitele „expuneri de ambasadă“, și aceasta se făcea în forma pe care o dădea ambasadorul însuși care se prezenta și-și ținea discursul. Nimeni nu-și permitea să improvizeze discursurile, care erau deci scrise și se depuneau în arhivele Republicii. Dar noi am dori și altfel: istoricii au pretenții foarte mari, pe care contemporanii nu înțeleg să le satisfacă, ei cari nu scriu pentru istorie, ci pentru interesele lor, și, atunci, dacă ele nu o cer, istoricul rămâne fără lămuriri ; de sigur că familia celor trimeși în străinătate nu păstra tot felul de răvașe, ca astăzi când, din nenorocire, și noi le păstrăm prea puțin. Mai târziu numai vom avea plăcerea să vedem cum scrie acasă la dânsul, soției sale, un boier muntean, care se dusesse la băile de la Carlsbad, lucruri foarte hazlii, căci, strămutat într-o lume cu care nu era obișnuit de loc, lupta între cele două civilizații s'a introdus la un anume moment în biata lui ființă naivă și zăpăcită. Astfel de lucruri nu le putem avea pentru acest secol al XVI-lea.

După aceasta venim la altă categorie de Români cari au petrecut viața lor în străinătate.

II.

În secolul acesta până la Mihai Viteazul și dincolo de Mihai Viteazul, care și el a trimes soli la Veneția, pentru a-i cumpăra tot felul de lucruri, și materiale de zugrăveală pentru biserica pe care a prefăcut-o și care astăzi poartă numele său : „Mihai-Vodă“, din București, este și o ală categorie de Români trecuți peste graniță, *pretendenții la tron*.

Aceștia sânt neprețuiți pentru cunoașterea moravurilor, ca și pentru anumite amănunte de viață aventuroasă, de care oamenii de atunci erau doritori pretutindeni, ca și la noi.

Trebuie spus de la început că secolul al XV-lea este un secol serios, grav, profund creștin, sincer religios. Ștefan-cel-Mare vorbește în fiecare moment de Dum-

nezeu care dă biruința și care tot el dă și înfrângerea. Și fiul lui Ștefan, Petru Rareș, gândia tot așa: într'un moment, când regele Poloniei, care biruise la Obertyn, îi cerea să renunțe la Pocuția, el a răspuns: Nu regele m'a biruit pe mine, ci pe mine m'a bătut Dumnezeu pentru păcatele mele, — iar el însuși n'are să-i cedeze regelui, care nu este el biruitorul, absolut nimic. Aceasta este concepția secolului al XV-lea. Dar și la Petru Rareș se amestecă o altă concepție. Până atunci se credea că Dumnezeu hotărăște totul, că omul nu are niciun fel de rost creator și niciun fel de răspundere. Nu sânt ale lui nici meritele, nici demeritele; fiecare trebuie să facă așa încât să confunde voința sa cu voința societății din care face parte, iar pe de-asupra societății întregi este voia lui Dumnezeu. Am zice, întrebându-l un cuvânt pe care l-ar întrebuința filosoful istoriei Lamprecht, că avem a face cu o epocă de *tipism religios*.

După Renaștere s'a introdus un principiu cu totul altul: acuma, omul atârnă de el însuși, așa încât el are toate drepturile, precum el are toată răspunderea. Și menirea-i nu este să se facă întru totul asemenea cu alți oameni, ci, din potrivă, să se facă pe dânsul mai deosebit decât alți oameni. E punerea în valoare a individualității. Sprijinindu-se pe antichitatea clasică, pe cultul eroilor, care se întâlnește în această antichitate și pe care oamenii Renașterii îl înțelegeau și mai exclusiv decât cum a fost într'adevăr, fiecare are dreptul să trăiască viața sa potrivit cu scopul pe care și-l fixase, și rămâne ca el să fie judecat după așa-numita „virtu“, după energia și inteligența pe care o cheltuiește pentru acest scop. Este astfel o doosebire enormă între concepția medievală și aceastăaltă, care este antică și modernă, imitând antichitatea. Atunci poate cineva să mintă, să trădeze, să asasineze, dacă mijloacele acestea sânt bine alese și duc la țintă: astfel omul dovedește că are „virtu“, astfel el se așează în rândul întâiu al celor cari au jucat un rol important într'o cetate, într'un Stat.

Petru Rareș face o mulțime de lucruri pe care Ștefan-cel-Mare nu le-ar fi făcut niciodată. Acela a fost un om profund onest, care nu și-ar fi călcat cuvântul pentru nimic, nu ar fi urmărit ce aparținea altuia, nu

s'ar fi lăudat chiar cu lucruri pe care le-a făcut în adevăr, fiind el cel mai vrednic. Petru Rareș este altfel: lăudăros, cu gura mare, om căruia îi place să iasă în fereastă, care caută să se vorbească de dânsul cât se poate mai mult, care, apoi, își înlătură adversarii prin mijloacele pe care le are la îndemână. Astfel a scăpat el de Gritti, bastardul de doge venețian, favoritul Sultanului Soliman-cel-Măreț, doritorul de coroană regală în Ungaria, și de copiii lui, cari i se păreau amenințatori pentru Domnia și familia lui.

Dar la Petru Rareș tot se mai întâlnește ceva din concepția religioasă a lui Ștefan-cel-Mare. De la o bucată de vreme, elementul religios se șterge însă și rămâne numai energia umană deslănțuită.

Putem înțelege aceasta cu atât mai bine, cu cât și noi trăim într-o astfel de epocă. Frânele s'au rupt, nimeni nu-i așa de puternic ca să le prindă din nou, și atunci fiecare pleacă în direcția pe care o vrea. Din fericire mai există unele instituții, cum este armata, care păstrează disciplina și solidaritatea, pe când de jur împrejur ele au dispărut; de aceea folosul pe care ni-l aduce o astfel de instituție, care contribuie atât de mult să împiedece desfacerea completă a unei societăți. Cu o deosebire: 'epoca noastră este de un materialism și de un caracter trivial fără păreche, de o grosolanie cum rare ori se mai poate întâlni, pe când epoca Renașterii are o nobilă putere de creațiune. Firește, sânt apoi totdeauna tipuri interesante, dar în timpurile noastre nu este tendința de a se forma o individualitate pentru valoarea și frumuseța ei, ci numai pentru cea ce poate câștiga fiecare în viața sa proprie.

Nu este om din secolul al XVI-lea care să nu fie interesant; orice biografie este de interes. Dacă este interesant evul mediu pentru naivitatea lui de caracter generic, secolul al XVI-lea este astfel pentru semnificația individuală a fiecăruia dintre cei cari fac parte dintr'însul.

O epocă de mari aventuri incalculabile, așa încât viața unui individ este o serie întreagă de surprinderi; nu se poate găci ce va face cineva dintr'un moment într'altul. Iată un cas, în legătură cu istoria noastră,

pe care istoricii au ajuns să-l cunoască mai bine, mulțămită unor descoperiri întâmplătoare.

E vorba de Iacob, fost copist de manuscrise grecești, împreună cu un prieten al său, pentru Suveranii Renașterii în Occident, care se intitula despot de Samos și Paros, coborâtor din Hercule, din Brancoviceștii cari au domnit în Serbia, fiind prin urmare rudă cu Ruxanda lui Alexandru Lăpușeanu, care nu se mulțămia numai cu prunele uscate ce i se aduceau din Ardeal, ci era foarte bucuroasă când un om așa de suptire ca Iacob, cunoscând grecește, nemțește, franțuzește, probabil și italienește, se învârtia în jurul pretinsei sale vere. Ca Domn al Moldovei prin usurpare, elși-a zis Ioan Voevod, inventând că este fiul lui Ștefan-cel-Mare, ceia ce, cronologic, nu se potrivește. A voit să se încoroneze rege, a râvnit să facă unirea Munteniei cu Moldova ; poate în fund vedea și cucerirea Constantinopolului, înoind tradiția Împăraților bizantini. Și a isprăvit prin răscoala Moldovenilor supt conducerea boierului Tomșa, devenit Ștefan-Vodă, prin asediul Sucevei, flămânzirea, răscoala mercenarilor cari aparțineau la toate națiunile, — Francesi, Unguri —, prin ieșirea lui teatrală ca să impună adversarilor, ca actor, cu coroana pe care și-o făcuse, pe frunte, sau cu gugiومانa domnească înlocuind această coroană, cu buzduganul în mână, călare, crezând că poate să impuie supușilor săi, iar Hatmanul Tomșa, devenit Domn al Moldovei, făcând un semn calăului, și-a lovit victima cu buzduganul, și i s'a tăiat lui „Despot-Vodă” gâtul în marginea Sucevei. Aceasta însăși este o poveste, ca un basm. Mormântul lui Iacob nici nu se știe unde este, de și acum câțiva ani cineva pretindea că a găsit în nu știu ce râpă de acolo, lângă Areni, un cadavru decapitat, dar întrebarea ar fi fost în ce lege să-l fi înmormântat, pentru că Despot a fost ortodox, după aceea se aplecase spre luteranism, spre socianism, ca să se întoarcă din nou la credința ortodoxă.

Dar anumite descoperiri întâmplătoare ni-au arătat la Despot, — al cărui nume s'a socotit ca nume de botez, așa încât au fost apoi oameni botezați Despot — lucruri și mai extraordinare. Cineva, răsfoind prin cărți franceze,

ă găsit în ediția franceză din „Istoria Universală” a lui De Thou o notă datorită cuiva care l-a cunoscut bine, un om de știință care a avut o situație și științifică și administrativă importantă, unde se vorbește despre studiile de medicină ale lui Despot în Franța, la Montpellier, pe vremea când iscălia numai Iacob Marketi (de unde a făcut *marketlios*, marchis, și despot în Arhipelag), cum e spus în chiar înscrierea lui ca student. Se povestesc în această notă lucruri foarte desagreabile despre dânsul, desagreabile în sensul nostru, de și nu pentru un om din secolul al XVI-lea, căruia, din moment ce ajunsese la scop, nimic nu putea să-i fie desagreabil, pe când noi avem un sentiment de decență care nu era în acel timp. Studentul de la Montpellier a fost prieten cu o persoană feminină de acolo, Gilette d'André, care fusese măritată cu cineva, și, acesta odată dispărut, rămăsese un copil, iar Iacob ar fi răsturnat un dulap peste dânsul; apoi a mai omorât încă pe cineva înainte de a trece în Germania. Ciudat pentru viitorul „Ioan-Vodă, fiul lui Ștefan-cel-Mare”, dar mărturisirea vine de la un om care nu poate fi bănuț. Și, de alminteri, în sensul acestei mărturii am mai găsit și altceva. Am întrebuințat pentru lecțiile mele de la Universitate despre cărți caracteristice pentru secolul al XVI-lea, însemnările unui student elvețian de națiune germană, calvin, care a trecut în Franța ce să învețe medicina tot la Montpellier. Acolo i s'a vorbit — și a văzut el însuși alaiul — de un Grec care săvârșise un asasinat și, fugind, a fost condamnat la moarte prin contumacie, această ceremonie desfășurându-se pe străzile orașului Montpellier. E vorba de „Despot”, care a fost, prin urmare mort la Montpellier prin păcatele sale înainte de a fi foarte viu în Moldova și de a mântui printr'o altă moarte, reală. Și, în același timp, studentul acela a dansat cu Gilette d'André, care s'a împiedecat și bomboanele din corsaj i s'au răspândit pe scânduri. Nu cred să se mai poată găsi ceva cu privire la Despot, dar nu este exclus ca lucruri tot așa de neașteptate să răsară într'o altă zi. Noi, cari-l cunoaștem în amănunte, știm proiectele lui politice, planurile lui de căsătorie, ideia în-

temeierii Academiei de la Cotnari, pentru care voia să aducă profesori din străinătate, și acolo, la Cotnari, dăinuiesc rămășițele marii biserici pe care a întemeiat-o pentru cultul reformat; acum vre-o treizeci de ani, ea se ținea încă destul de bine.

Când un astfel de om poate exista și când el nu este un exemplar răsărit din întâmplare, ci dă nota societății contemporane, ni putem închipui de ce natură vor fi fost aceia mulți dintre pretendenții noștri cari erau gata să întrebuințeze exact aceleași metode ca și Despot. N'au reușit toți, dar nu din vina lor. Au încercat doar cu mai puține mijloace, și din cauza aceasta n'au avut succesul pe care l-a avut Iacob Heraclide Cretanul, care, trecând printr'o genealogie cerească și printr'una pământească și românească, în legătură cu o Doamnă căreia-i plăcea să fie curtenită, a izbutit să se așeze pe tronul lui Ștefan-cel-Mare; și să ni închipuim ce ar fi fost dacă marele mort ar fi înviat și, răsărind din pământ, s'ar fi aflat în fața lui Despot: câte cruci de cea mai perfectă ortodoxie n'ar fi făcut el în fața acestei pocitanii ciudate, om și zeu, medic și general, vorbind toate limbile fără să se poată găci care a fost cea d'intâiu limbă a lui!

Astfel, după ce am arătat care este caracteristica secolului al XVI-lea în genere, secol de individualism, de fantasmă, după înștiințări în ce privește exemplarele de aventurieri care se pot întâlni în decursul lui, venim la pretendenții noștri înșiși, ca să vedem *de ce* se duceau, *unde* se duceau. *ce scop precis* urmăreau și în ce sens putea să se desfășoare viața lor.

Dintre dâșii numai unul a ajuns Domn, putându-și căpăta, în sfârșit, tronul: Petru Cercel, fratele lui Mihai Viteazul. El a domnit doi ani în Țara-Românească: un Domn extraordinar, care a făcut o fonderie de tunuri, din care un fragment cu vulturul muntean și cu frumoasa inscripție cirilică în jurul vulturului se păstrează la^m Museul Armatei, unde-l putem pipăi cu mâna: nu s'a tras nicio ghiulea cu tunul acesta, dar era un tun de paradă impresionant. Petru Cercel a fost încunjunat de oameni suptiri, Italieni,

Francesi ; el însuși învățase, Dumnezeu știe unde, fiindcă acestora nu li poți da niciodată de capăt complet, atâta cât să poată face poezii în limba italiană, în care a scris un imn către Dumnezeu, destul de frumos. Era un om de cea mai bună, de cea mai fină societate. Când a venit la Paris — și-l vom auzi vorbind îndată —, s'a prezentat la Curtea Ecaterinei de Medicis, o princesă italiană a cărei creștere și ale cărei obiceiuri sociale erau nesfârșit superioare față de ce se întâlnea în domeniile corespunzătoare 'n Franța. De fapt, Curtea francesă este o creațiune a ei, când ea era regentă și influență domnia celor trei fii cari s'au succedat pe tronul frances. Aceia care a introdus politeța în Franța era încunjurată de o mulțime de doamne pe care le întrebuița pentru a face să dispară anumite dușmăanii politice. Și astfel s'a putut distinge la Curtea reginei italiene a Franciei Orientalul acesta cu ochi frumoși, cu plete splendide răsfirate pe umeri, vorbind ușor, elegant, improvisând „concetti” după cea mai perfectă modă italiană. Capabil de a cuceri bărbații sau femeile de cari avea nevoie, Curtea francesă a căzut oarecum amoretată de dânsul. E de mirare că nu s'a găsit în tablourile timpului și capul curios al lui Petru Cercel, pe când fratele lui, Mihai Viteazul, mai norocos, figurează de două ori în tablouri ale lui Franz Francken, de aparență religioasă sau clasică: odată, atunci când Cresus, — de fapt împăratul Rudolf al II-lea —, își arată averile sale, Mihai Viteazul, care era la Praga, se vede în rândul curtenilor Împăratului, iar într'un alt tablou, la Museul din Prado de la Madrid, în scena care înfățișează pe Irod primind din mâna Herodiadei capul lui Ioan Botezătorul, Irod nu este decât Mihai Viteazul, a cărui căciulă răsturnată capătă forma unui turban.

Petru Cercel, între toți pretendenții aceștia, a fost cel mai cu noroc, pentru că, după ce a stat în Franța, după ce s'a înfățișat la Veneția, unde închiriase un palat pe Marele Canal și avea gondola lui ținută cu luna, cu care se plimba până la Ferrara, întreținând tot felul de cunoștințe printre Evreii și alți financiari din Veneția, de la cari lua bani pentru a-i risipi la

Constantinopol, sperând să capete tronul Terii-Romănești, frumosul pretendent, dus de mână de ambasadorul frances, a ajuns să capete tronul. Dar ceilalți, nenorociții aceia, unii au perit în împrejurări obscure, pe când știm cum a murit Cercel: după ce căzuse din Domnie, fugind în Ardeal, unde a fost, o bucată de vreme, închis la Hust, în Maramurăș, și s'a lăsat pe o scară de frânghie în jos, el s'a dus din nou în Apus, a apărut iarăși la Veneția, care l-a trimes la Constantinopol, unde Turcii l-au exploatat și l-au și omorât, înecându-l cu luntrea cu care se plimba pe Bosfor și căreia i se spărsese fundul, sau, după alte mărturii, a dispărut tot așa de tragic, dar printr'un alt mijloc. Dar ceilalți nu se știe nici cum au murit, nici unde, în împrejurări așa de nenorocite, așa de misere, că nu se poate descoperi ultimul lor sălaș, nici care este bucățica de pământ în care li s'a topit trupul.

Ce-i face pe acești pretendenți să apară în număr așa de mare la o anumită epocă, și nu la alta? Am spus că orice „os de Domn“ avea dreptul la succesiune, dacă era fiu mai mare sau mai mic, unchiu sau rudă mai apropiată ori mai depărtată a Domnului care isprăvise. Dacă în secolul al XV-lea cineva avea mărturia că este fiu de Domn, sau era numai bănuț, ori el însuși își făcea ilusia că este fiu de Domn și voia să capete tronul, erau trei drumuri pentru aceasta. Un drum era, odată, să se ducă în Răsărit, la Împăratul bizantin, la Împăratul creștin din Răsărit. Când Împărăția bizantină a încetat, la 1453, atunci un al doilea drum conducea la Turci, începând cu begii aceia de lângă Dunăre cari primiau bucuroși pe pretendenți, trimetându-i sau ba la Constantinopol. Acolo o bucată de vreme era ținut pretendentul la Curtea Sultanului, unde i se dădea chiar un rost. Erau și prinți creștini cari și trimeteau odraslele, într'o situație jumătate de ostatec, jumătate de curtean. Putea dar să steie cineva pe lângă acel care era în „Împărat“ în concepția Domnilor noștri și a popoului nostru. De la un timp au fost mai mulți, și atunci s'a făcut obiceiul — pentru secolul al XV-lea nu avem încă nicio mărturie, știind numai că Vlad Țepeș și Radu cel Frumos au fost o bucată de vreme ostateci, nu

numai la Constantinopol, dar și într'un castel din Asia Mică, — ca acești doritori de Domnie să fie expediați în anumite localități de lângă Marea Mediterană sau și din Asia, cu tain de la Sultan. Și, de câte ori era la licitație tronul, — cum a început din secolul al XVI-lea în Muntenia întâiu, în Moldova ceva mai târziu —, se recurgea și la dâșii : poate că unul dintre ei, gășind un financiar care să-l împrumute, ar izbuti să înainteze o sumă mai importantă. Vânătoarea aceasta de tron poate fi presintată în ridicul — și fostul meu profesor, un mare istoric, Xenopol, o și făcea de câte ori era vorba de un tron cumpărat —, dar mi se pare că lucrurile acestea, privite în umanitatea lor, erau mai degrabă tragice : stoarcerea unui om până la ultima fărâmbă de aur, ca și până la ultima picătură de sânge, e pentru trecutul nostru național altceva decât o glumă.

Unii dintre dâșii mergeau în insula Cipru, alții în insula Rodos, și, dacă s'ar face cercetări în aceste două insule, prin bisericile grecești de acolo, cine știe dacă nu s'ar găsi lucruri dăruite pentru ca Dumnezeu să se milostivească de dâșii, ori pentru că s'au milostivit, și în cutare din lăcașurile acestea trebuie să fie îngropat un pribeag de la noi ori vre-o rudă care era pe lângă dânsul. Ar fi o descoperire duioasă să se găsească astfel urmele petrecerii acestora scăldate cu multe lacrimi. Avem însă scrisori de ale lor, scrise și în turcește, către oamenii influenți de la Curte, cu neconținută rugămintă de a fi ținuți în samă, de a fi scoși de acolo, de a li se da voie să vie la Constantinopol, unde unii ajungeau, alții nu.

Ca locuri de retragere s'au găsit și altele. De pildă, Mihnea, căruia i se zicea Turcitul (de fapt e „Turcul“), Domn al Țerii-Românești la sfârșitul secolului al XVI-lea, care ăa mântuit ca beg la Silistra și pe o parte din malul drept al Dunării, a fost la Tripoli în Africa, după ce fusese Domn de două ori. Este singurul cas în care unul din nenorociții aceștia să fi ajuns pe termul african, unde era de sigur autoritatea Sultanului din Constantinopol, dar el nu și-a exercitat-o prin funcționarii lui, ci printr'un Pașă barbaresc de speța lui

Cairedin Barbarosa. Alții erau trimeși, nu numai în Asia Mică, dar și în Siria. Unul din ei, Petru, fiul fetei lui Petru Rareș și al lui Mircea Ciobanul, a fost astfel exilat la Alep — „Mircioaia” însăși a cunoscut surgunul acesta sirian — și a murit în locurile acestea asiatice: acum câțeva vreme s'a găsit undeva, probabil nu pe locul unde a fost îngropat acest nenorocit tânăr, piatra în care se deslușește numele de „Petru, Domnul Țerii-Românești” Alepul, precum se știe, era și atunci una din Capitalele Siriei; în cealaltă, Damascul, nu s'au prea adăpostit astfel de doritori de tronuri românești.

Prin urmare, în vremuri mai vechi, cineva se ducea la Turci. Și, în secolul al XVI-lea, a se duce cineva la Turci, aceasta însemna și posibilitatea de a fi trimis în locurile acestea de exil îndepărtate, unde foarte mulți au murit, uitați cu desăvârșire de toată lumea.

Alții puteau să meargă la Poloni. Astfel de oameni, veniți cine știe de unde, cari se adăpostiau într'una din provinciile supuse autorității regelui polon, îi și cunoaștem. Iată un fiu al lui Petru Cercel, cu cine, nimeni nu putem spune, care nu știa românește, ci numai grecește, limbă în care scria convenabil. Fiul acesta al lui Petrașcu-Vodă, iscălindu-se „Dimitrie Despot Cercel al Ungrovlăhiei”, cu pecete greco-slavo-latină, a stat la Marienburg, la Elbing în Prusia, și cât nu s'a sbătut prin anii 1600 pentru a-și căpăta libertatea: „Pentru nemăsurata milă a prea-sfântului Dumnezeu liberează-ne din această închisoare!” Un biet omuleț cu barbă căruntă, suferind de epilepsie¹.

Pe lângă că un frate al lui Petru Cercel, Petrașcu Voevod — s'a putut bănuși chiar Petru Cercel însuși — făcuse — în Orient însă — o gramatică grecească, ce se găsește în biblioteca din Dresda.

Pe de altă parte, cum știm, mulți treceau în Ardeal, unde erau și culcușuri anume pentru dâșii. În afară

---

¹ Iorga, *Un pretendent la tronul muntean : Dumitrașcu-Vodă Cercel*, în *Lui Titu Maiorescu omagiu*, 1900, p. 154 și urm.

de orașele săsești de care am vorbit, în secolul XVI-lea, Voevodul Ardealului avea anumite feude românești, în care putea să adăpostească pe pribegi. Pe când unii fuseseră prin Făgăraș, prin Amlaș, în secolul al XV-lea, acuma urmașii lor pot fi trimeși al Vinți și Vurpăr, două castele din Ardeal, care încă de la începutul secolului al XVI-lea stăteau la dispoziția Domnilor noștri. Dacă Voevodul din Ardeal era pentru Domn, acesta trimetea pe administratorii săi în aceste castele, iar, dacă Voevodul era contra Domnului, atunci el ținea aceste castele pentru adăpostul vre unuia din adversarii cari voiau să răpească tronul celui care-l ocupa. De la un timp însă, în afară de cei cari mergeau la Turci, în afară de cei găzduiți de Sași sau pe cari-i ținea o bucată de vreme cu tainul său Voevodul ardelean — în timpuri mai vechi și regele Ungariei, și am găsit pe la 1550 pe un Aron Vodă, care n'a apucat să domnească la noi, a cărui ședere supt aripa regală s'a prelungit până la moarte, și este și un portret al lui în Museul din Budapesta, reprezentând un individ rotund la față, negricios, bărbos, destul de vulgar, îmbrăcat într'un costum de aparență orientală, și chitanțele lui se păstrează până acum —, în afară de toți aceștia, de la o bucată de vreme se duc pribegi de-ai noștri doritori de Domnie în tot largul Europei. Am avut prilejul să-i cunosc mai de aproape decât oricare altul, fiindcă, străbătând deosebite depozite de arhive și biblioteci din Europa și răscolind acolo lucrurile privitoare la istoria noastră, am putut să dau și de dâșii, și totdeauna a fost pentru mine o descoperire, și interesantă, și duioasă, să mai văd pe câte unul dintre cerșitorii aceștia de coroană domnească pierduți prin lumea apuseană. Am ținut cu dâșii un sobor întreg în tinereța mea¹. Ieșiau din toate colțurile, cu tot felul de biografii reale sau închipuite, — multe minciunoase, dar era și multă imaginație oarecum onestă, și unii dintre dâșii se vor fi găsit în situația de înșelați, dacă li se spunea: „ești fiu de Domn“. Când i se spune cuiva un lucru așa de bun de mai multe ori,

¹ V. *Pretendenți domnești în secolul al XVI-lea* („Memoriile Academiei Române“, XIX).

ajunge să-l creadă — și se nenorocește. Nimeni nu putea să-i oprească în rătăcirea aceasta prin lume.

Dar de ce ajungeau să se adreseze la prinții din Germania, în rândul întâiu la cei din Casa de Austria? Căci era Împăratul și pe lângă acesta mai mulți arhiduci, provinciile austriace fiind guvernate de câte un membru al dinastiei. Împăratul stătea de la sfârșitul secolului al XVI-lea la Praga: când Mihai Viteazul s'a dus cu tragica lui plângere la Rudolf al II-lea, el s'a oprit însă întâiu la Viena, cercetând pe arhiducele Ernest, pe arhiducele Matiaș, care se amesteca în rosturile ungurești. Tot atunci era și arhiducele Maximilian, care a încercat să ieie tronul Poloniei și, ales, în regat, a fost înlăturat de celalt pretendent, de Sigismund Vasa. În Tirol era un alt arhiduce, cu care a avut a face Petru Șchiopul: Ferdinand. La Gratz resida arhiducele Carol, a cărui fată, Maria Cristina, a fost soția de nume a lui Sigismund Báthory, prințul Ardealului — și, cum nu știu ce s'a întâmplat în urma nunții, el și-a pierdut sărta și ea s'a făcut călugăriță. Dar, fiindcă în fiecare provincie era câte un arhiduce de aceștia, ni putem închipui ce noroc mare era pentru toți cerșitorii de la noi: nu mai mântuiau cu colindatul membrilor Casei de Austria.

Dar, pe lângă posesiile ereditare ale Casei de Austria, erau atâtea alte Curți germane și erau și atâtea orașe. Și mergeau deci pretendenții aceștia din oraș în oraș. Ele puteau face cheltuieli în care nu se amesteca nimeni. Și astfel se prelugia încetul cu încetul mersul acestor oameni.

Întrebau, când erau într'un loc: ce om bogat, ce prinț, care cetate se mai găsește prin împrejurimi și, aflând, își luau catrafusele și câte un secretar — un fel de impresar, cu care împărțiau câștigul — și călătoriau astfel de la o Curte la alta, de la un magistrat la altul. Îi găsim în Saxonia, în Bavaria.

După ce isprăviau cu Germania, lucrul nu era încă terminat. Mi-au răsărit înainte și în Țerile-de-Jos, în Olanda, pretendenți de aceștia. Un Ioan Bogdan s'a dus până la Haga; altul apare în Danemarca. Și în Suedia? Fără îndolală!

Dar Italia mai ales era o țară binecuvântată pentru dâșii; atâția prinți la cari se puteau adresa și, pe lângă aceștia, Roma, cu Papa și cardinalii. Un pretendent român avea acolo mijlocul sigur de a câștiga ceva: spunea că s'a convins cum că singura Biserică mântuitoare de suflete este cea catolică și, în momentul acesta, era căpătată prietenia vre unui cardinal. Cu o recomandăție de cardinal către anume prinți naivi era altfel decât cu mâna goală. Iar, la capăt, Veneția, oraș așa de bogat, de o filotimie extremă, care nu trimetea pe nimeni fără să-i dea un ajutor, — ceia ce nu înseamnă că ai noștri erau mulțamiți totdeauna: astfel Petru Țer cel, la a doua vizită, s'a supărat de ce i s'a dat. Doar o republică de însemnătatea și de bogăția Veneției nu putea să deie unui prinț nenorocit, care merge să-și capete moștenirea părinților și strămoșilor, după o genealogie bine redactată, numai atâta! E drept că în orașele germane, care aveau mijloace mai puține și se uitau mai de aproape la ceia ce cheltuiau, ori în Elveția, în care a fost trimis la plimbare un pretendent din cea mai veche Casă: Nicolae Băsarab, oaspetele era poftit să nu se mai întoarcă niciodată.

Mergeau unii și în Spania, ca zisul Nicolae-Vodă, care spunea că este fiu a lui Barbu, iar acesta fiu al lui Neagoe, de și Neagoe n'a avut niciodată un fiu legitim cu numele de Barbu, de altfel foarte obișnuit în Muntenia atunci. Îl vedem în Spania prin 1560.

Visita obișnuită era însă în Franța, la Paris, pe vremea Ecaterinei de Medicis și a lui Henric al IV-lea, de și acesta, care era zgârcit ca un provincial de supt Pirinei, era gata să trimeată pe un solicitator la cutare nobil care stă mai bine decât dânsul. Dar, în ce privește stăruințele diplomatice, el a făcut pentru Ioan Bogdan ceia ce făcuse Henric al III-lea pentru Petru Țer cel.

În Anglia, pe vremea reginei Elisabetei și a lui Iacob I-iu, fiul Mariei Stuart, s'au presintat anume preten-denți, ca acel Bogdan Sasul, acum Ștefan Bogdan, care ținea morțiș să ie a în căsătorie pe Lady Arabella Stuart, ruda regelui Iacob și care va isprăvi cu dreptul la mai multe femei, căci s'a făcut Turc.

De ce însă mergeau acum în Europa apuseană cei cari înainte nu se duceau decât în Polonia și în Ungaria ? Fiindcă în secolul al XVI-lea se creiază un orizont european. Fiecare țară vede mult mai departe decât marginile sale, și, prin războaie, ca și prin legăturile diplomatice, prin circulația de aventurieri, prin lărgirea curiozității umane, prin ideia Renașterii că toate popoarele formează o singură civilizație, prin propaganda protestantă, care se întindea din Germania până în Polonia, și prin reacțiunea catolică care făcea ca Iesuitul Possevino, celebrul propagandist catolic, să organizeze și Biserica nouă latină din Alba-Iulia în Ardeal și să se ducă și la Moscova pentru reunirea Muscalilor cu creștinătatea apuseană, un doritor de tron românesc, în loc să vadă numai ceia ce se găsea în apropierea lui, răzbia cu ochii mult mai departe decât atât. Și, pe lângă acestea, trebuie să se ție samă de faptul că, și până în timpurile noastre, cerșitorii formează un fel de francmasonerie: legături misterioase făceau să se afle că în cutare loc a fost primit bine cutare din acești rătăcitori.

Ei aveau metodele lor, foarte interesante. Sosind la cutare ospătărie fără niciun ban în buzunar sau ascunzându-l pentru timpul când niciun om generos nu va fi pe aproape, secretarul se așeza frumos la masă, — afară numai dacă nu era petiția gata d'inainte ca s'o supună prințului sau magistratului — arăta în scris oaspetele care a sosit: un om nenorocit, care a fost Domn, dar l-au scos Turcii. Și putea adăugi că a fost o adevărată tragedie cu izgonirea lui din Scaun: au fost omorâți o mulțime de oameni, — un adevărat măcel. Dar singurul adevăratul moștenitor al Moldovei sau al Țerii-Românești — une ori le puneau pe amândouă împreună, ne mai știind cum să presinte împrejurările, — a supraviețuit măcelului, și acum este exclusiv indrituit. Vrea să se ducă la Constantinopol și nu cere decât banii trebuitori pentru drum: ajuns acolo, va presinta hârtiile sale sau va arăta semnul săpat pe braț care-l va face să fie recunoscut ca Domnul cel adevărat, vrednic de a fi așezat în Scaun. Și nu uita să mai spuie că, recunoscător pentru tot ce se va fi făcut

în folosul său, va găsi mijlocul de a mulțami tuturor celor cari l-au ajutat. Pe lângă aceasta se alipia acea genealogie, care eră mai totdeauna fantastică, așa încât s'ar putea zice că, mulțămită pretenzenților la tron, este și *o a doua* istorie a Românilor, în care figurează Domni cari n'au domnit, împrejurări care nu s'au produs, sacrificii mincinoase de pe urma cărora n'a curs nicio singură picătură de sânge adevărată. Se întâmpla că secretarul mai punea și de la dânsul, din care cauză sânt unele din aceste biografii, ca aceia privitoare la Petru Cercel, descoperită acum câțiva ani în Anglia, care nu se pot lămuri nici într'un chip. Se putea înșira și tot ce s'a petrecut din veac în veac până se ajungea la cel care cerea un ajutor de la mila monarhului, amintind că este un fel de unire morală între prinț și prinț, în virtutea căruia nu se poate să se lase fără sprijin un coleg ajuns în miserie.

Venim la pretenzenții înșii, așa cum se deslușesc din scrisorile pe care le adresează, scrisori din care se vede că oamenii aceștia erau dibaci, mulți dintre dânsii nu cu totul lipsiți de talent și cultură, de prestanță mai ales, fiind frumoși, chipoși, în hainele lor exotice, orientale, care atrăgeau atenția. Erau unii foarte deștepți: știau să scrie înșii.

În fruntea lor, natural, este Despot, dar nu vorbim de el, pentru că se găsește în afară de româtime, și apoi, de sigur, Petru Cercel, autenticul frate al lui Mihai Viteazul, cu care de alminterea și sămăna, cum se poate vedea din fresca de la mănăstirea Căluu, pe care am tipărit-o în „Portretele Domnești“. Iată una din cele d'întăiu cereri de ajutor care au venit de la Petru Cercel, încă din 1579. Este adresată regelui Franței la această dată. Dau traducerea originalului italian, bine scris, încă de pe vremea aceia, făcând să se prevadă viitorul poet care va înălța „Imnul către Dumnezeu“.

El zice așa : „Eu sânt sigur că un cas ca acesta, așa de vrednic de compătimire cum este al meu, nu poate decât să trezească durere în pieptul acela prea-îndurător. Pentru că eu sânt născut adevărat prinț

creștin și moștenitor legitim al provinciei Valahiei celei Mari, pe care a stăpânit-o bunul meu părinte Pătrașcu Voevod, Domn legiuit al acelei provincii, însă tribut ar al Turcului. Și, pe vremea aceea, eu, din porunca puternicului Soliman, Împărat al Răsăritului, am fost trimis de tatăl meu la Curtea celui Împărat, când nu aveam decât zece ani aproape, ca să mă ofere tribut ar al lui, după obiceiurile noastre. Și, fiind tatăl meu mort când eu, într-o vârstă așa de fragedă mă găsisem, departe de patria mea, la Curtea aceea din Constantinopol, atunci, prin mijloacele foarte nedrepte și drăcești, alții s'au făcut Domni în țara mea însăși. Fiind ei trimeși să guverneze acea țară până la vrâsta mea desăvârșită, ei vreau să fie moștenitori a ceea ce îmi aparține mie după dreptate și alții se bucură fără drept.

Acuma, rămânând în mâinile Turcilor, am fost trimis pe urmă de unii Pași prin Siria și Arabia și pot spune chiar prin multe fortărețe și castele din Asia, totdeauna supt pază mare, supărat și chinuit, patrușprezece ani, și, văzându-mă, la sfârșit atât de subjugat de soarta mea nenorocită și în atâta răutate a soartei mele, iubirea de țară m'a silit să-mi caut libertatea. Și așa, cu cea mai mare greutate, cu primejdia vieții, am plecat din părțile Răsăritului, din Damasc, cu gândul însă de a veni să mă arunc la picioarele acestei prea-creștine Coroane, care din vremuri vechi a fost mângâietoare și prea-pioasă mamă a persoanelor și mai ales prinților celor necăjiți și vânturați“.

În ceea ce privește mersul la Alep și Damasc, avem o mărturie a acestei petreceri așa de depărtate, și anume, nu reproducerea în litere de tipar a unui document, ci o piatră de fântână pe care își înseamnă rătăcirea în locuri așa de străine Alexandru-Vodă, soțul Doamnei Ecaterina, de care am vorbit mai înainte.

„Acuma, după ce cu ajutorul lui Dumnezeu am ajuns acolo unde doriam de așa de multă vreme, rog pe Maiestatea Voastră prea-creștină cu smerenie să binevoiască, din mila sa obișnuită și cu acea prea-glorioasă autoritate pe care o are, să capete de la Sultanul, nu altceva, ci numai acea favoare deosebită

ă unei sigure și libere învoiri, ca, întrând eu în patria mea, unde sânt atât de dorit de poporul meu nenorocit, să pot fi sigur de spre partea celui puternic Împărat turcesc, cum sânt sigur că nu va refusa o așa de dreaptă cerere a unui monarh așa de mare cum este Maiestatea Voastră prea-creștină. Asigurând eu pe acel Împărat de acea supunere pe care tatăl meu și bunicul meu și alți înaintași ai miei au păstrat-o, neavând nicio îndoială că prin mijlocirea Maiestății Voastre prea-creștine voi putea să ajung la dorința mea așa de cinstită. Precum, pe urmă, nu numai eu, dar țara mea, supușii miei, vistieria mea vor fi totdeauna în slujba și la ordinul Maiestății Voastre prea-creștine și a Coroanei acesteia prea-creștine. Aceiași îndatorire o voi lua și pentru urmașii miei, și va rămânea în veșnică amintire.

Și, cu toată umilința, mă recomand binevoitoarelor și umanelor favoruri ale Maiestății Voastre prea-creștine“.

Nu cunosc între претендентii noștri niciunul care să fi fost capabil de o formă așa de frumoasă și să fi produs în mijlocul contemporanilor o impresie atât de adâncă.

Iată acum ce spune, la 1591 sau la 1594, Ioan Bogdan, candidat de Domn al Moldovei, adresându-se către Henric al IV-lea:

„Sire! Pentru că i-a plăcut lui Dumnezeu să pună în mâinile Voastre puterea restabilirii mele și atârnă în întregime de favoarea cu care Maiestății Voastre îi va plăcea să ajute bătrâneța mea căruntă, nu veți găsi curios dacă în toate împrejurările recurg la acest izvor al sprijinului meu sigur. Și nu o să socotiți ca o importunitate dacă prin dese rugăminți și foarte umilite stăruinți cer de la Maiestatea Voastră de atât de multă vreme curtoasia sa obișnuită față de mine și care mi-a fost dată și înainte într'un chip așa de darnic. Căci de multă vreme m'aș fi bucurat de odihna la care pretind prin ajutorul Maiestății Voastre spre binele meu, dacă numai credința miniștrilor Maiestății Voastre ar fi servit pe Maiestatea Voastră tot așa de vrednic, cât de bucuros Maiestatea Voastră li-a fost recomandat afacerile mele și dase ordin să stăruie pe lângă Sultanul, de la care, ținându-se samă de această inter-

venție, n'ar fi primit decât o bună întâmpinare și o restabilire sigură în țara din care predecesorii miei au fost aruncați tot atât de răutăcios, pe cât de crud, și pe care nimeni nu mi-o poate disputa, fără o prea mare nedreptate. Înșelăciunea pe care a întrebuințat-o ambasadorul Maiestății Sale răposate (Henric al III-lea) m'a oprit să încerc norocul încă odată, ca și un alt ambasador, pe care îl bănuiesc tot așa de mult că mi poartă puțină afecțiune ca și cel d'întăiu, așa încât, pentru a nu mă pune în riscul de a întâmpina un al doilea noroc ca acela, am așteptat până acum ca domnul de Lăfin să fie trimes ambasador în Levant, cum a hotărât Maiestatea Voastră, pentru a-i încredința în siguranță afacerea mea, având toată încrederea în fidelitatea și afecțiunea pe care o are pentru serviciul Maiestății Voastre, cum o arată în fiecare zi în fapte, că se va strădui cu credință și demnitate în afacerea mea, dacă-i place Maiestății Voastre să puie interes în aceasta și să-i poruncească a întreprinde această intervenție, căci dorința pe care o are de a vă servi îl îndeamnă să se ocupe de dânsa pe atât de sincer, pe cât de curagios. Fără să mai pun în samă aceia că, făcând așa, va îndatora pe un prinț care va fi veșnic al Maiestății Voastre în orice împrejurare. Fiul meu este acasă, care așteaptă să se întoarcă ambasadorul din Languedoc ca să meargă cu dânsul să sărute cu toată umilința mânilor Maiestății Voastre să ceară favoarea de a primi ordinele Maiestății Voastre, căreia-i vom fi totdeauna pe atât de devotați, pe cât sântem de obligați, și vă vom servi veșnic cu tot atât de bună inimă, cu câtă, Sire, îl rog pe Dumnezeu să dea Maiestății Voastre o viață lungă.

Geneva, 23 Maiu. Al Maiestății Voastre prea-supus servitor: Ioan Bogdan, *Moldavie princeps*“.

III.

Pe vremea când Petru Cercel venia de două ori la Veneția, pe vremea când acel Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, Domnul Moldovei, peția acolo pe o fată din familia Zane, pe vremea aceia la Veneția erau și altfel de Români, cari nu căutau tronul, ci un bun și sigur adăpost și, în mare deosebire de ceilalți, cari cereau

bani de la Venețieni, aceștia aveau o avere de care se folosiau Venețienii: e cealaltă parte a tragi-comediei.

Petru Șchiopul părăsise Moldova, fiindcă Turcii cereau un tribut mai mare, și, cum el avea un fiu, un foarte frumos băiat din flori, al cărui portret se găsea la castelul Ambras de lângă Innsbruck, îl cereau Turcii pe acesta ca ostatec. Petru plecase deci, luând pe mama acestui fiu, pe „doica” Irina și pe fiitoarea sa, Maria Cerchesa, precum și un număr oarecare de boieri, cu cari toți s’a dus prin Viena în Tirol, la Innsbruck, iar de acolo la Bolzano-Bozen, unde a stat trei ani de zile, până l-a prins moartea într’un castel tiroles, lăsând copilul acesta în sama Iesuiților, cari l-au îngrijit așa de aproape, încât n’a apucat maturitatea: de și îl chemase Mihai Viteazul pentru a-l face Domn în Moldova, însurându-l cu fiica lui Florica, el a murit de stoarcerea totală a puterilor sale în țara aceasta așa de străină și așa de aspră pentru dânsul, cu toată aparența de blândeță. Petru-Vodă el însuși dorise să meargă în Italia, — cum reiese dintr’o corespondență foarte bogată, pe care odinioară am strâns-o în întregime și am publicat-o în volumul XI din colecția Hurmuzaki, — pentru că locurile acestea nemțești îi erau cu totul străine, pe când, spune el, în Italia e o limbă pe care o înțelege, fructe și legume pe care le poate mânca, iar, pe de altă parte, este Sfântul Părinte Papa și cardinalii lui, cărora voiă să li se închine, dar nu i s’a dat voie să plece, pentru că arhiduecele se gândia la presupusa lui mare avere, care nu era în bani, ci în obiecte de valoare, în blănuri, ș. a. Petru a murit acolo, la Bolzano, și este îngropat lângă biserica franciscană, unde s’au mai găsit niște biete oase din trupul rahitic care pare să fi fost al lui.

Dar, îndată după moarte, Austrieii au păstrat pe fiul lui, pe Ștefan, pe când ginerele, Zotu Țigară, care ținea pe Domnița Maria, plecase la Veneția încă înainte de a muri socrul său și se așezase statornic în cetate, unde va fi îngropat, în biserica Sf. Gheorghe a Grecilor din Veneția, azi total prefăcută, așa încât piatra lui Zotu Spătarul, care înfățișează o mână ținând o spadă, se găsește într’un mic cimitir. Și Maria s’a dus și ea cu Zotu, și după ei și alții. La Veneția s’au făcut

deci procese pentru moștenirea lui Petru Șchiopul, apoi și pentru a copilului acestuia. Gâlceava s'a desbătut mai mulți ani de zile înaintea tribunalelor venețiene, foarte formaliste și destul de supuse corupției din partea oamenilor dibaci dispuind de tot ce putea să iscodească un infernal spirit de intrigă. S'au produs altercații în piața publică, amenințări cu moartea, propuneri de a se otrăvi unii pe alții, pe lângă captarea de influență la magistrați pentru a schimba bazele procesului dintr'un moment într'altul. Iar, pe de altă parte, fiindcă Petru Șchiopul lăsase și mai multe hârtii referitoare la sumele pe care le depusese în străinătate, în Orientul sirian, la mănăstirea Sf. Ecaterina și la mănăstirea Sf. Sava—supt Domnia lui se făcuse la Iași, o biserică Sf. Sava, în stil sirian, care se vede și până acum—, a plecat un nepot al lui, Aslan — ceia ce în turcește înseamnă leu ; deci Venețienii îi ziceau Leon —, și, cu tatăl său Cămărașul, a ajuns și în Egipt. Afacerea s'a complicat și prin o cumpărare de pene, pentru care s'a făcut un nou proces

Deci, pe când ambasadorii cei vechi veniau, spuneau ce au de spus și plecau, fără să cunoaștem nimic cu privire la dâșii, procesele acestea ale familiei lui Petru Șchiopul sânt de un mare interes pentru noi prin tot ce destăinuiesc. După ce s'a mântuit cu toate afacerile acestea, Maria, fata lui Petru Șchiopul, soția lui Zotu, rămânând văduvă, a luat în căsătorie pe un nobil venețian, Polo Minio, care a venit în Moldova să ceară moștenirea cuvenită soției lui, și, cum Petru Șchiopul clădise mănăstirea Galata, s'a amestecat și în afacerile acestei ctitorii, ba pregătia chiar un export de cai la Veneția pentru cavaleria Republicii. Din căsătoria aceasta a Mariei, — care avuse fete cu Zotu, pe care le cunoaștem, și avem și câte un testament al lor, — cu Minio s'a născut un fiu pe care mama l-a botezat Ioan Ștefan, în amintirea fratelui vitreg, așa că, dacă există astăzi familia Minio, ea este succesoarea vechilor Domni ai Moldovei.

La sfârșitul secolului al XVI-lea, rosturile Românilor în străinătate se schimbă însă. Marii pribegi nu mai există,

și nici grupe de Români așezați în străinătate. Ci, pentru întâia jumătate a secolului, elemente individuale se desfac și se duc în țerile Apusului, iar, în a doua jumătate, vor apărea și cei d'întău studenți români, cari, încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, din vremea lui Brâncoveanu, intră în legătură cu cultura occidentală, oameni mai puțin curioși, dar cari pentru dezvoltarea civilizației românești înseamnă cu mult mai mult.

V.

Oaspeți la creștini (prima jumătate a secolului al XVII-lea)

La Români trecuți dincolo de granița țerii lor, s'au putut vedea până acum două categorii, care corespund și la două perioade cu totul deosebite din istoria țărilor noastre. În cea d'întăiu, cel puțin pentru unii dintre dâșii, mai ales pentru Moldovenii cari au mers la Veneția pe vremea lui Ștefan-cel-Mare și chiar pe vremea lui Bogdan, fiul lui Ștefan-cel-Mare, este vorba de represintanții unei politice active, independente. E vremea când Statele noastre pot să urmărească scopurile lor, deci nu sânt supuse unei Puteri străine și nu urmăresc scopurile acesteia ; e vremea de independență, care pentru țara noastră a fost foarte scurtă, și aceasta nu din cauza lipsei de vitalitate națională, pentru că aceasta *era* și am fi putut să jucăm și noi în istoria universală același rol pe care l-au jucat și vecinii noștri de peste Dunăre, Sârbii și Bulgarii, însă noi am avut lipsa de noroc, dar, în același timp, și avantajul că, îndată după formarea țărilor noastre, după alcătuirea unui principat al Țerii-Românești și unui principat al Moldovei, au venit Turcii, cari au întemeiat Împărăția otomană, ceia ce însemna vechiul Imperiu roman de Răsărit, vechiul Imperiu bizantin cu o altă clasă dominantă, militară și cu o altă religie. Dar Turcii aceștia nu puteau, așezându-se în locul Romei răsăritene și Bizanțului de odinioară, să îngăduie existența unei independenți politice dincolo de marginile Dunării.

Din cauza aceasta independența politică a țărilor noastre a fost desființată, întâiu în Muntenia, apoi în Moldova, unde, de la Petru Rareș, nu se mai poate vorbi de o viață liberă în afară: poate să fie o răscoală cum a fost a lui Ioan-Vodă cel Cumplit sau a lui Aron-Vodă, care corespunde cu răscoala lui Mihai Viteazul în Țara-Românească, dar acestea sânt numai momente. E drept că noi n'am intrat niciodată în Imperiul Otoman, că am păstrat autonomia noastră deplină, că toate rosturile interne ni le-am condus noi, și este regretabil că în mintea Apusenilor n'a intrat acest lucru: Ungurii au stat supt stăpânirea turcească, pe când noi am fost asociați, subordonați oarecum Împărăției turcești, n'am fost însă niciodată o parte integrantă a ei.

În epoca încheiată astfel, Domnii noștri, natural, fac o politică a lor, și pentru aceasta au legături cu țeri vecine sau cu țeri mai îndepărtate, care sânt în legătură cu această politică, și din cauza aceasta ei trimet ambasadori, iar aceștia, cum e cazul pentru al lui Ștefan-cel-Mare la Veneția în 1478 și pentru trimesul lui Ștefăniță-Vodă în Polonia la 1520, fac o expunere politică așa cum ar face-o un represintant diplomatic trimis cu o anumită misiune într'o țară cu care a lui are anumite legături.

În secolul al XVI-lea nu mai este așa. Am spus că s'a terminat de la o bucată de vreme, chiar și în Moldova, cu politica independentă; ea s'a prelungit până pe la 1540 în acest principat, dar de aici înainte lipsește. Afară de răscoalele de care v'am vorbit, singurul lucru pe care-l poate face un Român care merge în străinătate este să îngrijească de interesele sale personale, dacă nu de scopurile urmărite ca pretendent sau ca pribeag care stă în legătură cu un pretendent. De aici marea deosebire între mărturiile celor din secolul al XV-lea și cele, mult mai modeste, de multe ori de o modestie care ajunge până la rugăciune, până la implorare, la în-genunchere și la cerșire, a celor pe cari-i găsim mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Căci ce cer acești oameni? Cei vechi vorbeau de creștinătate, de nevoia de-a apăra creștinătatea prin unirea tuturor prinților cari cred în Hristos. Erau, pe de o parte,

cereri de ajutor pentru luptele purtate de Domnii noștri, pe de altă parte afirmarea, foarte mândră, une ori, totdeauna conștientă, a rolului pe care îl jucau în această apărare a granițelor creștinătății. Așa vorbea la Veneția Țamblac, așa vorbea Luca Cârjă la patruzeci de ani după acesta, la Curtea regelui Poloniei. Așa ceva însă în secolul al XVI lea este cu neputință.

De alminteri și locurile la care se adresează acum Românii cari au trecut granița nu erau potrivite pentru asemenea propuneri. Ce putea să propună cineva unui oraș din Germania sau unui mic prinț italian, sau, să zicem, și cuiva foarte puternic, dar care nu avea misiune de cruciată, regelui Angliei? Nici ei nu erau în măsură să vorbească așa, și nici cei la cari se adresau nu puteau să aibă un rol în cruciată. Se cerea numai un ajutor: cheltuieli de drum, o scrisoare de recomandăție, o intervenție de ambasadori, un sprijin pe lângă anume personalități puternice ale Porții, unde dese ori și ambasadorii creștini erau tratați în chip înjositor: și cei ai Casei de Austria și cei ai regelui Franciei, cari nu înțelegeau să cheltuiască aici, pe o vreme când, pentru demnitarii otomani, de îndată ce venia cineva cu punga goală, nu avea niciun fel de trecere și era bruscăt, insultat în tot felul. Prin urmare scrisori de recomandăție pentru cei cari puteau să intervină pe lângă mama Sultanului — Sultana Validê —, pe lângă soția Sultanului — Sultana Hasechî — sau pe lângă Marele Vizir, pe lângă cutare Pașă, pe lângă cutare femeie care, aducând mărfuri în Seraiu, avea trecere acolo, ori pe lângă cutare oameni având la îndemână capital, Greci, Armeni, cari puteau da dori-torului de tronul român un împrumut pe care-l recuperau, venind la București sau la Iași și așezându-se lângă Domn, căruia-i pretindeau, nu numai plata dobânzilor, dar de multe ori și întoarcerea capitalului împrumutat. Acești pretendenți toți declară că n'au decât un singur gând: să se suie pe co abie, dacă erau la Veneția, să întrebuințeze altă cale, de uscat, dacă erau în Austria, ca să meargă la Constantinopol, să se presinte Sultanului, să-i arăte semnele care erau înscrise pe braț și să presinte certificatul care dovedea pro-

veniența lor din carnea și sângele unui Domn. Aici se opriau toate stăruințele: le făceau odată, de două ori, de multe ori până muriau pe drum, sau până Turcii îi distrugeau acolo, la Stambul: Petru Cercel, care a izbutit să se așeze câteva luni de zile pe tron, represintă, cum s'a văzut, o excepție foarte rară.

Prin urmare, departe de a vorbi despre cruciată, departe de a stârni ura împotriva Turcilor, departe de a merge la dușmanii naturali ai lor, acești pribegi se îndreaptă înainte de toate către acei prinți creștini cari au *relații bune* cu Poarta otomană. Aceasta explică faptul pentru ce numărul celor cari merg la principii din Casa de Habsburg, cari erau mai mulți în deosebite capitale, este mai mic decât al celor cari cercetau Franța și în Anglia. Drumul la Paris și Londra a fost deci luat pentru întâia oară de Români din această cauză: se socotia în concepția turcească din secolul al XVI-lea că în fruntea creștinătății este Papa și lângă Papa un singur Împărat, un singur „Padișah”, care este regele Francesilor.

Se pomeneste de capitulațiile pe care le-ar fi încheiat Francisc I-iu cu Soliman, în lupta lor contra lui Carol Quintul. Se crede că aceste capitulații ar fi avut un caracter politic, dar aceasta nu este adevărat: „capitulații” înseamnă un număr de paragrafe, de capitole, care au un sens pur comercial, nefăcând decât să repete forma în care aceste capitulații se încheiau în evul mediu cu Catalanii, Venețienii, Genovesii. Vestita unire a Sultanului turcesc cu regele Franciei n'a existat niciodată; nu avem niciun text, nici n'ar fi posibilitatea de a se fixa un astfel de text, dar natural că, de oare ce Împăratul Carol al V-lea și fratele său Ferdinand erau de o potrivă în fața Francesilor și a Turcilor, se impunea o colaborare a acestora, care a adus la un moment dat corăbiile turcești în basinul occidental al Mării Mediterane și a făcut ca orașul Toulon, care a găzduit în împrejurări grele pe ostașii lui Cairedin Barbarosa, amiralul otoman, care avea un oarecare rost de autonomie, să adăpostească forța navală a Sultanului Soliman-cel-Măreț.

Franța era foarte influentă la Turci, și numai pe urmă

i s'a adaus Anglia, pe vremea reginei Elisabeta, care cea d'intăiu a avut legături cu Turcii, trimetându-și un ambasador, care a trecut și prin părțile noastre, cu un pașaport de la Petru Șchiopul, Wiliam Harborne (i s'a acordat aici un privilegiu pentru exportul de cai, neîngăduit altora), și legăturile foarte strânse cu Imperiul otoman au continuat supt urmașul Elisabetei, fiul Mariei Stuart, Iacob I-iu. Pretendenții mergeau și în Anglia, și aveau aici o primire destul de bună, cu recomandații pentru ambasadorul engles la Constantinopol. Aceste recomandații erau preferabile altora, pentru că acești reprezentanți ai reginei se amestecau și în toate afacerile bănești ale Capitalei Imperiului otoman: astfel, Eduard Barton, care a avut un rol și în așezarea pe tron a lui Mihai Viteazul, a păstrat legături cu Aron-Vodă din Moldova și a intervenit în lupta lui Sigismund Báthory din Ardeal împotriva Turcilor, încercând o pacificare, — fiind un element creștin care se întrebuința pe lângă creștinii ceilalți pentru ca aceștia să consimtă a încheia pacea cu Sultanul.

Ce mare deosebire între rostul acestor legături românești și cele de mai târziu, pe care le vom vedea, primele nefiind între un popor și alt popor din cauza originii oarecum comune, din cauza limbii asemănătoare și prestigiului civilizației franceze în Orient, ci numai fiindcă se știa că la Paris, de și cam zgârciți în ce privește banul, și la Londra, ceva mai largi, era pentru pretendenți puțința de sprijinire a cauzei lor personale.

În secolul al XVII-lea, de care ne ocupăm acum, pornind de la epoca lui Mihai Viteazul și mergând până la aceia a lui Brâncoveanu, lucrurile se schimbă. Avem a face cu o situație deosebită.

Întăiu, însăși acțiunea lui Mihai Viteazul a însemnat crearea unei situații noi. Mihai s'a rupt de legăturile cu Imperiul Otoman, care ajunseseră într'adevăr de nesuferit. Era o stoarcere continuă, pe care ai noștri o simțiau poate mai mult decât ceilalți — cari erau în legătură cu Turcii, așa încât se poate zice că răscoala de la 1594 a fost determinată înainte de toate de criza economică ce s'a rezolvat în dauna Turcilor de la București și de la Iași, cari au fost uciși, așa

cum, pe vremuri, la cruciați, fiind o crasă, pentru că foarte mulți creștini din regiunea renană erau vânduți din cauza datoriilor la Evrei, cruciații căutau ca, înainte de-a întâlni un Musulman, să-și facă socoteala cu sinele Evreilor din apropiere. Mihai Viteazul s'a rupt deci de Turci. Este o întreagă problemă cum s'a rupt el de Turci, supt raportul legăturilor diplomatice. Cine a început întâiu? Se vede acum că acela a fost Aron al Moldovei, dar se poate reclama și pentru Mihai Viteazul o largă parte de inițiativă, de și supt influența lui Sigismund Báthory, căci în acest act așa de cutezător, ridicarea steagului împotriva Împărăției, singur principele muntean nu s'ar fi putut susține, la o luptă așa de grea. De alminteri, Mihai știa foarte bine, în momentul când a deschis lupta, că s'a început o nouă cruciată împotriva Turcilor: a Împăratului Rudolf al II-lea, subvenționat de Papă și ajutat de toți creștinii apusenii, cari trimeteau contingentele lor, și chiar de Francesii cari au luptat în această regiune, de unde unii, neplătiți, au trecut la Turci.

Dar în această răscoală a lui, Mihai Viteazul trebuia să-și caute aliați. Evident cel d'întăiu aliat era vecinul din Ardeal, care luase și el o decizie asămănătoare, cu tot atâtea riscuri, dar lovitura d'întăiu era să atingă pe Domnii noștri și mai ales pe acela prin țara căruia se putea intra mai ușor în Ardeal, prin urmare pe Domnul muntean. Legătura dintre Domnul muntean și cel moldovean, cari făceau aceiași politică, era cea mai naturală, cum s'a și legat de la început Mihai cu Aron, dar celui d'întăiu îi convenia mult mai bine să se înțeleagă cu vecinul ardelean, care nu se simțea prea sigur cu nobilimea maghiară, care avea un așa de mare rol acolo. Ardealul nu era o țară de suveranitate a prințului, ci una de „Ordine“, de State, nobilii, Sașii și Secuții, și Sigismund începuse prin a executa pe acei pe cari-i știa adversari ai săi, între cari și pe propriul său văr.

Mihai era informat asupra psihologiei particulare și curioase a lui Sigismund Báthory, care, după ce încercase să ieie Timișoara, să devină rege al Sârbilor, să meargă către Constantinopol, a încheiat căsătoria

nenoročită — de care am mai vorbit — cu Maria de Austria, un mister de pe urma căruia ea s'a făcut călugăriță, iar el s'a zăpăcit și a părăsit țara, trecând conducerea ei vărului său, cardinalul Andrei, crescut în Polonia la Curtea regelui Ștefan Báthory și reprezentând deci politica polonă, favorabilă Turcilor și contrară lui Mihai Viteazul. Pe de altă parte, prințul ardelean nu avea un tezaur bine hrănit, ci se hrănea din contribuțiile pe care le dădea fiecare Dietă: aceasta era forma constituțională legală prin care un prinț al Ardealului putea să capete bani. Să se mai adauge că prințul nu avea o armată permanentă, ci putea numai să cheme un număr de Sași la arme, să facă apel la Secui, să convoace pe nobili, însă aristocrația nu era sigură, iar Secuii și Sașii nu se arătau bucuroși să plece de acasă, ci Secuii urmăreau și o politică a lor, mai curând cu Domnul muntean, ca pe vremea lui Mihai Viteazul, decât cu prințul Ardealului, care era represintantul nobililor și deci contra libertăților secuiești, iar, în ce privește pe Sași, ei nu erau totdeauna elementul cel mai prețios într'un războiu.

Astfel Mihai Viteazul a avut nevoie de Împăratul creștin Rudolf al II-lea, care, pentru dânsul, potrivit cu felul de a gândi al poporului românesc, era înainte de toate: *Împăratul*, represintantul legal al creștinătății. Că Rudolf era catolic și că Mihai aparținea altei confesiuni, ca și altei nații, erau lucruri indiferente. Din cele mai îndepărtate timpuri, am fost legați de ideia necesară a Împăratului, și aceasta explică profunda credință a lui Mihai Viteazul față de Împărat, chiar după ce Rudolf a lăsat să pătrundă în Ardeal generalul care comanda în Ungaria-de-sus, Albanesul Basta, care s'a unit cu nobilii ardeleni răsculați contra lui Mihai și l-a învins în lupta de la Mirăslău, unde Domnul nostru a luptat cu inima îndoită, contra Împăratului, contra Crucii, contra autorității legitime. Aceasta a fost o bătălie defensivă, desperată, a omului care nu înțelegea să treacă de la apărare la ofensivă, și aceasta singură ar fi putut să-i dea biruința.

Iată originea legăturilor lui Mihai Viteazul cu creștinătatea. Dar, în momentul când el a încheiat a-

ceastă legătură, o lume întreagă în principatul muntean voia același lucru. În a doua jumătate a secolului XVI-lea se formase la noi un partid creștin, care, în Muntenia, este cu Împăratul din Apus, iar în Moldova poate încerca, în adevăr, aceeași legătură cu Împăratul, pentru că și Aron-Vodă s'a înțeles cu dânsul de la început, dar acolo erau și alți creștini: Polonii de dincolo de Nistru. Politica aceasta creștină din Muntenia era natural germană, precum în Moldova era natural polonă. În vremea aceasta era în Polonia un rege care nu avea nicio inițiativă și nicio autoritate, care a intrat străin, a trăit străin și a murit străin, Sigismund Vasa, prinț de Suedia. Conducerea afacerilor polone era în mâna lui Ioan Zamoyski, care învățase în Italia, era un om al Renașterii italiene, stăpânit de ideea creștină, interpretată, bine înțeles, potrivit cu interesele Poloniei. Planul lui era să ajungă, cu Domnul moldovean vasal, până la linia Dunării, dincolo de care nu îndrăznea să vadă posibilitatea cruciatei care ar câștiga Constantinopolul.

Viteazul putea să fie învins în Ardeal, să piardă Țara-Românească, să alerge ca un pribeag la Viena, la arhiduce, și la Praga, la Împăratul Rudolf, să se împăce cu Basta, întru cât se putea împăca un om așa de adânc jignit cum era el și ale cărui interese nu se potriveau cu interesele aventurierului albanes, și se putea întâmpla ca Mihai împreună cu Basta să câștige o biruință și a doua zi Domnul român să fie înlăturat printr'un atentat, printr'o crimă din acelea care se judecau pe vremea aceea, nu după valoarea lor morală, ci după succes, după rezultatele atinse; dar partidul creștin, acela rămânea.

Deci de acum înainte vom avea a face neconținut cu partidele acestea creștine și într'o țară și în cealaltă. Aceasta în ciuda slăbiciunii Împăratului austriac, în ciuda lipsei de mijloace a Polonilor, cari nu aveau armată permanentă, și mijloacele militare și cele bănești erau determinate de hotărârea Dietelor, care cuprindeau pe toți nobili fără deosebire și fiecare avea același drept de a zice la sfârșit: nu vrem „ne pozwolim“. Cum trebuia să se adune Dieta și ea decidea dacă apărarea

regatului se va face cu mercenari, și prin urmare trebuie să plătească toată lumea, sau cu nobilimea din Palatinate, ni putem închipui cât timp se cerea pentru aceasta.

Situația aceasta, Turcii o întrebuințează, după răscoalele creștinilor, și tot ei rămân stăpâni în țerile noastre. Deci, ei puteau să se întoarcă la Dunăre, puteau să înlocuiască pe Domnii puși de creștini. Astfel, au recunoscut pentru moment, după moartea lui Mihai Viteazul, pe Domnul pe care-l puseseră boierii cei mai strâns legați de Mihai și cari-i dăduseră cel mai prețios concurs, cei ce aveau sute de moșii și puteau deci aduna și o armată. Buzeștii; Turcii au putut să recunoască pe Radu Șerban, însă l-au pândit totdeauna. Pe de altă parte, la ei se găsea fiul lui Mihnea-Vodă care trecuse la islamism, Radu, crescut la Veneția, cu un sentiment de mândrie deosebit, creator al unei armate, mare negociator, care a împăcat două State, pe Poloni cu Turcii. După vicisitudini care au durat zece ani, tot Radu Mihnea a ajuns stăpân în București, și pe urmă el a căpătat și tronul Moldovei. E acela care a fost îngropat în biserica Radu-Vodă din București, unde se păstrează încă mormântul lui, cu o foarte frumoasă inscripție românească în litere ornate. A venit un moment când Radu Mihnea stăpânia în Moldova, când fiul lui, Alexandru, supt regența Doamnei, era în București și, murind Radu la Hârlău, — unde stătea fiindcă arseese Curtea de la Iași —, rămășițele lui au fost aduse și de boierii moldoveni și de cei munteni până la biserica bucureșteană a familiei.

Pe de altă parte, în Moldova era neamul lui Ieremia și lui Simion Movilă. Copiii unuia și ai celuilalt, de la o bucată de vreme, au fost înlăturați de la Domnie de partizanii Turcilor. Constantin Movilă, fiul lui Ieremia și al Doamnei Elisaveta, a încercat să-și recapete tronul, dar a căzut în mâinile Tatarilor și s'a înecat în Nistru. Pe urmă, „Doamna lui Ieremia“, vestita și teribila Doamnă Elisaveta, a întrebuințat și pe ceilalți doi copii ai ei, cari n'au reușit să păstreze tronul Moldovei. Iar, în ce privește pe urmașii lui Simion, unul, Petru, ajuns Mitropolit al Chievului, a trăit toată

viața în străinătate ca pribeag, și nu putem zice că s'a rusificat, dar s'a slavonizat, a trecut cu totul la cele bisericești în această reședință a Chievlui, unde a adus atâtea servicii cauzei Bisericii răsăritene. Un altul, Moise a stăpânit puțină vreme în Moldova și s'a retras în Polonia, de unde venise Constantin ca să-și recapete tronul. Un al treilea, Gavril, a fost Domn în Muntenia și s'a dus în Ardeal, unde s'a căsătorit cu o Maghiară și acolo și-a isprăvit zilele. Un al patrulea, Ioan, care râvnia la tronul Moldovei pe vremea lui Vasile Lupu n'a ajuns să stăpânească și s'a pierdut cu totul în lumea ungurească. Aceștia sânt copiii lui Simion pe vremea când mătușa lor Elisaveta muria la Constantinopol, măritată cu sila, după înfrângerea și rușinarea ei, cu un agă turc, iar fiii ei își isprăviau zilele acolo sau în țerile creștine de la Răsărit.

Dar e ușor de închipuit ce emigrări importante au produs toate aceste schimbări. În locul Movileștilor s'au așezat în Scaunul Moldovei oameni ai Turcilor, chiar dacă avuseră o carieră în Apus, cum a fost Ștefan Tomșa, care luptase în Pirinei, și ar fi foarte interesant să se vadă în ce rosturi a servit el pe regele Franciei în lupta cu Spaniolii, la atacul cetății Jaca: cred că în Archivele franceze se pot gasi lămuriri cu privire la acest moment din lupta lui Henric al IV-lea cu regele Spaniei, Filip.

S'a putut înlătura astfel, o bucată de vreme partidul creștin din Muntenia și din Moldova, ca să se stabilească Domnii aceștia de la Turci: Ștefan Tomșa, Radu Mihnea, Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, Alexandru Iliș, fiul unui pretendent Iliș, care nu ajunsese a domni. Dar problema Împărăției turcești rămânea deschisă, și aceasta explică și dăinuirea partidului creștin și prezența în Creștinătate a unor oameni cari reprezentau pe Români, în speranța aceasta de a scoate pe Turci din stăpânirea lor, de a li se lua înapoi Constantinopolul și tot ce mai cuceriseră.

Perioada de expansiune a Imperiului Otoman ține cât Sultanul Soliman-cel-Măreț, care este întregitor de granițe, un fel de continuator al lui Iustinian la Bizanț,

iar, dacă vrea cineva să caute o comparație mai depărtată, un fel de August al Imperiului Otoman. Dacă reușia în ultima lui campanie din Ungaria, fără îndoială că și granița turcească ar fi fost mult mai bine asigurată, în același timp când Marea Mediterană era curățată de orice forță militară creștină, afară de cuibul de la Malta, în care erau adăpostiți Cavalierii Ospitalieri, cari au rămas multă vreme ocrotiți de forța navală a Spaniei, și, dacă Sultantul acesta mai stăpâna o bucată de vreme, ar fi fost în stare să-i scoată și din acest ultim adăpost. Însă, îndată după acesta, n'au mai fost Sultani luptători. Selim, fiul și urmașul lui Soliman, este cu totul incapabil de a conduce o armată; temperamentul nu i îngăduie să iasă în fruntea oștirilor, și începe sistemul Marilor Viz'ri conducând Împărăția, — cea ce începuse, de altfel, și supt Soliman însuși, prin Vizirul Mohammed Socoli, un Bosniac, de rasă sârbească. Când este vorba de lupta împotriva lui Mihai Viteazul, toată lumea știe că erau doi Mari Viziri cari au luptat, amândoi de aceeași origine albanesă: Ferhad și Sinan: războiul a fost întâiu în mâinile lui Ferhad, apoi, la Călugăreni, Sinan a fost acela care a luptat, de și expediția o pregătise celălalt.

Împărăția era în scădere, incapabilă de a se susține în ofensivă trainică. Planuri de împărțire a ei se formau neconținut în Apus, de oameni cari credeau că dărâmarea Statului păgân este un lucru de pe o zi pe alta, și, cum Papa Clement trimetea bani, cineva spunea că, îndată ce se va lua Constantinopolul, va trebui să i se schimbe și numele, numindu-l Clementina, după numele Papei. Atât de mare era așteptarea în ce privește izbânda, scontată, împotriva armatelor unui Sultán nevolnic.

Când se va întâmpla unul capabil de o acțiune personală, ca tânărul Osman, care a atacat pe Poloni la Hotin, și se părea — avea și numele întemeietorului Statului otoman — că va fi în stare să învie vremurile cele vechi, el va întâlni, la Constantinopol, pe ienicerii pe spahii, cari nu mai însemnau ce fuseseră odinioară, ci erau oameni interesați, făcând negoț de bani, împrumutând capitaluri, căutând să se folosească de si,

tuația lor și, cari, gata în fiecare moment să se încaiere, în anume împrejurări puteau să se și unească unii cu alții împotriva Sultanului, — așa că Osman a fost omorât. Apoi a fost o serie întreagă de Sultani incapabili și nenorociți — cutare nebun chiar —, până ce, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o familie tot albanesă a luat puterea de fapt.

S'ar putea zice că secolul al XVII-lea însemnează guvernarea Imperiului Otoman de către Albanesi: Albanesii, dacă ar fi vorba să și scrie complect istoria lor, ar trebui să vorbească de partea pe care ei o au în viața oricărui Stat de pe vremea aceasta și deci și de rolul, foarte mare, pe care îl joacă în Imperiul Otoman. Și Mohammed Köprili a început o adevărată dinastie de Mari Viziri: el, un barbar ignorant și sălbatec, fiul său, un „celebi“ foarte bine crescut, fin, frecat cu multă învățătură, Ahmed, apoi și acel cuceritor în speranță al Vienei, care n'a izbutit în 1683, Cara-Mustafă, ucenic al Köpriliilor, cari, de altfel, se întâlnesc și mai târziu în rosturile Împărăției turcești.

Dar, când lumea creștină nu vedea pe Sultanul în capul luptei, problema aceasta a viitorului Imperiului Otoman era în permanență deschisă; toți contemporanii, de la Henric al IV-lea până la Ludovic al XIV-lea, au crezut că Împărăția aceasta se va sfârși și se gândiau la felul cum să-i împartă provinciile între diferitele Puteri creștine, ceea ce întreținea o continuă frământare. Și din această frământare a rezultat o altă categorie de pribegi, de aventurieri, nu totdeauna doritori de tron. Căci, de data aceasta, pribegii nu sânt în general претенdenți, — ca unul care poartă numele lui Neagoe Basarab pe la 1630 —, de și, mergând prin Creștinătate, ei sânt tot represintanții politicii noi, ai direcției creștine.

După aceste explicații de caracter general, să venim la câteva din manifestările acestor oameni în Imperiul de Apus sau în regatul de la Răsărit al Polonilor.

Printre ei trebuie să însemne cineva pe Mihai Vi-teazul el însuși. Își poate închipui cineva ce mare impresie a trebuit să facă asupra lui, asupra boierilor lui, chiar și asupra clericilor cari îl întovărășiau, unii

din ei Români, alții mari aventurieri, coborându-se din familii bizantine, ca Dionisie Rali Paleologul, care era Mitropolit în Bulgaria și pe care Mihai l-a făcut locțiitor al Scaunului, lumea apuseană din Ardeal chiar.

Mihai Viteazul și ai săi au locuit în orașele săsești în care unii nu mai fuseseră niciodată, au învățat și o geografie necunoscută până atunci. Etnografie — mai puțină: Mihai avea ideea că Împăratul Rudolf este „Sas“, și, cum nu se împăca totdeauna cu dânsul, fiindcă nu-i trimetea bani când avea nevoie, poate că la sfârșitul unui ospăț, cum el avea porniri de mânie teribilă, care sfărâmau tot ce pregătise diplomația până atunci, a strigat în adevăr că va merge la Viena și la Praga ca să învețe pe Împărat și pe arhiduci, cari sânt „Sași fără omenie“. Natural, această definiție a fost comunicată la Curte, și ni putem închipui ce răsunet a avut acolo.

Dar, pe lângă legăturile cu Sașii, el a avut legături și cu nobilii unguri. Mihai nu este cuceritorul sălbatec, distrugător, care vrea să impună alt caracter unei țeri câștigate: el a înțeles foarte bine că principatul muntean și cel moldovenesc sânt una, iar principatul ardelean altceva, cu tradițiile și obiceiurile sale. Era un om destul de cuminte ca să-și dea sama că lucrurile nu se schimbă de pe o zi la alta, și de aceea el a guvernat în Ardeal legal, a ținut Diete, și când a avut nevoie de ceva, a pus să se voteze de ele. Dacă i-au trebuit trupe, n'a recrutat pe nimeni în Ardeal; dacă au voit să vină Secuții, au venit, dacă Sașii n'au venit, căci ei vedeau în dânsul numai un căpitan al Împăratului, a lucrat și fără dâșșii. Dar, natural, el se servia de boierii săi, de contingente românești, ca și de Sârbii și de Bulgarii săi, de mercenarii pe cari avea totdeauna la îndemână. N'a mânat pe nimeni cu sila supt steaguri, n'a așezat pe Români nicăiri în fruntea orașelor, unde nu s'a atins de autonomia săsească. Se poate întâmpla să fi cerut Sașilor ceva mai mult, dar pe urmă a venit Basta și i-a operat mult mai mult decât atât pe Sașii cari trădaseră pe Mihai pentru dânsul. În consiliul său Domnul român a primit pe nobilii demnitari, pe clericii ardeleni; și episcopul Di-

mitrie Napragy a fost întrebuințat de Mihai în calitate de consilier. S'a folosit de cei doi Corniș (Kornis), de origine românească, dar maghiarisați și catolici, de Baltasar și de Gașpar, ca și de cel d'întăiu dintre Secui prin vitejie și influență, de Moise Székely, care mai târziu a ajuns prinț al Ardealului ca să fie bătut, la Brașov, și omorât de Radu Șerban. Aceștia formau Statul lui Mihai, adăugindu-se Logofătul Teodosie cu câte un boier, doi. Prin urmare am putea zice că *Mihai s'a occidentalizat întru câtva, stând în Ardeal.*

Cei cari-l văd pe dânsul cu desăvârșire Oriental, nu și dau sama de ceva: fratele lui, Petru Cercel, despre care am vorbit, a întrebuințat Italieni și Francesi în Domnia sa, apoi, pe vremea lui Mihnea care s'a turcit, Ioan dei Marini Poli a luat în căsătorie pe o nepoată a Doamnei Ecaterina, prin urmare o vară primară a Domnului. Am spus că Ragusani de aceștia erau amestecați în toate rosturile noastre ; în stăpânirea lui Mihai Viteazul în Ardeal, îi întâlnim în fiecare colț, ei fiind agenții diplomatici preferați. Un Radibrad, un Giovanni dei Marini Poli sânt oameni prin care el leagă relațiile sale cu Curtea împărătească și prin care servește aceste relații. Banul Mihalcea, care se pare că era de origine din Chios, Grec, a fost un timp întrebuințat și în Moldova ; dar el trecuse, înainte de a ajunge în regiunea dunărească prin Ragusa și era amestecat în afacerile bănești ale Domnilor noștri de la sfârșitul veacului al XVI-lea. Îndemnaătorii către răscoală ai Domnilor români aparțineau tuturor naționalităților Occidentului aproape: un Iesuit, Alonso Carrillo, a jucat un rol foarte important în regiunea asta, alături de un Croat, Alexandru Komulovic.

Era o lume internațională care stătea în jurul lui Mihai, și prin această lume internațională s'au facilitat legăturile dintre țerile noastre și Apus. Și ai noștri treceau granița dar și de peste graniță veniau o mulțime de străini, cari erau întrebuințați în locuri de încredere prin țerile noastre, și de aici se explică faptul că Mihai, învins, în loc să se înțeleagă cu Turcii, cu cari făcuse pace și cari-l acoperiseră cu daruri, — sânt și suflete nobile care nu pot rezista la o jignire așa

greă ca aceia pe care a primit-o el când întregul lui ideal s'a sfârșit și speranțele lui cele mai înalte s'au prăbușit —, în loc de aceasta, el, întovărășit de o suită nu prea numeroasă, atâta cât îl putea apăra de dușmani, s'a dus să se îndreptățească înaintea Împăratului.

Avem, pentru aceasta, de supt dictarea lui, poate îndreptate în ce privește stilul, două piese de cea mai mare importanță: una este tipărită în *Rivista storica italiana* de d. Pernice, apoi resumată de mine la Academia Română, în comunicația „Viața lui Mihai Viteazul povestită de el însuși”, în fine tradusă, în Ardeal, într'o bibliotecă de popularizare: un fel de memoriu către Marele Duce de Toscana, care pe vremea aceia se consacraseră ideii de cruciată, având și un Ordin de cavalerie catolică, al Sfântului Ștefan, care făcea și puțină piraterie, dar în numele lui Hristos, și care a trimis inginerii săi la recucerirea Giurgiului de către Mihai împreună cu Sigismund și cu Ștefan Răzvan ¹.

Se poate ca Mihai Viteazul, știind rosturile Marelui Duce, și amintindu-și de ajutorul pe care l-a avut de la dânsul, să se fi gândit să-i explice lui în particular care i-a fost politica, dar se poate întâmpla ca un memoriu asămănător să fi fost trimis și altor prinți din Creștinătate. Acest memoriu, de cea mai mare frumusețe, dă dovadă de o profundă probitate, de o modestie înduioșătoare și de o hotărâre nebiruită de a merge până la moarte pe același drum. Dar, fiind la Praga, Mihai a făcut și un memoriu către Împărat, care a fost publicat de Papiu Ilarian, în „Tesaur de documente inedite”, și tradus foarte bine în românește, iar traducerea aceasta, cu unele îndreptări, am reprodus-o în *Scrisorile domnești* ale mele.

Din acest al doilea memoriu, reprodus câteva pagini.

Într'un loc, înainte de a trece la povestirea care-l interesa în primul rând, a nenorocirii sale din Ardeal, el arată ce a precedat înfrângerea sa:

---

¹ Am tipărit în volumul al XII-lea din colecția Hurmuzaki descrierea făcută de inginerii italieni a acestei lupte de la Giurgiu.

„M'am luptat împotriva dușmanilor numelui creștin cu o inimă atât de neînfrântă, încât nici nu-mi venia a mă mai teme de dâșii, mai vârtos că biruința era totdeauna în partea ostașilor creștini. Însă dușmanul cel mai de temut și mai primejdios mi-a fost chiar acela care se lăuda cu numele de creștin, care însă totdeauna a călcat învoielile și a tulburat pacea: Ardelenii, cari, în toate prilejurile unde puteam lucra cu folos împotriva dușmanului firesc, mi s'au împotrivit totdeauna, și, uitând legăturile și jurământul de credință, prin uneltirile lor au stricat planurile cele mântuitoare, făcute pentru binele Creștinătății, precum toată lumea știe“.

Apoi, după ce arată în ce fel acest dușman care este nobilimea maghiară din Ardeal — nu Secuii și chiar nu *toată* nobilimea, pentru că sânt unele elemente de vitejie care au rămas până la sfârșit legate de dânsul, ca Sigismund Rákóczy, care și în momentele cele mai grele i-a rămas credincios lui Mihai și a găsit și cuvinte pioase pentru a-l pomeni după ce acesta se prăbușise —, el explică de ce a venit la Împărat:

„În acest chip și între aceste nenorociri ajunseiu la Măria Ta, gol și despoiat de toate. Vistieria mea toată, mărgăritare scumpe, de care am avut mulțime, aurul și argintăria, veșminte alese, mulți cai de mare preț, cu un cuvânt tot ce aveau pe lângă mine, le-am pierdut pentru credința către Măria Ta ; și, astăzi, lipsit de toate cele ce cu multă sudoare și osteneală mi le-am adunat, nu știu încotro să mă întorc. În prea-marea mea nevoie nici această călătorie n'aș fi putut-o face dacă alții nu mi-ar fi întins mână de ajutor.

„Însă, decât aceste, ori cât de multe și felurite rele ce am suferit eu, sânt și mai mari cele ce suferi Măria Ta și Creștinătatea pentru înstrăinarea celor trei țeri ; din care nu puțină primejdie se poate naște. De aceea, nu numai eu, care nu mă simt de ajuns în privința aceasta, ci Creștinătatea întreagă ar fi să stăruiască a se pedepsi după cum se cuvine călcătorii de jurământ și înstrăinătorii țărilor Măriei Tale ..

„Cunoscută fiind credința mea către Măria Ta și către toată Casa de Austria, din multele războaie în care după deosebirea timpurilor m'am luptat, și de aproape

și de departe, însă totdeauna cu inimă neînfrântă, dovedind râvna mea și dreptul meu, am venit la Măria Ta cu atât mai bucuros, cu cât știu că voi găsi îndurarea cuvenită.

Drept aceea, Măria Ta, privind² cu ochi îndurători pe de o parte nenumăratele daune și nenorociri ce am suferit, mă vei ocroti cu cunoscuta-ți bunăvoință și blândețe, ca, după pilda mea, și alți prinți și fruntași să rămână statornici în credință, iar dușmanii miei, cari preziceau că nu voi găsi ajutor la Măria Ta, să se rușineze și să nu cuteze a mă mai batjocuri. Despre această rară bunăvoință și bunătate a Măriei Tale eu nu m'am îndoit niciodată, ci, din potrivă, și acum, după scoaterea mea din Domnie și după pierderea tuturor bunurilor, nădăjduiesc în bunătatea Măriei Tale, de care și în viitor mă voi sârgui, cât voi mai trăi, a mă învrednici prin neconținute slujbe credincioase, până la vărsarea sângelui meu."

Profetice cuvinte... Într'adevăr el a înțeles să servească Creștinătatea și Împărăția creștină „până la vărsarea sângelui său".

Dar aceleași cuvinte le rostește mai târziu un alt pribeag prin Creștinătate, un alt suferitor pentru Hristos, cu aceeași conștiință absolut curată, înaintea unor oameni cari erau printre cei mai mincinoși și mai înșelători ai timpului lor, întrebuițând toate mijloacele puse la îndemâna unor suflete slabe de către politica Renașterii; același ton îl întrebuițează Radu Șerban.

Acesta s'a considerat de la început până la sfârșit, ca un continuator al lui Mihai Viteazul: el nu s'a gândit că se poate face altă politică decât politica învățătorului și înaintașului său. Pentru aceasta a ajutat Împăratului, când a venit din Moldova Simion Movilă cu Tatarii și s'a dat lupta din Gura Teleajenului, de la Teișani-Ogretin (lupta s'a întins între aceste două localități) și a învins cavaleria tătărească, fiind rănit Stroe Buzescu, care, lovit la obraz, a fost dus la Brașov și nu l-au putut salva¹.

¹ El este îngropat la Stoenestii în Vâlcea, unde pe mormântul lui frumos apare Stroe luptând împotriva unei rude a Hanului-Tatar, care, rănit,

Radu Șerban a intrat de două ori în Ardeal, nu pentru dânsul, căci nu s'a crezut destul de tare să-l cucerească, ci pentru Împărat. Basta luase Ardealul în numele lui Rudolf al II-lea, dar el făcuse acolo o politică așa nenorocită, încât Ardealul s'a răsculat împotriva lui, și, cum magnații ardeleni erau mult mai puternici decât armata imperială, Rudolf a pierdut Ardealul. Atunci s'a ridicat Moise Szekély, cel ce fusese odinioară „generalul” lui Mihai și a devenit Craiu, prinț al Ardealului. În lupta cea d'întăiu de la Brașov, Moise a fost bătut și ucis. Lupta cealaltă cuprinde și un element de răsbunare personală a lui Radu Șerban, fiindcă în Ardeal se instalase acum, la 1600, un Báthory mai romantic și mai zănat decât Sigismund și Andrei, acel Gabriel Báthory căruia îi trecuse prin minte că ar putea face minunea să despoaie pe Sași de autonomia lor și să-și facă o capitală la Sibiiu, căci până atunci prinții nu aveau Capitală, ci stăteau când într'un oraș, când într'altul, devenind astfel rege al Daciei, stăpân și asupra Munteniei și asupra Moldovei, și de aceea a intrat în Muntenia și a prădat-o până ce a fost silit la porunca Sultanului să se întoarcă înapoi. „Visitei” acesteia Radu Șerban i-a răspuns prin visita din Iulie 1611, când a trecut în Ardeal, a bătut pe Gabriel Báthory și puțin a lipsit ca acesta să aibă exact aceiași soartă ca și Moise Szekély Radu-Vodă a făcut atunci apel la Împărat: Ardealul stă la picioarele Maiestății Tale, trimete ostași! Împăratul a trimes, în adevăr, trupe, dar acestea, comandate de un Italian, au venit prea târziu, așa încât, nu numai că Ardealul n'a fost al Împăratului și a rămas în mâna prinților maghiari, dar Radu Șerban însuși a trebuit să părăsească principatul muntean și să se retragă în Austria.

A stat la Viena până la sfârșitul zilelor sale, cerând neconținut ajutor Împăratului pentru a fi restabilit în țară. Și a purtat o corespondență foarte interesantă

---

se prăbușește de pe cal, împrăștiindu-se săgețile din tolba lui. Inscripția, pusă de văduvă, o femeie care avea același suflet ca și răposatul ei bărbat, se mântuie cu aceste cuvinte energice, scrise pe marginea marmorei: „Și n'a fost pe voia câinilor de Tătari”. Dovadă a energiei de care era însoțită întreaga societate din această vreme,

a lui cu boierii din țeară și din ea face parte o scrisoare de o deosebită frumusețe, cum e și unul din cele mai vechi monumente de limbă românească, pe care i-o adresează credincioșii lui, chemându-l să revină ca reprezentant al politicii creștine.

„Prea-milostive Doamne, să fii dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului Nostru cela milostivul, Pentru care lucruri știi dumneata, când ne-am despărțit de dumneata, în ce credință ne-ai lăsat, în aceia sântem și până acum, și de câte ori am trimis de am dat în știre dumitale, și cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc (Radu Mihnea), și dumneata până acum niciun lucru adevărit nu ni trimiți, ci numai nădejde. Ce noi într'această nădejde cădem la lucruri foarte grele, că, întâiu, în țara noastră acum strigă hoga ; că-și ține acest Domn frații și surorile în casă cu el, și sânt Turci. Și robii cari au scăpat de prin catarge și de printr'alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în țară, el îi dă Turcilor, și alte multe nevoi care nu le-am scris. Acum înțelegem că are Turcul gând să puie în țara noastră Pașă și mănăstirile și bisericile noastre să fie meceturi Turcilor și coconii noștri să-i facă ieniceri și fetele noastre să le ieș Turcii lor muieri, cum fac într'alte țeri, ce sânt supuse lor. Deci noi, din zilele lui Mihai-Vodă, de când ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru aceia ne-am jurat și ne-am supus noi supt Împăratul creștinesc, ca să nu cădem noi la un lucru ca acesta“.

Dar Radu Șerban n'a putut veni niciodată. L-au purtat cu vorba, până a murit, iar, după ce a murit, de inimă rea și de miserie, l-au îngropat în catedrala din Viena, în biserica Sfântului Ștefan, de unde apoi a fost mutat la Comana, și aici s'a amestecat mai târziu țărâna lui cu țărâna altor rude mai apropiate sau mai depărtate, așezate în același mormânt, pe vremea când Nicolae Petrașcu-Vodă fiul lui Mihai Viteazul, lăsat de tată ca Domn în Țara-Românească, după ce se cucerise Ardealul, apoi pribeag, pe care voia să-l aducă Matei Basarab, dar nu s'a învrednicit a se întoarce în țară

decât ca oase scoase din mormânt, a fost și el adus pentru a fi pus în pământ acolo.

De la Radu Șerban, care, când era Domn, dădea documente în slavonește, dar, când a rămas în pustietatea aceasta de la Viena, era silit să întrebuințeze numai limba românească, avem și un foarte frumos testament, în care el își arată dorințele, în ce privește avuția pe care-o lasă. În această mare și tristă înstrăinare a lui, el avea lângă dânsul un doctor neamț, pe două fete ale lui, — și fata lui Mihai a fost o bucată de vreme tot în străinătate — și pe Dionisie Rali Paleologul, care acum se împărtășia de aceiași amară pâne a exilului.

Avem din corespondența lui și o scrisoare din 1619, în care își arată dorința față de Împărat.

„Măria Ta Împărate și Craiu, doamne, doamne prea-îndurător. Dintru întâiu, unde Turcul, în scrisoarea sa, făgăduiește că va face toate după placul și voia Măriei Tale Împărătești și Crăiești, înțelegând anume că Domnia Țerii-Românești nu-mi va fi tăgăduită, numai cât să merg însumi la Poarta turcească, aceasta e în socotința și prea-îndurătoarea voie a Măriei Tale. Căci mă mărturisesc a fi fost totdeauna șerb credincios și de multă vreme legat cu Măria Ta Împărătească și Vestita și Prea Înălțata Casă de Austria, a domnilor, domnilor miei prea-îndurători, la poruncile cărora până acuma protivnic n'am fost niciodată. De aceia, și în această afacere, ferească Dumnezeu să fiu străin de a mă supune, dacă așa i se pare Măriei Tale că se cuvine și e neapărat de nevoie pentru folosul Măriei Tale și la toată Creștinătatea. Al doilea, că Împăratul turcesc încearcă a spune că eu am fost șerbul lui și mai vechiu Domn al Țerii-Românești și a mă însuși lui, din aceia scoțându-mi vină mai mare că din pricina mea i s'au adus pagube mari Ținuturilor lui, nu e de mirare că el a scris acestea și e mai de mirare lucru că n'a adaus mai mult. Căci nu-i era ascuns lui că eu am fost șerb legat cu Măria Ta, precum și cu toată Creștinătatea; că acelea toate pe care le credeam că sânt de mare nevoie pentru a crește și a adăugi cinstea, ascultarea și folosul Măriei Tale și a toată Creștină-

tatea, a trebuit să le fac și să le îndeplinesc cu orice preț, purtând cu Turcul crunte războaie. Apoi că nu cu brațul lui, ci cu puternicul braț al răposatului Împărat Rudolf, înaintașul Măriei Tale, am fost făcut Domn, adus și așezat cu fericire în Domnia Țerii-Românești, primind de la el, și nu de la Turc, steagul ca semn de credință veșnică și de adevărată supunere a mea: lămurit îndestul prin această învățătură în ce chip trebuie să veghez și să duc lucrurile care ar părea că privesc cinstea și folosul Măriei Sale și a toată Creștinătatea. Dar, după ce, de amândouă părțile făcându-se legătură, s'au oprit de la arme, și, cât a ținut legătura, nu se dovedește, nici se va dovedi că i-am adus vre-o pagubă.

...Judecata mea este în această privință că aceste țeri: Ardealul, Țara-Românească și chiar Moldova nu trebuie lăsate din mâna și puterea Măriei Tale și a toată Creștinătatea. Căci, de vor ajunge în mâna Turcilor cu totul, să creadă că va fi cu cea mai mare daună a Măriei Tale și cu paguba a toată Creștinătatea, ori de se vor ținea cu arma, ori cu pacea. Numai dacă Măria Ta va binevoi a nu da întru toate credință deplină lui Báthory, ale cărui năravuri și a cărui statornicie cred și eu că Măria Ta o știi foarte bine, atunci mie, ca unui șerb credincios și mărturisit, mi se cade a mă supune poruncilor Măriei Tale, și, răzimat pe numele și norocul Măriei Tale, desprețuind toate primejdiile de viață, precum până acum am purtat lucrul cu izbândă, sânt gata a-l purta și a-l îndeplini totdeauna“.

Când întrebuințează cineva acest limbagiu din adâncul nenorocirii sale, plângând pe bucata de pâine care i se azvârle ca unui câne pribeag, aceasta dovedește, iarăși, înălțimea de suflet a unei epoce.

Pentru a se vedea acum, de partea cealaltă, cum cei cari erau cu Polonii presintă aceste legături cu Creștinătatea, e necesar, întâiu, a se spune care erau cuiburile polone ale pribegilor noștri și de ce erau terminate ele.

De la o bucată de vreme, Polonii au obișnuit un

lucru față de boierii noștri. Pentru a-și face un partid, pentru a-l întreține, pentru a-l păstra, ei dădeau posibilitatea pribegilor noștri de a-și cumpăra moșii, de a se așeza acolo pe pământurile lor, și, pe de altă parte, pentru ca ei să aibă o situație legală, îi făceau nobili ai Statului polon, îi naturalisau. Naturalizarea aceasta nu se întâlnește înainte de sfârșitul secolului al XVI-lea, dar de atunci încolo o mulțime din boierii noștri s'au împărtășit de drepturile acestea de nobilime polonă, ceea ce nu era puțin lucru, căci astfel era să se așeze în Polonia ca străini, neapărați de niciun drept, și astfel să facă parte din nobilimea polonă, care avea toate drepturile, iar burghesimea reprezenta foarte puțin pe lângă dânsa.

Printre acești naturalizați în Polonia sânt și Domni, căroră, fiind în Scaun, sau înainte de a se sui pe Scaunul Moldovei, li se daseră scrisorile de cetățenie. Și, astfel, s'au alcătuit de-a lungul Nistrului așezări de acestea de familii moldovenești, care n'au fost cercetate cu de-amănuntul. Cei cari au căpătat o situație mai mare au fost și cei mai credincioși ai regelui polon: neamul Movileștilor, adecă întâiu al lui Ieremia. Doamna Elisaveta a jucat un mare rol în Polonia, fetele ei s'au măritat în mari familii polone și au avut mai mare trecere decât fetele lui Alexandru Lăpușneanu, care găsiseră și ele soți acolo: una din fetele lui Ieremia a turburat Polonia întreagă, având, timp de mulți ani, influență mare pe vremea urmașilor lui Sigismund al III lea. Din aceste moșii, ca Uscie, dincolo de Nistru, unde-și avea casele, pe care nu le-a descris nimeni, sânt datate o mulțime de scrisori ale familiei lui Ieremia. Acolo stătea Doamna, acolo și-a crescut copiii, acolo a pregătit, cu cei doi gineri ai ei, campania pentru restabilirea lui Constantin-Vodă. Doamna Marghita, cumnata Elisavetei, probabil, după nume, maghiară, de și trecuse la ortodoxism, cu copiii lui Simion, stătea în oraș la Liov, la Lemberg, unde, de alminteri, se afla o mulțime de lume românească la sfârșitul veacului al XVI-lea. Un fost vameș al lui Alexandru Lăpușneanu luase în arendă venituri ale regatului polon și ajunsese unul din oamenii cei mai bo-

gați. Biserica românească din Liov este făcută de dânsul și chipul lui, îmbrăcat în veșminte de brocart oriental se poate vedea încă acolo, precum se vede și azi cârciuma lui Corniact, unde el aducea vin moldovenesc, cu cărăuși cari veniau din Moldova până în Polonia. Stătuse acolo și văduva lui Iancu Sasul, care fusese decapitat, după cererea Turcilor, în piață la Liov, și ea creștea în acel oraș pe fiul ei, pretendentul Bogdan, care va apărea mai târziu la Veneția, peșind pe o aristocrată din familia Zane. Acolo au rămas și fetele ei, care s'au măritat în Polonia, una dintr'însele, Omeliana, fiind îngropată în pământul acesta. Erau apoi și o mulțime de boieri, veniți cu un prilej sau cu altul, și atâția negustori români sau greci. Copiii creșteau la școlile polone, și cea d'intâiu mișcare de antisemitism cunoscută la Români este cuprinsă într'un document liovean prin care vedem pe un băiețuș de aceștia care a aruncat cu o piatră în capul unui Evreu, și a fost și proces. Dar, alături de neamul lui Ieremia de la Uscie și al lui Simion de la Liov, de la Camenița, se așează marele boier Nistor Ureche și fiii lui, Vasile și Grigore, cari au petrecut multă vreme aici. Fata lui Nistor, Nastasia, a stat și ea în Polonia, unde s'a măritat pe urmă cu Batiste Vevelli, care era Cretan, deci pe jumătate Venețian, pe jumătate Grec. Într'un moment Ureche a ajuns să fie arendașul stărostiei din Rohatîn. Împreună cu dânsul erau boierii Bucioc și Prăjescu, cari și căutaseră adăpostul tot acolo. Unii din pribegi voiau să-și cumpere și moșii; astfel familia Ureche a târguit o bucată de vreme moșia Zahajpole, pe care n'a putut-o căpăta.

Ca să se vadă ce credeau oamenii aceștia cu privire la viitorul țerii lor, avem un neprețuit răvaș din partea pribegilor munteni în Polonia, cari erau adversarii lui Mihai Viteazul. Natural, noi vedem pe dușmanii lui Mihai ca pe dușmani ai noștri, îi privim cu ochi răi, dar Mihai nu avea mânia prea blândă, el era destul de aspru cu boierii lui, și aceștia în fundul sufletelor lor păstrau totuși ceva din acea probitate care deosebește neamul nostru.

Iată ce ziceau boierii aceștia către Ioan Zamoyski, cancelarul și hatmanul Poloniei:

„Când întâiași dată am venit aici la dumneata, îndurătorul meu Domn, cu scrisori de la Vlădica și de la toți boierii Țerii-Românești, am spus din viu graiu dumitale de robia cea grea a țerii acesteia sărace. Am povestit căderea ei și rugăciunile ei către dumneata. Am cerut de la dumneata să n'o uiți și s'o scapi din mâinile Turcilor și ale Tatarilor, și mai ales ale lui Mihai-Vodă, care pentru noi e mai rău ca un Turc. Așteptând răspunsul, am mers în Moldova. Cum am ajuns, am primit alte scrisori, pe care ți le-am dat ieri dumitale, îndurătorul nostru domn. În acele scrisori ni se scrie cu durere mare și cu lacrimi să mergem să te găsim din nou pe dumneata, îndurătorul nostru domn, să-ți povestim tot și să ne plângem înaintea bunăvoinții dumitale ; ni se cere să ne închinăm adânc dumitale și să-ți spunem că boierii munteni se așează cu totul supt puterea și ocrotirea Măriei Sale Craiului și a Coroanei Poloniei. Măria Sa Ieremia-Vodă al Moldovei se află supt puterea și ocrotirea dumitale: voim să fim și noi ca și Moldova ; boierii munteni și toată țara nu vreau să caute altă ocrotire decât a Coroanei Poloniei. Și să nu creadă nimeni că Țara-Românească ar putea să se supuie Neamțului sau Împăratului creștin. Dacă ar trebui să se supuie Nemților, ar vrea mai bine ca Turcii să-l prindă pe ei și pe femeile și copiii lor ; ar vrea să se supuie mai bine Turcilor decât Nemților, căci ei știu că Nemții sânt departe și că n'ar putea să-i ocrotească, nici să-i apere. Turcii ni sânt în spate, și boierii noștri știu că Turcii nu vor îngădui ca Mihai să fie Domnul Țerii-Românești ; e viața lor în joc. Chiar dacă ar rămânea doi Turci și Mihai-Vodă al treilea, nu ar fi pace între ei. De aceea această țară nenorocită se pune supt ocrotirea Măriei Sale Craiului și a Coroanei Poloniei. Toți boierii Țerii-Românești și toată țara-l cer și-l iubesc, pentru că vreau să fie la un loc și în unire cu țara Moldovei. *Căci sântem toți de-o limbă și de-o lege, și în vremile de odinioară astfel Domnul moldovenesc ajungea Domn muntean și Domnul muntean Domn moldovenesc.*“

Deci, din animositatea față de Mihai, ce multă conștiință, nu numai de datoria creștină, dar și de unitate românească, se desface în mintea și a celor mai greșiți ca politică dintre boierii noștri de la sfârșitul secolului al XVI-lea !

VI.

Pribegi din a doua jumătate a secolului al XVII-lea

După oamenii cari sânt în legătură cu un curent de politică generală, făcând ca, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, mai ales din vremea lui Mihai Viteazul, o parte dintre boierii noștri să fie îndreptați către Turci, iar cealaltă parte către creștini,—cari aceștia sânt de două feluri, pe de-o parte, mai mult pentru Moldoveni, Polonii și, pe de altă parte, mai mult pentru Munteni. Imperialii austrieci—, de la o bucată de vreme, în chiar acel secol al XVII-lea, se observă o schimbare care determină un caracter nou în ce privește pe Românii reduși să trăiască în străinătate, ducând acolo o viață deosebită de aceia pe care o duceau acasă.

Dacă, pe vremea lui Mihai Viteazul, trecea cineva în Imperiu, era ca un Domn silit să părăsească Scaunul, precum s'a întâmplat cu Mihai, și tot așa cu Radu Șerban, ori cu Movileștii din Moldova, în Polonia, ori ca boieri cari căutau întâmplător un sprijin la „Nemți“ sau la Poloni. În ce privește pe Imperialii austrieci, aceștia se găseau în războiu cu Turcii. Dar, de la o bucată de vreme, războiul acesta, cruciata aceasta a Împăratului Rudolf și a urmașului său, Matiaș, s'a întrerupt ; anume atunci când și-a dat samă Împăratul sau cei cari l încunjurau și-l conduceau că lupta a fost începută cu speranțe înșelătoare și pornită cu un entusiasm care putea să fie periculos, dar ceia ce se spera: gonirea Turcilor din Europa, luarea Constantinopolului, erau niște visuri nebune, care nu se întemeiau pe nimic adevărat, că, dacă Împărăția turcească poate să fie oprită în întinderea ei, aceasta nu înseamnă că ea se și prăbușește. Lupta nu avea nimic național, fiind voită de Curte și în serviciul unei dinastii, pentru interese mărgenite, pentru ambiții personale, susținută, apoi, cu ajutoare

care veniau din toată creștinătatea și, dacă Papa sau regele Spaniei credeau că nu mai trebuie să deie ajutorul, ea înceta, războaiele nefiind făcute cu trupe aparținând în chip permanent Statului care le făcea, ci cu aventurieri, mercenari, pentru cari trebuiau bani, — pe lângă o stare de spirit potrivită, pentru că aventurierii nu vin totdeauna, Imperiul s'a grăbit deci să încheie un tratat cu Turcii, prin care se fixa „status quo”, prin urmare nu se schimba aproape nimic din vechile granițe. Ațâțările care, înainte și în timpul războiului, se îndreptau către totii vasalii și supușii Turcilor, chemându-i la răscoală, au încetat. Turcii și-au recâștigat situația pe care o avuseră în Ardeal și în părțile ungurești vecine cu Ardealul și legate de acest principat.

Nu numai atât, dar, dacă face cineva o comparație între stăpânitorii Ardealului și ai comitatelor exterioare: Timișoara, Oradea Mare și Maramureșul, la sfârșitul secolului al XVI-lea, în momentul când a izbucnit răscoala împotriva Turcilor, ca un Sigismund Báthory, și între cei ce-i urmează după încheierea păcii de la Sitvatorok între Imperiu și Turci, Ardealul rămânând strâns unit cu Ungaria Superioară și acel care stăpânește Ungaria Superioară având ambiția de-a fi considerat ca un Craiu, ca un rege adevărat, ca un succesor al lui Matiaș Corvinul — căci aceasta a fost situația lui Ștefan Bocskay —, se vede că situația Imperiului Otoman este acum mai bună în aceste locuri decât înainte. În fond Turcii n'au pierdut de pe urma acestui războiu; ei au câștigat.

Și s'a mai întâmplat un lucru; Ștefan Bocskay a fost fără îndoială o mare personalitate, un om foarte chibzuit și așezat, un realist care nu avea nimic a face cu zbuliumul, cu starea nervoasă, aplecată către toate aventurile, care deosebește pe Sigismund Báthory. Bocskay este un tip regal, pe când Sigismund fusese un ideolog, un elev al Iesuiților, care mergea după lucruri imposibile. Așa încât situația lui Ștefan Bocskay a fost într'adevăr foarte mare.

Apoi a venit în regiunea aceasta un alt stăpânitor, care în istoria poporului unguresc are un loc de cinste, pe care-l merită într'adevăr. Ștefan Bocskay n'a domnit multă vreme, fiind un om de-o vârstă mai înaintată.

dar după el a venit acel altul, care a jucat un rol important în toată istoria Europei răsăritene. Acesta este Gabriel Bethlen, care a avut ideea unei Dacii, — unei Dacii de alianță, nu de stăpânirea unuia singur: adecă în Ardeal să fie un mai puternic stăpânitor, și acesta să aibă la dispoziția sa prin tratate de alianță, prin jurăminte, într'o situație oarecare de vasalitate, pe un Domn al Moldovei și pe un Domn al Munteniei. Ceia ce a izbutit să facă mai târziu dinastia Rákóczy-lor, începe de pe vremea lui Bethlen Gábor, care nu este un fel de Gabriel Báthory, predecesorul lui — din familia aceasta fără îndoială se poate descoperi un germen de nesănătate intelectuală —, deci un tânăr viteaz cavaleresc, dar foarte pripit, ci dincoace ayem a face cu un Suveran în înțelesul cel adevărat și solid al secolului al XVII-lea.

Dar nu ajunge faptul că influența turcească se așează din nou în Ardeal. Această politică o continuă Gheorghe Rákóczy I-iu, a cărui moștenire a fost stricată de fiul său, Gheorghe Rákóczy al II-lea, care a dorit să fie rege în Polonia și a amestecat astfel pe Moldovenii lui Gheorghe Ștefan, pe Muntenii lui Constantin Basarab într'o expediție prostească, de pe urma căreia Tatarii au prins pe foarte mulți dintre Ardeleni, iar Domnii noștri și-au pierdut tronurile. Pe lângă faptul că avem în regiunea aceasta, vecină cu noi, a Ardealului, oameni în toată firea, capabili de a exercita o mare influență sprijinită pe o forță reală, ei au și o semnificație națională pe care Báthoreștii n'o avuseră. Báthoreștii sânt, evident, Unguri, unii dintre dânșii Unguri catolici, alții trecuți la calvinism, ori și întorși înapoi la catolicism ; însă una este a face parte dintr'un popor și altceva este a semnifica, a exemplifica acest popor, a-l reprezenta în ideile, în sentimentele, în aspirațiile sale. Nu se poate zice de Báthorești că erau așa. Ștefan Báthory, unchiul lui Sigismund, a ajuns prinț al Ardealului, dar, când i s'a oferit posibilitatea de a fi rege în Polonia, el s'a dus acolo și, cum în calitate de rege polon trebuia să fie catolic, s'a și făcut astfel, iar în Ardeal nu s'a întors nici măcar de curiozitate până la sfârșitul zilelor sale. Aceasta nu însemnează un naționalism maghiar. Fratele lui, Cris-

tofor, fusese lăsat să guverneze Ardealul și el a crescut pe fiul său, Sigismund, cu Iesuiții; însă aceasta însemna a-l crește într'un sens pe care noi îl numim astăzi mondial, deci în legătură nu cu nația, ci cu viața generală a Europei și mai ales a creștinătății. Sigismund Báthory s'a considerat totdeauna ca un căpitan de cruciată, ca un represintant al întregii lumi catolice începând o expediție de desrobire a lumii răsaritene, pentru a-și alipi provinciile care ar fi scăpat în acest fel de stăpânirea turcească: între dânsul și poporul unguresc nu este o legătură strânsă.

După el, înlocuitorul pe care Sigismund și l-a voit, vărul lui, Andrei Báthory, era un cardinal crescut în Polonia, pe lângă regele Ștefan, ale cărui sentimente erau acum catolice. În lupta de la Șelimbăr n'a stat deci, de o parte nația românească, biruitoare, și de altă parte nația ungurească, învinsă. Cu totul altceva este cu stăpânitorii de la începutul secolului al XVII-lea; aceștia sânt într'adevăr Unguri militanți. A dispărut acum internaționalismul epocii Renașterii și încep a se deosebi națiile, pentru ca acestea să ajungă a avea conștiința puternică din timpurile noastre, când există o legătură strânsă între conducătorii de Stat și între poporul care formează majoritatea sau partea cea mai influentă a alcătuirii acelu Stat.

Iată, prin urmare, că la granița noastră spre Ardeal, acum pentru întâia oară n'avem a face cu un Voevod al Ardealului care să fie mai mult local decât național, cum fusese pe vremurile cele mai vechi. N'avem a face, iarăși, cu un represintant al religiei catolice sau al spiritului de aventură pe care-l hrănise Renașterea, ci cu un Ungur care șede în casa sa și care întrebuințează toate silințele sale pentru a face ca această casă să fie tot mai mult a sa. De sigur că acești prinți au și foarte mari calități, și una din aceste calități, unite și cu o mândrie foarte explicabilă și lăudabilă, din punctul lor de vedere, este plăcerea de a găzdui larg pe cineva, de a-i întinde mese, de a petrece cu dânsul, de-a considera pe oaspete ca pe un client iubit și vrednic de ajutat, căruia i se vor da toate mijloacele ca să-și ajungă scopul.

Începe acum marele Războiu de treizeci de ani, care ține până la păcile din Vestfalia, la 1648, războiu care a prins aproape toată Europa, din Suedia până în Ardeal și din Franța până la hotarele Poloniei. Dar, în războiul acesta, Casa de Austria se găsește în fața unor dușmani foarte numeroși, în fruntea cărora este Franța cardinalului Richelieu și a lui Mazarin. Pe vremea aceasta, Franța își căuta oriunde aliați contra Casei de Austria, și aliații aceștia se puteau găsi și în Ardeal, din două motive. Un motiv este antagonismul secular, care se moștenește din generație în generație și care există și astăzi, de și unit cu anumite considerații revisioniste, între Ungaria și rasa germană, și, pe de altă parte, chiar acum, la începutul secolului al XVII-lea, s'a dus catolicismul lui Sigismund Báthory și al Iesuiților, și, prin urmare, quasi-suveranii din Ardeal, vasali ai Împărăției turcești, dar având în interiorul țerii aproape suveranitatea întreagă, sânt calvini și luptători pentru calvinism, cari au întrebuințat cele mai mari silinți pentru a atrage și pe Românii lor la calvinism, ceea ce li-a adus acestora mari servicii culturale. Natural deci că adversarii Casei de Austria, care se sprijinia pe catolicism, sânt bucuroși să găsească în Ardeal Unguri cari nu sufăr pe Nemți și, în același timp, calvini, porniți împotriva catolicilor. Ardealul, până la prostia lui Rákóczy al II-lea, cu intrarea în Polonia, până la rușinea decapitării armatei lui înaintea Tatarilor, a ocupat astfel un mare rol în istoria universală.

Să vedem ce se petrece și în Polonia. Și aici se schimbă situația Moldovenilor cari ar voi să treacă acolo. De ce Polonia de pe vremea lui Mihai Viteazul este așa de vioaie? Ea nu arătase această vioiciune nici pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, nici pe a lui Petru Rareș, nici puțințel înainte de Mihai Viteazul, când regele primia ordinele Sultanului, la venirea unui ceauș sau unui capugiș și la Curtea unui om ca Ștefan Báthory, cerând să se execute cutare Domn moldovean prizonier în Polonia, așa încât s'a tăiat capul lui Ștefan Tomșa, al lui Iancu Sasul și al lui Ion Potcoavă, rămânând ca pe urmă decapitatul să fie îngropat cu toate

onorurile, ceia ce o țară cu sentimentul onoarei nu putea să primească. Dar cum se face că un regat care primia de la Turci astfel de ordine, este pe urmă așa de pornit la războiu? Pentru că în Polonia întrase acum spiritul Renașterii, spirit de glorie, de cucerire, — spiritul imperialist întrupat în Ioan Zamoyski. Acesta este un om excepțional și el nu reprezintă felul de a fi permanent al poporului polon, ci felul cum acest popor a fost transformat sufletește, într'un anume moment, supt influența spiritului Renașterii.

De fapt, Polonia timp de vre-o douăzeci de ani nu este a urmașului lui Ștefan Báthory și al lui Henric de Franța, ci e țara lui Zamoyski, precum, mai târziu, după câteva decenii, va fi țara lui Ioan Sobieski. Zamoyski este hatmanul, consilierul regelui de origine suedesă Sigismund Vasa, care nu s'a simțit niciodată acasă la dânsul în Polonia, nefăcând decât să se supuiе voinții atotputernice a consilierului său. Și de aceia așezarea de către Zamoyski a lui Ieremia Movilă în Moldova prin intervenția contra Tatarilor, în locul lui Ștefan Răzvan, care pe urmă a și perit căutând să-și recâștige tronul. Ieremia este un vasal al Coroanei polone; el pune să se bată monedă polonă pentru dânsul, întreține o gardă polonă, ocrotește religia catolică la Suceava. Politica aceasta este, în general, a Movileștilor, clienții lui Zamoyski.

Acesta dispărând, s'a încercat continuarea politicii lui, și s'a găsit cineva format supt influența lui, Zolkiewski, care a și condus o bucată de vreme Polonia în același sens. Însă, noul hatman al Poloniei a perit în aventura de la 1620 în Moldova, Hatmanul fiind chemat în Moldova de Gașpar Gratiani, un Morlac, foarte probabil Român din regiunile dintre Bosnia și Croația, dar evident cu totul străin ca aspect, ca limbă, ca fel de-a trăi împotriva Turcilor: Polonii voind să înoiască expediția de la 1595 a lui Zamoyski, rezultatul n'a fost același, și foarte multă vreme cei cari-și amintiau cu mândrie de instalarea lui Ieremia Movilă, în câmpiile de la Tușora, au ajuns a considera aceste câmpii întocmai așa cum Francesii au considerat întinsul șes, stepa infinită acoperită de zăpadă a Rusiei pe vremea

lui Napoleon, căci acolo s'a prăpădit o mare parte din nobilimea polonă, și hatmanul, însuși în retragerea sa și-a pierdut capul de sabia unui Tatar.

S'a văzut, prin urmare, că o astfel de politică este cu mult prea grea pentru mijloacele momentane ale Statului polon. De aici înainte a urmat o epocă de adâncă decadență supt cei doi urmași ai lui, Sigismund Vasa, și pe la 1650 s'a pus chiar problema împărțirii Poloniei între electorul de Brandenburg, între prințul Ardealului, Gheorghe Rákóczy al II-lea, și câți alții credeau că pot să tragă către dânșii o bucată din trupul sfârtecat al regatului polon.

În aceste condiții, ai noștri nu mai pot trece granița nici într-o parte și nici în cealaltă parte decât la anume date și în anume condiții. Nu la Gabriel Bethlen, pentru că, pe vremea lui, în Moldova era Constantin Movilă, un tânăr care n'a avut vreme să se formeze, dar plin de mândrie, considerându-se ca represintantul unei dinastii și având sprijinul cumnaților, a doi nobili poloni influenți, iar în Muntenia Radu Mihnea, o figură regală, așa încât și unul și altul își țineau boierii în mână.

Dar mai târziu, în epoca lui Gheorghe Rákóczy I-iu, situația n'a mai fost așa. După dispariția lui Radu Mihnea și a lui Alexandru Iliăș în Muntenia, iar în Moldova a lui Ștefan Tomșa, om bun de războiu, Turcii au trimis ca Domni tot felul de clienți de-ai lor, cari nu aveau nici o valoare militară, nici vre-un fel de pricipere în ce privește guvernarea, și țara îi privia cu antipatie, cu despreț. Între alții, un Leon-Vodă, care pretindea că se cobora din Ștefan Tomșa, a nemulțămît pe mulți dintre boieri, și aceștia s'au răsculat și au fugit în Ardeal, supt conducerea unui nepot al lui Petru Șchiopul, nepot care fusese și în Polonia, acel Aslan căruia Venețienii îi ziceau și Leone, „Leul”¹. Când a murit Aslan, în fruntea lor a venit apoi un vechiu ostaș al lui Mihai Viteazul: Matei Aga din Brâncoveni, care, când a ajuns la Domnie, și-a zis Matei Basarab. Cu soția

¹ Acesta e sensul cuvântului turcesc *Arslan*.

sa, Elina, fata unui boier din părțile de jos ale Munteniei, Năsturel, el a stat în Ardeal mai multă vreme, și, pe când, înainte, un pribeag trecând în Imperiu era considerat pușintel de sus, ca reprezentant al unei rase inferioare, ca un biet om sărac, acum Rákóczy, dându-și samă de ce reprezentau supt toate raporturile pribegii, are altă atitudine. Stăpânitorul ardelean este acum un nobil din Ardeal, și, cum un Sigismund Rákóczy servise pe Mihai Viteazul și Matei servise și el pe Mihai, erau legături de familiaritate, de camaraderie între șeful pribegilor și între prințul ardelean. Avem¹ o scrisoare a Doamnei Elina adresată după așezarea lui Matei în Scaun, în care ea își manifestă sentimente fiești, fiind mai tânără, față de Rákóczy, care-i primise în casă, care-i ajutase în toate privințele. Chiar, când Matei a încercat, întâia oară, să-și recapete tronul și a fost învins în marginea Bucureștilor, unde este biserica Slobozia și crucea lui Leon-Vodă, pusă în amintirea acestei victorii. Matei venise și cu Bănățeni români între cari unul al cărui nume se² scrie în documentele contimporane: Vaidabuna, ceia ce nu înseamnă decât „voevodul Bunea“ din Banat, dintr'o veche familie nobilă de acolo. Când Matei Basarab a câștigat tronul, data aceasta nu³ mai era în fața lui un Leon-Vodă, ci Rădu, fiul lui Alexandru Iliș, trimes atunci chiar de Turci, și Matei a izbutit să-l învingă în gropile din marginea Bucureștiului. Dar tronul și l-a putut căpăta în mare parte și din cauza banilor pe cari-i pusese la dispoziție Rákóczy.

Ce s'a întâmplat după așezarea lui Matei Basarab în Scaunul Munteniei? Boierii cunoșteau acum drumul cel nou către Ardeal și, dacă era vo ba de vre-o nemulțămire, ei știau ce poate să-i aștepte acolo, care este sprijinul pe care-l pot căpăta din partea prințului ardelean. De sigur că viața politică a principatului muntean ar fi fost mai zbuciumată, s'ar fi stârnit mai multe certuri între Domni și boieri, s'ar fi format mai multe conspirații și comploturi, dacă nu s'ar fi întâmplat

---

¹ În foaia lui Hasdeu *Traian*. Alte scrisori ale ei în cartea mea *Scrisori de femei*.

aventura nenorocită a lui Rákóczy al II-lea, care a închis poarta ce ducea la refugiul asigurat al Ardealului.

Dar, câtă vreme erau încă Rákóczeștii, cari amândoi au exercitat o influență foarte puternică asupra principatului muntean, nu putea să domnească cineva aici, dacă era lipsit de sprijinul vecinului din Ardeal. Într'un moment, contra lui Constantin Șerban Cârnu, urmașul lui Matei Basarab, s'au răsculat seimenii și dorobanții, trupele permanente alcătuite de Români, celalte fiind dintre mercenarii regiunilor de dincolo de Dunăre¹, și, când au fost omorâți boierii în București, crucea din fața halelor însemnând locul unde a căzut părintele lui Constantin Brâncoveanu, Constantin Cârnu a alergat la sprijinul suzeranului ardelean: atunci cu trupele ardeleni s'a dat bătălia de la Șoplea, în care tunurile pe care Matei le moștenise probabil de la Mihai Viteazul au fost luate de Ardeleni și principatul muntean a rămas desarmat. Același lucru s'a întâmplat și în Moldova când a fost răsturnat Vasile Lupu: trupele ardeleni au venit să sprijine pe Gheorghe Ștefan și ele au mers până supt zidurile Sucevei, unde a fost asediat ginerele lui Vasile, Timuș Hmilnițchi, împreună cu Doamna, cu familia lui Vasile și cu tesaurul.

Când un Domn era gonit de Turci, el știa acum că în Ardeal poate să capete un sprijin. Și însuși Constantin Șerban de la o bucată de vreme s'a dus acolo, și tot așa a căutat un refugiu în Ardeal și Mihnea Radu, un imitator nenorocit a lui Mihai Viteazul, care a dat și el o luptă la Călugăreni, unde a fost însă învins și a trebuit, la urmă, cu toate pretențiile sale de „arhiduce” și luptător pentru creștinătate, să se refugieze peste hotar. În Ardeal s'au întâlnit astfel, la acea dată, doi Domni: Constantin Șerban și Radu Mihnea, și fiecare se uita cu gelosie la legăturile pe care celalt putea să le aibă cu prințul Ardealului, dorind *el* să aibă acest sprijin pentru așezarea în Domnie. Și noi știm care a fost viața lui Constantin Șerban și a lui Mihnea Radu în Ardeal. Acolo, prinții erau bine

¹ Ceva corespunzător cu ce s'a întâmplat în Constantinopol, aproape în același timp, când lenicerii și Spahii se întovărașiau momentan între dâșii și hotărau schimbarea Sultanului.

primiți de nobilimea maghiară ; doar între ei se adăpostise altă dată un Gavril Movilă, însurat cu o Maghiară ; acolo trăise atâta vreme un Ioan Movilă, care n'a putut căpăta niciodată tronul moldovenesc, după care umbla. Oamenii se găseau ca acasă la dânsii ; a pribegii devenise, deci, foarte comod. Și firește că nici Constantin Șerban, care a venit mai târziu, într'o răpede expediție, să-și caute averea îngropată, nici Mihnea nu plecaseră cu buzunarele goale. Fiind și oameni cari plăteau, ei erau primiți cu atât mai bine. Aveau, pe alături, și legături cu clerul, cu bisericile, cu mănăstirile din acele părți: cutare potir dat unei biserici din Maramurăș poartă numele unuia dintre acești Domni. Constantin era însurat și a stat acolo cu Doamna lui.

Relațiile acestea dintre pribegii domnești până în momentul morții — moarte naturală sau moarte de otravă — și între clasa dominantă din Ardeal erau, astfel, foarte bune. Avem, prin urmare, un nou tip de refugiați, cari nu se rugau. Nu era ca în secolul al XVI-lea, când pribegii cereau cu lacrimi cutărui suveran să intervie, să dea ordin ambasadorului lui pentru așezarea lor în Domnie. Prințul Ardealului este tot un vasal al Porții ; el are la Constantinopol, ca reprezentant, numai un capuchehaie, întocmai cum aveam și noi, cei din Principate. Ceia ce putea să deie un prinț ardelean, care nu era un mare stăpânitor creștin având la Constantinopol un adevărat ambasador, care să se bucure de dreptul ginților, era o alianță sigură, asigurarea că nu va face ce a făcut regele polon cândva cu alți pribegi, că fugarul nu va fi dat în sama unui trimes al Sultanului și afară de aceasta se acorla un ajutor bănesc rămânând ca banii aceștia să fie restituiți pe urmă. Este deci cu totul altceva: o situație mult mai demnă, de și mai puțin romantică și mai puțin interesantă oarecum decât a pribegilor celor mai vechi.

Cât privește pe pribegii cari trec în Ardeal *după* căderea lui Gheorghe Rákóczy al II lea, ea este alta. Și iată pentru ce. Cel de-al doilea Rákóczy pierduse,

cum am văzut, la Tătari armata sa, comandată de Ioan Kemény, și el n'a mai fost îngăduit de către Sultan pe tronul ardelean. Vasalul acesta neastâmpărat, care crease o mulțime de încurcături, trebuia să dispară. Rákóczy, care, pe cât era de desorientat în politică, pe atâta era de demn ca ostaș, a murit, astfel, pe câmpul de luptă împotriva Turcilor. Atunci aceștia au căutat să puie în loc un om care să li aparție lor, au așezat pe cineva care era de origine românească și care a avut de sigur conștiința aceasta a originii sale „valahe”: Acațiu Barcsai sau Barcsai Ákos.

Însă, în vremea când Sultanul căuta să pună în Ardeal un vasal foarte supus, un om incapabil de ambiție, care să nu dispună de-o armată și să nu cauzeze acele încurcături care-l făcuseră așa de primejdios pe Gheorghe Rákóczy al II-lea, în vremea aceia se deschisese o mare luptă între Casa de Austria și Turci. După lupta de la Skt.-Gotthard, unde a venit și contingentul din Franța al lui Ludovic al XIV-lea, se urmă războiul între Împăratul Leopold și Turci; Imperialii pătrund în Ardeal și susțin ca prinț pe Ioan Kemény. Generali de toate națiunile, Montecuccoli, de Souches, marchisul de Baden sânt conducătorii pe cari Habsburgii îi întrebuințau, așteptând vremea când Casa de Austria va fi servită de un Eugeniu de Savoia, care, și prin cele trei origini naționale ale lui, arată cât de internațional era de fapt Statul dinastiei de Habsburg.

Bine înțeles că, până nu se isprăvește războiul acesta, sau până ce măcar nu se creiază în Ardeal o situație sigură, provincia nu mai este un loc de refugiu. Dacă însă nu era această puțință, nu li rămânea boierilor nemulțămii decât să treacă la Turci, de unde-i aducea Domnul oricând, sau în creștinătate, ceia ce nu mai era ușor ca pe vremuri.

Dar, când Ardealul se așează din nou, atunci intriga reapare în principatul muntean, și Ardealul, pe care de la o bucată de vreme îl stăpânește un nobil din Secuime, Mihail Apaffy, sărac, lipsit de orice cunoștinți ostășești, inferior și ca mândrie și ca mijloace unui

Șerban Cantacuzino, bogatul și mândrul Domn muntean, țara vecină începe iar să se umple de pribegi. Și pribegii aceștia sânt iarăși legați, nu de Imperiali, la cari a căutat un adăpost, mergând apoi de la Viena Împăratului până și la locul de pelerinagiu italian, Maica Domnului de la Loreto, pribeagul Domn muntean Grigore Ghica, care s'a făcut catolic, botezându-și un copil după numele Împăratului Leopold și a pus să i se facă portretul cu părul rățezat și trupul cuprins în platoșă, ci de prințul Ardealului. Cu deosebirea că, pe când un Rákóczy I-iu joacă un rol politic în Europa și are și o însemnătate națională, orizontul lui Mihail Apaffy, este foarte restrâns. Așa încât cine intră în Ardeal nu are decât adăpostul și, eventual, o scrisoare de stăruință pe lângă Domnul din Scaun, pentru ca acesta să binevoiască a-l ierta, cum s'a făcut față de un Duca-Vodă, trecut din Moldova în Muntenia. Toate silințele pe care le-a cheltuit prințul ardelean sânt în acest sens: să negocieze cu un vecin, cu un prieten. dar, în același timp, și cu un tovarăș în supunerea față de Turci, ca să înceteze conflictele.

Iată o scrisoare a unui fugar din Ardeal din epoca a doua a secolului al XVII-lea, care poate lămuri pe oricine de ce caracter erau aceste adăpostiri. Banul Gheorghe Băleanu se găsește la Curtea lui Apafy și i se adresează prin următoarea scrisoare:

„Prea-luminatului, milostivului și creștinului craiu, Mihail Apafi, din mila lui Dumnezeu Ardealului craiu, părților Țerii Ungurești domn și Secuilor șpan, ca milostivului craiu, cu plecăciune ne închinăm Măriei Tale.

„Rugăm pe milostivul și puternicul Dumnezeu să păzească pe Măria Ta cu bună sănătate și pace întru luminată Crăia Măriei Tale în mulți și fericiți ani. După aceasta, facem știre Măriei Tale că noi, după mila Măriei Tale cea crăiască, care a avut Măria Ta către noi, făcând Măria Ta pentru noi multe ostenele ca să putem merge în țară cu pace și noi eram odibniți întru cărțile Măriei Sale Ducăi-Vodă care ni-au trimes cu boierul Măriei Tale Gheorghe diac, precum știi Măria

Ta c'am dat cuvânt și înaintea Măriei Tale și ne gătim din zi în zi, și numai ce era să venim la luminata față a Măriei Tale ca să mulțămim Măriei Tale și să ni luăm ziuă bună, să mergem în țară, iar, când fu să purcedem la Măria Ta ca să ni luăm ziuă bună, nouă ni veni cuvânt din țară cum Măria Sa Duca-Vodă ni-a făgăduit, la cuvânt nu și-a stătut. Că Măria Sa a făgăduit, pentru bucatele noastre, că, ce a luat, ni va da, și, ce nu ni-a luat, nu ni va mai lua, și am trimes și oamenii noștri înainte la Măria Sa, necum să ni dea ceva din ce ni-a luat, ce încă și ce-a mai fost neluat încă a luat tot, și nimic n'a lăsat. Deci noi, acestea înțelegând, am stătut de ne-am mirat, în ce chip face Măria Sa acest lucru, de nu-și stă la cuvânt și arată Măria Sa lucrul într'alt chip, nu precum a făgăduit. Iar încă tot ne gătiam să venim la Măria Ta, să dăm știre Măriei Tale de acest lucru, și atunci sosi și boierul Măriei Tale Gheorghe diac cu porunca Măriei Tale către noi. După aceia mai vârtos ne îndemnăm și purcesem să venim la Măria Ta. Iar, când fu acum, se adevăra că ar fi pus Măria Sa Duca Vodă pe Stroe Vornicul la opreală, și pe un ginere al nostru l-a pus la muncă, de l-a ars, aruncându-li năpastă mare, zicând că am trimes noi cărți prin taină la dânșii, și a zis că ni-au trimes și ei de acolo cărți. De care lucru noi de această năpastă, foarte ne știm că sântem oameni drepecți, și nu este cum zic ei, nici se va afla să li fi trimes cărți prin taină cu niscai meșteșuguri sau ei să ni fi trimes într'acest chip. Iar, de față, noi am trimes mai înainte, cu boierul Măriei Tale, Gheorghe diac, și cu oamenii noștri. Ci ne rugăm Măriei Tale să nu fie ceva îngreuiată inima Măriei Tale pentru acestea ce zice ei și năpăstuiesc; că noi cu capetele noastre ne vom prinde înaintea Măriei Tale cum, de vom fi scris noi ca aceste lucruri acolo, sau să ni fi venit de acolo precum zic ei, nici cum nu se va afla aceste, ci numai acest lucru sânt năpăști și meșteșuguri, că, alt, tot ce-am avut, ni-au luat, numai ce-am rămas cu capetele. Poate fi că poftesc să ni iea și capetele; ci la mâna Măriei Tale ramâne viața noastră, că ei cu aceste meșteșuguri s'au apucat acum să ni sfârșescă și viața.

Ce cum va lumina puternicul Dumnezeu curată inima Măriei Tale.

Puternicul și milostivul Dumnezeu să păziască pe Măria Ta întru luminată Crăia Măriei Tale cu bună sănătate și pace în mulți și fericiți ani.

„Plecați și slugi mai mici Măriei Tale:

Ghebrghe Banul, Neagoe Secuianu Vornicul, Ivașco Logofăt, Hriza Vistier, Ilie Șătrar.“

Mai târziu ceva, ca să urmăim pe linia aceasta munteană, lucrurile se schimbă puțin, și iată de ce. Am văzut un Ardeal care este al Ungurilor fără amestecul Imperiului; am văzut apoi un Ardeal turburat: pe de o parte, aristocrația ungurească sprijinită de Turci, pe de altă parte imperialii, Casa de Austria. În urma depresurării Vienei, Ioan Sobieski a ajuns să câștige Buda și toată Ungaria afară de Ardeal și s'a încheiat atunci vestita „Capitulație Lotaringică“, prin care Ardealul a trecut în stăpânirea Casei de Austria. Aceasta a durat câțeva vreme, și numai la sfârșitul secolului a ajuns Ardealul să fie deslipit, prin pacea de la Carlovăț, de stăpânirea turcească și să treacă între posesiile Casei de Austria. Aceasta însă, pentru vecinătatea munteană, înseamnă cu totul altceva. Îndată ce Imperialii au stăpânirea de fapt a Ardealului, care precedase cu câțiva ani pacea, principatul muntean trebuie să aibă legături cu acest Ardeal ocupat de Austrieci.

Astfel pribeagul care pleacă de la noi nu are a face cu Mihail Apaffy I-iu sau cu Mihail Apaffy al II-lea, ci cu comandantul trupelor imperiale, și cu comandantul aceștia de pribegi.

Între ofițerii imperiali este însă, în adevăr, unul foarte important, a cărui biografie aventuroasă ar merita să fie alcătuită din elementele care ni stau la dispoziție. Este vorba de vestitul Agă Constantin Bălăceanu, care în armata imperială a fost colonel, și planul lui era de a înlocui pe urmașul lui Șerban Cantacuzino, care și acesta a negociat cu Imperialii și poate că ar fi reușit dacă nu era moartea lui năprasnică atunci când

el se afla încă în toată puterea și vedea un întreg viitor înaintea lui. Constantin Brâncoveanu, Domnul din Scaun nu era nici cu unii, nici cu alții, ci aștepta să vadă cine, măcar o bucată de vreme, poate să asigure o anumită politică; nu putea să admită, la vârsta sa, cu experiența sa, și mai ales sfătuit de Constantin Stolnicul Cantacuzino, un om așa de cuminte, fratele mamei sale, o aventură de pe urma căreia și-ar fi pierdut tronul. Vodă avea aparența că e mai mult cu Turcii, de și din anume scrisori, și ale lui Constantin Stolnicul, se vede ce simțiau ai noștri când veniau asupra lor cererile de bani, de provizii pe care nici nu le mai puteau suporta, nici nu se puteau răscula. Și atunci Austriecii doriau să răstoarne pe Constantin Brâncoveanu, care, când aceștia, cari veniseră în țară încă de pe vremea lui Șerban Cantacuzino, cu generalul Veterani, pătrunseră din nou cu Heissler, a făcut tot ce a putut, chemând și pe Tătari, numai să-i scoată. Heissler voia să pună deci în tron pe Constantin Bălăceanu, și de aceia cu atâta plăcere a ajutat Brâncoveanu pe doritorul Coroanei ungurești, Emerik Tökely, care a și fost așezat, un moment, ca prinț al Ardealului și ca succesor al vechilor regi ai Ungariei: Brâncoveanu, biruitor la Zărnești, a avut mare bucurie când, alături cu prinderea lui Heissler¹, s'a găsit pe câmpul de bătaie trupul neînsuflețit al lui Constantin Bălăceanu. Și atunci s'a desmințit firea lui umană, creștină, pentru că a pus să se taie capul trădătorului și să-l înfigă în parii casei bălăcenești de la București.

O politică asemenea cu a lui Constantin Bălăceanu, nu se putea până nu veniseră Imperialii în Ardeal, și nimeni nu s'a mai ridicat pe urmă între pribegi la importanța la care se ridicase.

Dar, pe vremea lui Brâncoveanu, pe lângă uneltirile care se țesau împotriva lui la Constantinopol, erau și alte intrigi care se făceau la Curtea de la Viena și între hârtiile acestea vieneze am găsit și una în care

---

¹ Față de care el a dat dovadă de cea mai aleasă politeță, iar celalt i-a răspuns cu cuvinte de brutalitate pe care Brâncoveanu nu le merita. Brâncoveanu spusese: „Îmi pare rău că te văd rob” și Heissler a ripostat: „Eu sânt rob acum, iar tu ești rob de când te-a născuț malcă-ta”.

Brâncoveanu împreună cu sfetnicii lui este tratat în chipul cel mai dușmănos de boierii aceștia, cari nădăduiau să-l poată înlătura printr'o expediție mai fericită.

Iată scrisoarea aceasta din 1690 a „boierilor cari au scăpat din Țara Românească”:

„Prea-înălțați, prea-slăviți și prea-luminați domni ot-cârmuitori sfetnici a puternicii, prea-sfintei și marii Împărății a Romanilor. Cu robească închinăciune așternându-ne la pulpele cinstitelor picioarelor Mărilor Voastre, cu mare jale și obede ne jăluim, dând știre Mărilor Voastre de săraca a noastră țară, Țara-Românească, că la atâtea pustiiri și spargerii a ajuns, cât doară niciodată la a ei stepenă ajunge nu se va învrednici, și toată a ei pustiire, spargere și risipă, măcar că nebiruitorul și tiranul jug al Turcilor asupra noastră, fără nicio milostenie, cu cumplite jafuri și nespuitoare tiranii ne-a cârmuit și ne-a supărat, ci tot doară ni se pare că ar fi fost mai ușor a le purta, iară, de când au venit acești oameni străini, Greci țarigrădeni, cărora moșii și strămoșii au fost adevărați Turci, cari ei se numesc Cantacuzinești, a' căror tiranii, jafuri, prăzi și sugeri de sânge a săracilor ce-au făcut și neconținut fac asupra săracei de țeri și în ce foc nestins ardem și în câte cazne și munci cumplite ne aflăm, de aceasta, fără de dumnezeiescul neam, limbă omenească a spune nu poate. Iară vărsări de sânge și omoruri nenumărate a' boierilor, întocmai ca Neron, și, în ce ne aflăm, le putem asemăna cu ale Iadului munci. Că și acesta de acum Domnitorul țerii, Constantin-Vodă Brâncoveanu, dintr'acela neam fiind, toate mai sus zisele tiranii neconținut asupra noastră le are, și Domnia lui, nu cu a săracei de țeri voie și alegerea boierilor o a luat, ci peste voia și fără știrea țerii și a boierilor, numai, de singuratec neamul lui, pus, supt tirânească putere o a luat, și, din neamul acesta, de când a venit în țara noastră, toate obiceiurile și rânduielile țerii noastre le-a stricat. Și acesta biruitor Constantin-Vodă și cu unchiul său, Constantin Cantacuzino, mai cu mari tiranii muncesc a le strica și neamurile boierilor a le stânga de pe fața pământului. Și ce fel de meșteșuguri viclene

au arătat către oastea împărătească, va fi putut Lumina Poartă a înțelege, și de acum multe va putea înțelege, și de acum multe va putea simți. Ci cu mare plecăciune și smerenie ne rugăm Mărilor Voastre, de acesta neam și de acum stăpânitorul Domn deplin a ne mântui să vă milostiviți, și nouă, dintru a lor tirănie scăpaților săraci de boieri a ni da audiență a veni la Lumina Poartă, să ni putem vărsa obiditele lacrimi de multe nedirepțăți, să vă milostiviți. Că noi la sfânta creștinească Împărăție și la Măria Voastră ca la izvor de viață năzuim.

„Și cu aceste ale noastre obidite jalbe în paza puternicului Dumnezeu lăsăm pe Măria Voastră și rămânem Mărilor Voastre veșnice și plecate slugi,

„Boierii cari am scăpat din Țara-Românească”: Stroe Șătrarul, Preda Căpitan, Radu Clucerul, Drăghici Postelnicul, Gherghina Căpitan, etc.

Prin urmare, a avut Constantin Brâncoveanu a face cu doritori de „Domnie creștină, cari de sigur că se gândiau și la „sfânta cruce“, dar puțințel și la toate avantajile pe care ar fi putut să le aibă ei de la o stăpânire a lor prin Imperiali.

Să vedem acuma ce s'a petrecut în Moldova la acest sfârșit al secolului al XVII-lea. Polonia își schimbă de la o bucată de vreme caracterul. Țara care trebuia să dispară a înviat, cu un avânt cavaleresc, cu o credință în viitorul ei, cu un sentiment de marea misiune care-i revine, care nu se simțise din zilele lui Zamoyski. Este însă o deosebire între Zamoyski și Ioan Sobieski. Dar ei samănă în ce privește scopurile: și unul și celalt vor să iea în stăpânire țerile noastre, și nu pe vechea basă medievală; și Zamoyski și Sobieski au dorit să fim supt stăpânirea polonă, doar cu privilegiu pentru nobilime și cler. Într-o conferință ținută la Paris, care a apărut în Revista mea istorică francesă, am căutat să demonstrez că boierilor de atunci li era absolut imposibil să primească o astfel de stăpânire. Pe vremea aceea exista un naționalism românesc: Miron Costin vorbea de originea noastră romană, și același lucru îl făcea și Constantin Stolnicul Cantacuzino în Țara-Românească. Boierii cari cugetau astfel nu erau

dispuși să primească stăpânirea străină, chiar dacă ar fi fost să folosească un număr oarecare de familii. Scopul lui Sobieski fiind același ca și al lui Zamoyski, motivele însă sânt deosebite. Zamoyski este un om al Renașterii, de formație italiană, de un caracter oarecum internațional ; dacă s'ar fi întâmplat să rămâie influența lui asupra Moldovei, Movileștii ar fi guvernat țara din generație în generație: ar fi fost contingente polone, monede polone, soli trimiși la Curtea polonă, și atât. Dacă însă ar fi reușit Ioan Sobieski, ar fi fost altceva: s'ar fi amestecat Polonii și în ce privește guvernarea țerii. Pentru că inspirația nu mai este acum italiană a Renașterii, internațională, ci este francesă, ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Oamenii umblă după glorie și după stăpânire, și ei nu înțeleg mai multe feluri de-a fi ale unei țeri, ci un singur fel: ai cucerit-o, o stăpânești, faci ce vrei dintr'însa. Boierilor moldoveni nu li convenia aceasta ; evident că nu li convenia. Dar în această Moldovă, care nu ar fi primit bucuros stăpânirea polonă, era și un întreg partid care cerea amestecul polon. Și în partidul acesta chiar, două direcții: una a unor oameni cu sentimente bune față de creștini, dar cari nu aveau un anume sens al civilizației europene, pe care ceilalți îl aveau. Cei d'întăiu erau pentru Poloni, numai ca să se ducă Turcii și să vie o stăpânire creștină ; ceilalți, în frunte cu Miron Costin, care târa după dânsul pe fratele său Veliscu, omorât apoi și el de Constantin Cantemir, și pe toate rudele lui, erau formați sufletește european, occidental, supt influența polonă ; Miron Costin învățase toate clasele latinești în Polonia, la Bar, în Podolia, și avea legături cu lumea cultă de acolo ; el scria în limba latină, cum scriau și Polonii în mare parte: era aceeași cultură de care se împărtășiau și unii și alții.

Mai era deci un motiv care va contribui să scoată mai târziu din țara lor un număr de Români: dorința aceasta de a intra în contact cu civilizația occidentală.

Partidul polon exista de multă vreme, dar nu avuse putința de-a se manifesta. El o poate face acum: pentru ce? Pentru că Turcii, de și Sultanii păstrau aceeași calitate inferioară, erau supt conducerea acelor mari

Viziri, foarte activi, cari aveau un măreț ideal politic înaintea lor și credeau că Împărăția trebuie să se refacă prin războaie, prin cuceriri. Pe la '1680, din cauza răscoalei Cazacilor din Ucraina, al căror Stat, trecător se desface în bucăți, o parte fiind luată de Turci, cari puseseră pe Duca Vodă, Domnul Moldovei, Hatman, alta intrând supt stăpânirea polonă, până ce o parte dintr'înșii s'au supus Marelui Duce, „Țarului“ de la Moscova, Turcii atacă Polonia, — expediția de la Cebirin și celelalte —, și atacul acesta a făcut pe Poloni să se strângă în jurul omului care putea să apere Statul în locul regelui, foarte slab, Mihail Wiznowiecki, urmaș al lui Ieremia Movilă, în jurul lui Ioan Sobieski. Regele Mihail, fiind foarte bolnav, a murit curând, și atunci Sobieski a fost ales rege, ca unul care, fiind Hatman, biruise pe Turci la Hotin în 1672.

Domn al Moldovei în momentul acela era Ștefan Petriceicu, fiul unui boier mai mic și el însuși ridicat la tron așa cum se făceau Domnii pe vremea aceia, nu în legătură cu familiile cele mari. Petriceicu era un om fără multă inteligență, fără capacitate militară, dar foarte onest, foarte de treabă, care fusese adânc jignit de atitudinea pe care o avuse comandantul turcesc cu ocazia luptei aceleia de la Hotin, tratându-l ca pe un rob, insultându-l în chipul cel mai grosolan, așa încât, în acel moment, s'a creat în jurul lui un al treilea partid polon. Avem, deci, un partid care ține la Poloni pentru că sânt creștini, altul care ține la Poloni pentru că sânt civilizați în sensul european, fiindcă au o cultură latină, iar acum este și un interes de grup: acei cari s'au strâns în jurul lui Ștefan Petriceicu. El a fost mazilit și înlocuit cu Duca-Vodă, care era fără îndoială un om al Turcilor. Petriceicu s'a dus în Polonia și i s'a dat acolo o moșie de adăpost; a luat în căsătorie pe o Marina, care era Polonă și catolică, și Polonii au căutat să-l pună din nou pe tron. În anul 1683, pe Duca-Vodă, care se întorsese de la asediul Vienei și era la vie, în părțile Odobeștilor, în timpul serbătorilor de iarnă, Polonii l-au prins și l-au dus în Galiția, la Liov, unde a stat prizonier cu toți banii oferiți de Doamna lui, Nastasia, prietena lui Șerban Cantacuzino.

În jurul lui Petriceicu erau o sumedenie de oameni tineri. Și aici intervine încă un motiv pentru această expatriere, și un motiv foarte demn de atenție. Boierii noștri, de la o bucată de vreme, se despart în două, mai ales în Moldova: cei bătrâni, cari acceptă tot ce era, și cei tineri, cari doresc orice fel de lucruri noi. S'au publicat scrisori de-ale acestor boieri tineri cari se oferiau oricărui Stat străin, numai să aibă ocazia să dovedească însușirile lor de vitejie. E interesant să se vadă tinerii aceștia neastâmpărați, cari căutau un steag și, neputând să-l găsească, se presintau unde vedeau fluturând steagul creștin. Unii sânt Munteni, dar mai mulți Moldoveni și Moldoveni, pe cari-i vom întâlni în legăturile lui Dimitrie Cantemir cu Petru-cel-Mare al Rusiei și cu Carol al XII-lea al Suediei. Între aceștia și Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie, care întrase în serviciul regelui polon și fusese ofițer al lui. Pe la 1680, el s'a împrietenit cu unul dintre comandanții armatei turcești, și acesta l-a făcut Domn al Moldovei, iar el, fostul ofițer polon, având legături de camaraderie cu comandanții armatei regale, a trebuit să iasă împotriva acestei armate și să dea bătălia de la Boian, pe care a câștigat-o împotriva acestor oameni la cari ținea. Dar era cu totul inadmisibil ca el, Cantemir, să se fi unit cu Sobieski în marea expediție a acestuia, la 1684, care s'a pierdut în pustiul fără apă al Basarabiei-de-Jos și aceasta pentru că, între altele, avea un fiu ostăteac la Constantinopol. Apoi el era sigur că nu va rămânea în țară regimul lui Sobieski; s'ar fi unit cu acesta, dacă ar fi avut siguranța că ocuparea Moldovei este un lucru durabil. În orice cas, nu e de admis că el ar fi ars Iașul, care a fost aprins, fără îndoială, de lipsa de disciplină a unei părți din armata polonă, și cu ajutorul Tatarilor.

Constantin Cantemir a ieșit în afară de acest grup, numai fiindcă ajunsese Domn cu ajutorul Turcilor, dar ceilalți, tot tineretul acesta, a stat la dispoziția lui Petriceicu, și nu pentru că Petriceicu era cum era, ci pentru că sprijiniau Polonia și, am zice mai mult decât atâta, ei au stat la dispoziția Polonilor, nu pentru că erau Polonii, ci pentru că aceștia represintau o armată

oferind ocazii pe care nu le putea oferi o armată turcească, unde ai noștri erau întrebuințați doar ca salahori și ca deschizători de drumuri, cari făceau poduri. Un tineret ambițios nu se putea mărgeni să îndeplinească asemenea funcțiuni, și atunci el se ducea în armata polonă pentru că acolo se putea ridica destul de sus prin acte de vitejie.

Iată scrisoarea a doi dintre acești pribegi, cari se adresează lui Cantemir Clucerul și altor boieri pribegi.

„Ai noștri cinstiți frați, dumealor Cantemir și alți boieri cari dv. sânteți străinați din ocinile dumilorvoastre, cu sănătate ne închinăm și facem știre dumilorvoastre. Iată că și noi, cu mila lui Dumnezeu și cu puterea creștinească și cu porunca Măriei Sale lui Vodă, mergem în jos de ne vom împreuna cu Măria Sa Cunițchie Hatmanul¹, cu oaste ce avem, 10.000 de călări și 1.000 de pedestri, tot cu foc și cu puști², și, împreunându-ne cu Hatmanul Cunițchie, ne vom hotărâ asupra Bugeacului de-om lucra. Deci și dumneavoastră nu faceți altă zăbavă, ci numai încălecați, cu câți oameni veți avea, și veniți la noi, să fărâșăm păgânul, să ni răscumpărăm pământul nostru, care dintr'însul ne străinaseră păgânii. Și să știți dumneavoastră că ni sosi o carte la Chiperești, de la Miron Hăjdău, pârcălabul de Soroca, scriind cum au trecut pre de ceia parte de Nistru un polcovnic, Tireșco, de la Hatmanul Popovici, cu 21.000 de oaste și cu 28 de puști, fără 6.000 de oaste ce este la Cunițchie și fără câtă-i cu noi, de-om lovi Tighina cu Bugeacul. Deci foarte să vă fie dumilorvoastre bucurie și fără nicio îndoială, numai să veniți. Și, cu atâta obârșind, să fiți dvs. sănătoși.

Chiperești, Noemvrie 28.

„Fratele dumitale : Ilie Moțoc, Medelnicer, Savin biv Medelnicer, ne închinăm dumilorvoastre.

„La dumealor cinstiți frații noștri Cantemir Clucerul și alți boieri pribegi să se dea cu sănătate“.

Oamenii aceștia au jucat un rol important și în vremea ocupației polone la noi, care a ținut destul de multă vreme. Polonii sperară să capete Moldova și

¹ Un Hatman al Cazacilor cari erau acum în serviciul Poloniei.

² Tunuri.

Muntenia, însă, nesușinuți, la negociațiile de pace, de Austriaci, cari-i urmăreau cu o invidie neagră, din fericire pentru noi n'au căpătat decât numai Camenița, care fusese luată de Turci și întărită de dâșii, ceea ce însemna un fel de Gibraltar al Turcilor pe teritoriul regatului polon. Dar, până la pacea de la Carlovăț, care i-a lăsat astfel fără răsplata pe care credeau c'o puteau aștepta, Polonii, cari făcuseră și a doua expediție, după cea cu arderea Iașului, au căpătat o parte din Moldova care cuprindea: Suceava și Câmpulungul Bucovinei. Ei voiau să se întindă până la Cetatea Neamțului, și, în regiunile acestea ocupate, au așezat garnisoanele lor.

Avem o mulțime de scrisori de la comandanții acestor garnisoane și de la ofițerii mai mărunți. Erau și Poloni care învățaseră românește și sânt răvașe în românește, scrise cu litere latine, printre cele d'întăiu forme latine ale limbii românești. Dar pe lângă aceștia erau și Români cari, intrând în armata polonă, serviseră la administrația acestor ținuturi ocupate.

Între dâșii sânt mai ales doi, făcând parte din categoria soldaților de origine moldovenească rămași Moldoveni până la sfârșit.

Unul dintre dâșii este Turcul sau Turculeț, care se întâlnește adesea în cronicile contemporane și în multe documente polone. Turcul nu s'a întors niciodată în Moldova și nu știm în ce biserică de rit răsăritean din provinciile regelui polon i se odihnesc oasele. Pe celalt îl chema David sau Davidel; acesta avea speranțe, pe care Turcul nu le-a avut niciodată, de a fi Domn al Moldovei.

Dar aceștia nu sânt interesanți numai prin ce au făcut, ci și prin faptul că ei au creat o tradiție. Boierii munteni cari se rugau la Viena să fie ajutați pentru a se întoarce în țară, apoi Muntenii cari se oploșiseră în Ardeal și duceau o luptă cu Domnul din Scaun, nu se reprezintă decât pe dâșii; ei nu creiază un curent care să însemne un spor de vitalitate națională. Din potrivă, acești luptători de supt steagurile lui Sobieski și ale generalilor poloni din epoca aceasta cresc un întreg tineret. Nu se mai astâmpără tinerii în Moldova,

și, îndată ce se simt ceva, caută să se îndrepte către oștirea care se luptă. Unul din acești pribegi luptători, Toader Calmășul, care n'a ajuns foarte sus, ci a înaintat numai până la situația de vornic la Câmpulung în Bucovina, a avut un fiu, Ioan Toader Calimah, care a fost Domn al Moldovei.

E un fel de înviorare a nației noastre prin întoarcerea la acest contact cu arma, pe care îl pierduse de atâta vreme.

VII.

Călători pentru cultură.

Până acum am avut a face cu oameni cari au ieșit din Moldova și din Țara-Românească pentru un anume interes, acela de-a căpăta un tron, sau oameni cari încunjurau pe cei cari mergeau în străinătate ca să capete un tron și, pe de altă parte, cu ambasadorii cari erau trimeși, mai ales în epoca d'întăiu, în care țerile noastre aveau o independență desăvârșită și prin urmare păstrau o politică proprie. Oamenii aceștia, ori dacă erau ambasadori, ori dacă erau pretendenți domnești, ori dacă aparțineau acelor cari din cauza politicei creștine ce se făcea de la o bucată de vreme treceau în Apus, la Imperialii austrieci, sau la Răsărit, la Poloni, nu se duceau în străinătate pentru scopuri culturale: nu erau deci de aceia cari să creadă că situația ce se întâlnește în țară la dânsii nu este suficientă pentru aspirațiile lor sufletești și să vrea deci o cultură mai înaltă.

Acum va fi vorba de cei d'întăiu Români cari se duc peste graniță pentru *astfel* de motive culturale. Se poate întâmpla ca unii să plece de la început pentru un alt motiv, dar, prin faptul că se găsesc în străinătate, că nu mai au legături cu țara, nu mai aud cuvântul românesc, nu mai pot ceti cărți în limba lor, din cauza aceasta încep să aibă de la o bucată de vreme alte preocupății, culturale. Facem o deosebire de nuanță, căci e vorba de două categorii: o categorie, compusă din cei cari pleacă de acasă anume pentru cultură și o a doua, cu care voi începe, mai puțin importantă: acei cari n'au plecat pentru scopuri de cultură, dar cari, ajungând în străinătate, din cauza

isolării, a singurătăţii desăvârşite în care se găsesc, încep a se gândi la cei din ţară ca şi la nevoile lor sufleteşti şi ajung să fie factori, mai mult sau mai puţin importanţi, ai culturii româneşti.

Un cas mai vechiu din secolul al XVII-lea, îndată după jumătatea acestui secol, şi un altul care este de la începutul celui de al XVIII-lea, — ambele foarte duioase, şi de aceia interesante, fiindcă materiile istorice, nu o pot spune în de ajuns, sânt înainte de toate lucruri omeneşti, care trebuie tratate şi înţelese omeneşte. Orice metode istorice care nu țin sama de laturea aceasta umană sânt nişte exerciții de răbdare, dar nu pot fi istorie de îndată ce nu vorbim omeneşte despre oameni.

Cel d'întăiu cas e în Muntenia, pe vremea lui Vasile Lupu, care nu era un străin, — nici un Grec, nici un Albanes, — ci tatăl său venise împreună cu Radu-Vodă Mihnea fără îndoială de peste Dunăre şi foarte probabil nu vorbea bine româneşte — de alminteri şi fiul se încurca şi spunea s în loc de ş —, însă mama lui Lupu era Româncă din Muntenia. El era totuşi mai puţin legat de rasa noastră decât Matei Basarab, un moşneag de la ţară, am zice pe marginea dintre boieri şi dintre moşneni; dar, cu toate acestea, nu se poate zice că Vasile Lupu a fost un străin. Împotriva lui s'au ridicat într'un moment unii boieri de ţară, şi în fruntea lor a stat fiul lui Dumitraşcu Ştefan, Gheorghe, care era Logofăt Mare al Moldovei: a încercat să răstoarne pe Domn şi a izbutit prin ajutorul acelor boieri. Lucrurile acestea sânt povestite foarte frumos în letopiseşul contemporan: el spune cum, într'un rând, la Divan stătea Gheorghe Ştefan, de loc din părţile de către Carpaţi, spre Secuime, unde îşi avea moşia lângă Bacău, stătea, zic, la Divan, sprijinit pe toiaşul lui, aşa încât părea că e cu bărbia pe dânsul, şi atunci l-a întrebat Vodă: „Ce zici din fluier, logofete?“, iar, el, care aştepta să-i vină trupe de la Gheorghe Rákóczy din Ardeal, a răspuns: „Zic să-mi vie oile de la munte şi nu-mi mai vin“. Au venit însă trupele de la Rákóczy, şi Vasile Lupu a fost răsturnat. Vasile-Vodă s'a întors apoi cu oaste căzăcească (căci fata lui, Ruxanda, era măritată după Timuş, feciorul

Hatmanului Cazacilor), a izbutit întâiu, pe urmă a trebuit să se retragă, și, astfel, a rămas Domn Gheorghe Ștefan, de și într'o situație foarte grea.

Noul Domn era un tip de Moldovean de pe la 1650, foarte patriarhal, foarte simplu, foarte onest, și găsind cuvintele potrivite pentru a înfățișa într'un chip nu atât de atrăgător, cât de pătrunzător, acest spirit onest a lui. Iată câteva cuvinte dintr'o scrisoare a lui în care se îndreptățește tocmai față de Gheorghe Rakóczy, că nu poate să-i plătească suma cu care se îndatorase — pentru că, natural, expediția aceasta se făcuse cu cheltuieli mari :

„Luminate și cinstite Craiu și nouă de bine făcător, milostivul Dumnezeu să te cruce pre Măria Ta cu bună pace și sănătate, împreună cu tot binele, întru mulți ani.

Cinstită cartea Măriei Tale dintru mâna cestui poșt (curier) al Măriei Tale cu cinste o am primit, și am cetit cu drag ; și am dat laudă milostivului Dumnezeu, înțelegând de bună sănătatea Măriei Tale. De câte ni scrii Măria Ta, pre amăruntul înțeles-am. Pentru rându-l Tatarilor, adevărat este cum zici Măria Ta...

Că, de aș avea zece bani în casa mea, trimete-i-aș și aceia tot spre istov de datoria aceia ; carea doar Măria Ta socotești că eu din câinia mea și din fără-de-omenia mea pestesc și întârziez Măriei Tale, de nu plătesc. Eu, necum spre ce aș mai arăta cătră Măria Sa cu alt jurământ ceva, ce, cum arătăm mai sus, tot așa zicem ; ce nevoia noastră vedem că nu se crede înaintea Măriei Tale. Ce doar n'am fi nice noi cu obraz de marmure sau de hier, — că pre un fier și pre un marmure cu atâta gloată de atinsături s'are hi sfredelit, dară inima noastră în ce chip n'are hi vătămată de atâta ponos ? Ce numai pentru mare nevoie și lipsă ce ni este, și la Măria Ta n'avem credință, pentru aceia sântem obiduiți ; iar, obrazul meu s'a făcut mai gros decât pământul de atâta supărare“.

Nu se poate închipui ceva mai patriarhal, mai pitoresc, decât ce scrie aici Gheorghe Ștefan.

Într'un moment, el a fost silit să sprijine fără voia lui întreprinderea nebună pe care Gheorghe Rákóczy al II-lea a făcut-o în Polonia și acesta și-a pierdut armata, care a

fost prinsă de Tataři. Atunci amândoi Domnii, Constantin Basarab Cârnu din Muntenia și Gheorghe Ștefan din Moldova, au trebuit să se retragă. Gheorghe Ștefan încheiase două tratate cu Rușii, cu Țarul Moscovei (este cea d'întăiu înțelegere dintre Români și dintre acel stăpânitor mai depărtat până atunci și care nu avuse până în momentul acela cine știe ce influență în regiunile noastre, pentru că, de fapt, sprijinitorul creștinilor ortodocși nu era Marele Duce muscălesc, Țarul, ci Domnul Moldovei sau al Țerii-Românești): un tratat de comerț, care era cunoscut de multă vreme, și un tratat politic pe care noi îl cunoșteam în ce privește cupriusul, dar nu și în ce privește forma, — el s'a găsit în urmă și s'a publicat în „Revista Istorică Română“. În basa acestui tratat a trecut el în Rusia, și de-acuma îl putem urmări. Sânt vre-o zece ani de când întâmplarea a făcut să găsesc și o scrisoare a lui datată de pe malul Mării Baltice, de la Dorpat. El scria cuiva din țară, de unde plecase singur, fără nevasta lui, Doamna Safta, pe care o luase în căsătorie într'un chip foarte curios: mergea cu trăsura, cu rădvanul, și a găsit înaintea lui un alt rădvan în care era o jupăniță; s'a uitat la dânsa, i-a plăcut și, atunci, i-a spus vizitiului jupănitei să întoarcă trăsura la dânsul acasă; așa s'au luat. Însă cu Doamna Safta Vodă nu s'a înțeles peste măsură de bine; el a pretins că ea n'a vrut să-l întovărășească în pribegie, iar ea a obiectat că a lăsat-o acasă. Se pare că Doamna avea dreptate, pentru că el, în rătăcirea lui, a fost urmat de o Rusoaică, Ștefanida Mihailova, căreia îi plăcea să-și zică Doamnă a Moldovei și care mai că era să devină soția lui Petru cel-Mare, după ce a murit Gheorghe Ștefan, decât care era mult mai tânără,

S'a dus deci în Rusia și acolo a încercat o întreprindere care nu i-a reușit. Cândva, neputându-se înțelege cu Rușii — cari nu se țineau de tratat —, a trecut în Suedia. Acum câțiva ani am tipărit câteva scrisori încă necunoscute privitoare la șederea acolo a unuia dintre cei mai călătoriți pribegi domnești.

Pe vremea aceia Pomerania era suedesă și la Stettin comandau deci ofițeri de-ai regelui. Prin urmare pri-

beagul a fost așezat în castelul de la Stettin din bună-voința și mila regelui Suediei și, acolo, avea o pensie care nu i s'a servit regulat (avem o întreagă corespondență în legătură cu această pensie). El ținea lângă dânsul pe Ștefanida Mihailova, sămănând în privința aceasta cu mai vechiul Petru Șchiopul (care la Bolzano era întovărășit de Doamna Irina, dar, în același timp, și de Maria Cerchesă: Irina Rusoaică, Maria Circasiană, și la urmă Rusoaica a fost învinsă de Circasiană), cu câțiva boieri, dintre cari unul, Constantin Nacu, dintr'o familie care a avut Vornicia Câmpulungului Bucovinei, a fost însărcinat de fostul Domn cu misiuni diplomatice și a mers și la Paris, la Ludovic al XIV-lea.

Vedeți, un grup întreg de Români în jurul pribegiei lui Gheorghe Ștefan. Dar de ce pribegia lui n'am pus-o în legătură cu celelalte? Iată pentru ce: pentru că de la o bucată de vreme ea a provocat un fenomen cultural interesant. Gheorghe Ștefan vorbea și scria moldovenește foarte frumos, dar nu era un cărturar; iscălitura lui în dosul documentelor este a unui om care a luat lecții de scrisoare, dar la puțin se mărginește învățătura lui. Acolo la Stettin însă i-a fost grozav de urât și, pe lângă aceasta, nu era o biserică ortodoxă și, nefiind biserica aceasta ortodoxă—voiu vorbi pe urmă de un Radu Colțea, ofițer suedes, care după 1700 a fost și prin Siberia, și care a cerut să i se dea drumul înapoi în țară, pentru că în Suedia, unde se întorsese, nu era biserică de legea lui,—pribegul, care când era în Moldova, asculta o slujbă în slavonește, dar acolo auzia vorbindu-se românește în jurul lui, pe când aici el doria ca măcar la biserică să audă limba sa, a rugat pe un călugăr care-l întovărășia, Antonie din Moldovița, să-i facă o traducere a Psalmilor în limba românească. Și s'a făcut un fel de carte bisericească pentru Gheorghe Ștefan. Călugărul a stat, de altfel, acolo atâta vreme cât a trăit Domnul; mai târziu, când acesta a avut un atac de apoplexie, după care a murit în câteva ceasuri, tot Antonie a însemnat pe paginile cărții pe care o întrebuințase el pentru a-i face un fel de slujbă Domnului său, împrejurările în care s'a stins stăpânul.

Iată deci un cas când pribegi cari nu pleacă din

motive neculturale izbutesc să aducă totuși rezultate culturale și să îmbogățească, fie și numai cu atât, literatura românească.

Este însă și un al doilea cas, La începutul secolului al XVIII-lea, Ștefan Cantacuzino, care răsturnase pe vărul său Constantin Brâncoveanu și adusese, prin el și prin tatăl său, executarea la Constantinopol a lui Brâncoveanu și a copiilor lui, a fost la rândul său dus în Turcia și omorât în închisoare, împreună cu acel tată, bătrânul Stolnic Constantin. Doamna lui, Păuna, o femeie bolnavă, care cândva a avut și crise de nebunie, a plecat poate chiar înainte de catastrofa soțului ei în străinătate cu cei doi fii, Constantin și Radu. Amândoi au avut o viață foarte turburată. Am publicat un studiu, în Memoriile Academiei Române, despre Radu Cantacuzino. Era un om cu cunoștințe militare, care s'a dus la Viena — Doamna se afla cu copiii la Viena și la Roma, și-i trecuse la catolicism —, și aici guvernul austriac i-a oferit un loc în armată, în calitatea aceasta de catolic și de fiu al unui Domn care stătuse în legătură cu generalii din Transilvania. Și Eugeniu de Savoia s'a ocupat de acest Radu Cantacuzino, pe care-l putem cunoaște din multe acte contemporane și căruia până la urmă i s'a dat într'adevăr un rost ostășesc. Frații Cantacuzini erau însă în legătură și cu Sârbii, cari, pe atunci, pe la 1720, voiau să reînființeze Statul lor printr'o răscoală, așezând în fruntea lor un Despot, cum îl avuseră în momentul dispariției țerii lor libere, în secolul al XV-lea, — și și-au pus ochii pe familia aceasta Cantacuzino.

Dacă ați întreba pentru ce, v'aș putea spune că ideea națională sârbească se împletise o bucată de vreme cu ideea națională românească, lucru care la Sârbi nu se știe, dar nici la noi, și acel care a represintat în Ardeal, pe la 1660-1680, spiritul național românesc în lupta, pe baza ortodoxiei, contra Calvinilor, a fost Mitropolitul Sava Brancovici, care era de origine Sârb. El avea un frate, Gheorghe, care a fost și în Rusia după ajutor și, pe lângă ajutor, el urmăria și unele scopuri politice, voind să se înțeleagă cu Rușii tocmai pentru răscoală, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, unchiul lui Ștefan, prin urmare străunchiul celor doi fii cari ră-

tăciau acum în lume. În cutare însemnări l-am găsit iscălit și în românește ; „Brâncoveanu“, căutând să creeze astfel o confusie între Brâncovenii din țară și între Brancoviceștii sârbi, cu totul de altă obârșie. Încă de atunci exista deci legătura aceasta dintre Români și Sârbi, așa că era natural ca, pe la 1720, căutând Sârbii un șef, să se îndrepte către cei doi fii ai lui Ștefan-Vodă Cantacuzino.

Radu a căpătat un regiment „iliric“, a fost colone-lul acestui regiment sârbesc, și avem modelul steagurilor regimentului, pe care l-am reprodus în memoriul citat. Am găsit și o mențiune a trecerii lui cu regimentul pe la Trieste spre Italia. După aceia cei doi prinți au isprăvit rău, pentru că erau copii rău crescuți, pretențioși și neurastenici, mai ales Radu, care se însurase cu o femeie de foarte rea reputație—se jucau cărțile la dânsul—, de nu știa cum să scape de el cine-l adăpostia. A vrut să treacă, trădând Casa de Austria, după ce o servise o bucată de vreme, în serviciul lui Frederic al II-lea, dar oferta lui n'a reușit. A murit la Camenița, în fața Hotinului, și este îngropat în biserica de acolo. Iată un pribeag interesant, curios ; dar aici nu interesează aventurile lui, ci și ceva literatură în relație cu cariera fratelui său, Constantin.

Constantin Cantacuzino s'a înțeles formal cu Sârbii. Prin urmare nu este vorba de cineva care să comande un regiment iliric, ci de unul care vrea să fie Despot al Sârbilor revoltați, nu numai împotriva Turcilor, ci și împotriva Casei de Austria, pentru că o parte din Sârbi, în timpul marelui războiu pentru liberarea Ungariei, se înțeleseseră cu Habsburgii. El a intrat în legături cu dâșii, însă l-au descoperit Imperialii, l-au arestat și l-au pus în închisoare ; a stat închis o bucată de vreme la Kufstein, de unde i s'a dat drumul foarte târziu, când era zdrobit cu desăvârșire și, căutând să se ducă într'un oraș din împrejurime, a murit pe drum. Procesul lui îl avem, și din acte deslușim întru câtva că a fost de fapt o încercare de răscoală sârbească, pe care Casa de Austria o putea considera ca un act de înaltă trădare.

Pe lângă Despotul cel nou, cantacuzinesc, era și un

tânăr român din Oltenia, din familia Boțulescu, care-și avea curțile la Mălăiești: Vlad Boțulescu de Mălăiești. Vlad a fost închis cu stăpânul lui, și nu se știe dacă a fost eliberat în același timp cu acesta sau a murit în prinsoare. Fiind acolo fără niciun Român la îndemână și persecutat de un grozav urât, s'a rugat de temnicer să-i dea cărți, și acesta i-a adus câteva, una mai nepotrivită decât alta : cutare carte de legende răsăritene, o istorie a lui Scanderbeg, Viața unui sfânt catolic, Iosif Calasanzio. De și pe Vlad nu-l interesau, totuși el le-a tradus în românește, cu o prefață foarte duioasă, în care povestește starea de spirit, așa de nenorocită, a lui și mângâierea pe care o găsea în această operă de traducere.

Iată deci acele două casuri care, cum v'am spus, arată cum se poate întâmpla să plece cineva din țară pentru alte motive și de pe urma împrejurărilor din străinătate să contribuie și la îmbogățirea literaturii românești ¹.

Acum vin la categoria acelor cari au plecat din țară, în adevăr pentru nevoi culturale.

În fruntea acelor, trebuie să punem pe însuși Constantin Stolnicul Cantacuzino, fratele lui Șerban-Vodă Cantacuzino, și tatăl lui Ștefan-Vodă Cantacuzino: era fiul lui Constantin Postelnicul, omorât din ordinul lui Grigore-Vodă Ghica, și al fetei lui Radu Șerban, Domnița Elina, care a avut un rol foarte important în creșterea copiilor ei și a putut să li transmită interes pentru cultură. Ea și sora ei, Anca, pomenite în testamentul de la Viena al lui Radu Șerban, au petrecut cei d'întăiu ani din tinerețe la Viena și s'au împărtășit din cultura apuseană. Anca a luat pe fiul lui Mihai Viteazul, Nicolae-Vodă Petrașcu, iar cealaltă a fost, cum am spus, soția lui Constantin Cantacuzino. Acesta era un om venit de aiurea, din lumea grecească, sărac, așa

¹ Am publicat de multă vreme în revista *Literatură și artă română* un articol despre Vlad Boțulescu de Mălăiești, pe care-l semnalase, după un manuscris din Viena, și răposatul Ioan Bogdan, în „Memoriile Academiei Române”. Am reprodus prefața aceasta, dar poate, din punct de vedere al limbii, n'ar fi rău dacă Academia, găsimdu-se în împrejurări mai bune decât acum, ar edita cele trei manuscrise rămase de la dânsul.

încât averea, legăturile, influența erau toate ale soției lui, și de aceea această casă cantacuzinească a fost guvernată exclusiv de Elina. Era o femeie foarte legată de țara ei: avem testamentele ei, foarte frumoase în care sânt și acte de caritate, ca liberarea rumânilor de pe moșiile ei, cu sfaturi foarte frumoase date copiilor, dar, legată așa de mult de neamul ei, de pământul acestei țeri pe care-l stăpâna, ca proprietară, în așa de mare parte, ea a păstrat totdeauna și legături cu străinătatea. Având astfel un ideal de cultură mult mai înalt decât al altor femei, și-a crescut copii deosebit de bine.

Dintre ei, Constantin a fost cel care răspundea mai mult acestei dorinți, acestei ambiții a mamei sale. Prin urmare, din cauza ei, care voia să aibă cel puțin un copil de o cultură corespunzătoare cu a oamenilor pe cari-i cunoscuse la Viena, ca și din cauza aplecării firii lui înseși, el a fost trimes la învățătură mai înaltă în Turcia, la Adrianopol și la Constantinopol. Știm foarte bine când a fost acolo și cine i-a fost învățător; învățase perfect grecește și, când s'a făcut, la 1688, traducerea complectă a Bibliei, unul din cele mai frumoase monumente de literatură românească, el a fost consultat de traducători tocmai pentru această cunoștință adâncă a limbii elinești. De acolo, de la Constantinopol, acest om, care ajunsese un perfect elenist, cel puțin după măsura timpului, a mers și în Italia, la Veneția.

Trebuie să vă explic de ce această călătorie a unui tânăr Român la Veneția. Ce l-a îndemnat într'acolo? De la o bucată de vreme, între Veneția și între lumea turcească și în general lumea din Sud-Estul Europei, erau, nu numai vechile legături de comerț, ci, în același timp, și legături culturale; anume Greci mergeau să învețe, nu la Veneția însăși, ci la Padova vecină, la Colegiul padovan. Pentru ce? Pentru că limba diplomatică, înaintea limbii franceze, era în Imperiul Otoman cea italiană, — și cine voia să fie dragoman al Porții trebuia să știe italienește. Cel d'întăiu Mare Dragoman de rasă grecească, Panaioti Nikusio, este din

¹ A se vedea culegerea mea de *Scrisori de femei*, apărută la 1932, și comunicația recentă la Academia Română.

această vreme ; de și nu se pare să fi mers în Apus, era însurat cu o femeie din insula Chios, unde fuseseră Genovesii și unde se cunoștea foarte bine limba italiană. Pe de altă parte, profesorii de la Padova (foarte mulți clerici din Italia, în frunte cu vestitul Leon Al-latius, se ocupau pe vremea aceia de ideia unirii Bisericii Răsăritene cu cea Apuseană), și mai ales aceia dintre dâșii cari aparțineau Ordinului Iesui-ților, căutau să prindă pe Răsăriteni: propaganda a-ceasta catolică în Orient era foarte veche, de pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, când un ambasador frances la Constantinopol, de Césy, lucra, în legătură și cu Domnii noștri, în vederea realizării acestei u-niri, împotriva lor fiind protestanții și Calvinii, cari au încercat, cu patriarhul Chiril Lukaris, să facă aceiași operă de convertire, dar n'au izbutit nici unii, nici alții. Deci, pe de o parte, necesitatea de a învăța limba italiană a viitorilor Mari Dragomani ai Împărăției tur-cești și, pe de altă parte, această dorință a Iesuiților, cari întrebuințau și pe un Helladius, autorul unei cărți foarte interesante, cu scopul de a căpăta aderenți pen-tru credința catolică.

Dar era și un al treilea motiv: la Turci putea ci-neva să capete o mare influență prin faptul că era medic, sau se dădea drept medic — hechim-bașa când era cineva „medic mare“. Acum câțiva ani, am găsit o foarte interesantă carte spaniolă de pe la 1560, în care un om inteligent, care a fost rob la Turci foarte mulți ani, arată cum a scăpat de-a fi trimes la galere, la munca istovitoare de a vâsli, pentru că a avut ideia să spună că are cunoștinți de medicină, iar Turcii l-au crezut și l-au făcut hechim, așa încât a îngrijit pe marele amiral Sinan — altul decât Sinan de la Călugăreni —, fiind până în ultimul moment în luptă cu medicii evrei, cari tratau și ei pe nenorocitul amiral, și s'a întâmplat că pacientul a murit pe când îl tratau Evreii. A fi medic la Turci era, deci, lucru foarte mare, și Grecii făcuseră în vremea aceia o legătură între două noțiuni care nu se presintă legate în tim-purile noastre: noțiunea de medic și noțiunea de filo-sof: „iatrofilosof“. Un „iatrofilosof“ trecea înaintea tutu-

roră. Alexandru Mavrocordat, tatăl lui Nicolae-Vodă și al lui Ioan-Vodă, — Nicolae, cel care e îngropat la Văcărești și Ioan, la biserica Sf. Gheorghe —, Alexandru, căruia i se zicea: Exaporitul, „scriitorul intim“, scriitorul politic al Porței, era „iatrofilosof“ de la Padova.

Iată motivul pentru care Elina, soția lui Constantin Postelnicul Cantacuzino, a trimis pe fiul ei Constantin să învețe la Padova. Acum câțiva ani, am avut marea surprindere de a găsi între manuscriptele de la Muzeul din București memoriile de student ale lui Constantin Stolnicul Cantacuzino, cele mai vechi memorii de student, scrise cu o caligrafie foarte frumoasă, pe care le-am tipărit în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, la 1901.

El arată acolo cum a plecat de la Constantinopol, cum a ajuns la Veneția, unde-l aștepta un cunoscut și prieten al familiei, Pano Pepano, mare negustor, de origine balcanică. Dat în sama acestui bogat Oriental, Constantin a trecut la Padova, unde știm și ce profesori a avut. El învăța întâiu acasă, pentru că nu era pregătit să meargă de-a dreptul la Colegiu, dar pe urmă a urmat și acolo, și a căpătat o învățătură foarte înaltă, de și era așezat în casa unei persoane care se numia Virginia Romana și, pe vremea aceea, la Padova, când o persoană feminină avea nume de localitate, aceasta însemna că nu obișnuia purtări prea bune, — probabil că Elina nu cunoștea acest amănunt. Aceasta nu l-a împiedecat însă să studieze, și s'a întors acasă om foarte învățat.

Constantin Cantacuzino a avut înalta idee de a scrie o istorie a tuturor Românilor, fără deosebire între principatul muntean și cel moldovean, și chiar cu gândul la Românii din Macedonia, pe cari i-a apărut, afirmând pentru întâia oară, cu energie, că sânt același neam cu noi, ca unul care cunoștea pe Macedonenii din București. Cartea aceasta admirabilă a fost continuată până după anul 1200, fiindcă într-o lucrare mai târzie, a unei rude a sale, Mihai Cantacuzino, cel care a făcut biserica Schitul Măgureanu, căci era din ramura Măgurenilor, într'un raport către Ruși cu privire la țerile noastre, se pomeniște un scriitor „Cantacuzino“ pentru lucruri de la 1200, dar acesta nu poate fi decât Constantin Stol-

nicul¹, și deci a existat un manuscript de istorie a tuturor Românilor al lui Constantin Cantacuzino, mergând până la acea dată, de și nu avem azi decât expunerea până la Attila. Mi-a părut cândva că un fel de „cronologie“ a Domnilor noștri ar putea fi scrisă tot de dânsul în vederea acestei cărți, dar mi s'a obiectat, în timpul din urmă, că în această „cronologie tabelară“ se citează unele lucruri care nu s'ar potrivi cu epoca lui Constantin Stolnicul: e o chestie de examinat. Există și o cronică românească mai târzie, întrebuițând și izvoare occidentale, care par să fi fost în adevăr folosite: simțim și acolo gândul lui. E sigur că pe la 1830 la mănăstirea Hurezului exista un manuscript complet al lui Constantin Cantacuzino, care a fost împrumutat, la București, Arhivelor Statului și a cărui urmă s'a pierdut cu desăvârșire.

Dar un mare folos a rezultat pentru cultura românească, fie și numai prin acest fragment care merge până la Attila. El nu e iscălit, dar avem dovezi tari că l-a scris Constantin Cantacuzino. Căci acestuia i-a cerut într'un moment un foarte învățat general austriac, de origine italiană, Marsili, care a făcut cel d'întăiu un studiu cu privire la Dunăre, lămuriri asupra țărilor noastre, și între manuscriptele lui Marsili, care, fiind din Bologna, se păstrează acolo, avem și răspunsul Stolnicului, în italienește. Din cuprinsul lui se vede același om care a scris istoria Românilor până la Attila: sânt absolut aceleași idei.

Exemplul lui Constantin Cantacuzino a fost urmat: În *Istoria învățământului* a mea, dau lista tuturor tinerilor cari după 1700 au mers la Padova, ba Hrisant Notara, nepot al lui Dosoftei, patriarhul Ierusalimului și el însuși viitor patriarh, se laudă că a fost și la Paris, unde a tipărit o carte de matematică și a discutat asupra drepturilor Papei cu un vestit teolog de la Sorbona. Alții, ca Mihai Cantacuzino, fratele lui Constantin, merg în Germania și în Polonia. Dar e vorba mai ales de tineri Greci.

¹ Împăratul bizantin Ioan Cantacuzino n'a scris decât despre lucruri din secolul său, al XIV-lea.

Al doilea dintre pelerini aceștia pentru știință e Dimitrie Cantemir.

La Dimitrie Cantemir lucrurile se presintă altfel. Nu mai avem a face cu fiul unui mare boier și al unei femei al cărei tată să fi fost Domn ; tatăl lui Dimitrie, Constantin Cantemir, era un răzeș de la Fălciu, care servise în armata polonă și a păstrat totdeauna legături cu Polonia. Și Constantin, prin serviciile sale la acești vecini, a putut căpăta oarecare idei de cultură occidentală ; nevasta lui, care era și ea dintr'o familie mică, e înfățișată ca o femeie foarte iubitoare de cetire : ea a trăit însă foarte puțin, așa încât nu poate fi vorba de educația din parte-i, ci mai mult de moștenirea însușirilor ei sufletești pentru Dimitrie. Constantin Cantemir era complet necărturar, așa de necărturar, încât nu știa să se iscălească : avea o scândurică în care era săpată iscătura lui și el trecea cu pământul pe de-asupra, însă, ca mulți oameni complet necărturari, el avea o foarte mare dorință de a-și vedea copiii bine crescuți și învățați. Pentru aceasta, ajuns Domn prin legăturile cu generalisimul turc în luptă cu Polonia, el a recurs la serviciile unui personagiu al cărui nume de Cacavela nu înseamnă, în grecește, altceva decât „pânze rele“. Și acesta un „iatrofilosof“, adică mai mult filosof în sens literar decât medic, căci, în ce privește medicina, Dimitrie Cantemir, în Viața tatălui său, scrisă în latinește, povestește cum Ieremia a lecut pe un comandant de oaste turcească prin simple hapuri de cretă : s'a întâmplat că s'a însănătoșit Turcul, și de aici ar fi venit reputația de medic savant pentru Ieremia. Acesta era Cretan, din acea insulă de populație grecească pe care a stăpânit-o Veneția, de pe la 1200, aproape patru sute de ani ; știa deci grecește, italienește și latinește. Educația lui Dimitrie Cantemir se datorește întâiu lui Ieremia, care a scris și o carte de istorie ce s'a găsit acum în urmă. Acesta l-a pus în curent cu cugetarea apuseană și cu filosofia propriuzisă : încă venind de la Constantinopol, unde fusese ostaș, la Iași, fiul de Domn a putut publica în românește, cu ilustrații făcute de dânsul, „Divanul și Gâlceava înțeleptului cu lumea“, — și pe atunci nu era obiceiul să

se tipărească astfel de cărți cu conținut profan și care să cuprindă altă morală decât morală bisericească.

De aici, din faptul că un fiu de Domn, sprijinindu-se pe tot felul de izvoare mai vechi și mai noi, a avut ambiția să tipărească o carte profană, putem vedea că altfel de orizonturi i se deschideau : Dimitrie avea din fire o inteligență cu desăvârșire superioară, așa încât cultura care i-a fost dată a servit numai să desvolte astfel de foarte mari însușiri. În istorie, în geografie, în poezie, chiar în etică și în roman, el a fost un inițiator. În materie de istorie, scriind „Istoria ridicării și căderii Imperiului Otoman“, el a introdus o noțiune filosofică pe care o întâlnim în Italia la vestitul Vico. Mai târziu, cartea aceasta, rămasă în manuscris, în mâinile fiului său, Antioh, care a rămas în Rusia și a fost ambasador la Paris și la Londra, acesta, care, însuși, a introdus în literatura rusească spiritul apusean și a scris satire imitate după ale lui Boileau, a comunicat scrierea lui Montesquieu, așa încât vestita carte a acestuia despre ridicarea și prăbușirea Imperiului roman este supt influența lucrării lui Dimitrie Cantemir. Pe de altă parte, ceia ce numim astăzi „antropo-geografie“, legătura strânsă între natură și om, o inaugurează Cantemir prin „Descriptio Moldaviae“, făcută pentru Academia din Berlin. Și tot el, bătrân, trăind pe lângă Țarul Petru, care făcea o campanie în Caucaș, întrebuițează această campanie pentru a desemna cele d'întăiu profiluri de munți, ceia ce înainte era cu totul în afară de interesul geografiei: d. Gheorghe Vâlsan, profesor de geografie la Universitatea din București, a relevat importanța acestor profiluri. Dimitrie a scris apoi cel d'întăiu roman românesc, înfățișând ceia ce se petrecea la Constantinopol pe vremea când el era acolo, și „Istoria ieroglifică“ a lui, în care oamenii sânt numiți cu nume de animale din fabule, este o „istorie romanțată“.

Omul acesta superior s'a format în mare parte și prin petrecerea în străinătate.

Constantin Cantemir, care era bănuir în timpul războiului dintre Turci și Poloni, și-a trimes pe rând fiii ca ostatici la Constantinopol. Astfel Dimitrie a stat

mulți ani de zile acolo, trăind într-o societate amestecată, încru cu totul nou în trecut, ude nu se întâlnește așa ceva. Pe de o parte, era în legătură cu Turcii, știind perfect turcește — și a găsit și o nouă notație musicală pentru cântecele turcești, scriind bucăți care se cântau încă acum câteva decenii: *nubete* și *pestrefuri*; a scris și „Istoria Imperiului Otoman“, întrebuițând izvoare turcești, iar, mai pe urmă, a compus un raport către Țar despre cultura și obiceiurile Turcilor, netradus în românește, care este cartea cea mai fundamentală cu privire la rosturile acestea, nu numai turcești, dar musulmane în genere. Prieten cu represintanții învățaturii turcești de atunci, el avea a face, pe de altă parte, și cu Greci de la Constantinopol, cu cari vorbea în limba lor.

În al treilea rând, Capitala Imperiului Otoman adăpostia pe atunci o îndoită lume de origine europeană: ambasadori, în fruntea cărora stătea cel frances, de Châteauneuf, la care Dimitrie era oaspete obișnuit, și visite se schimbau între palatul ambasadorului și casa tânărului Cantemir, o prea frumoasă casă, pe care o avem schițată, iar la Galata și la Pera dăinuia o foarte veche colonie de Apuseni, dragomani, negustori, Levantinii, cari nu uitaseră limba italiană, învățând une ori și pe cea francesă, dar cari se aclimatisaseră cu desăvârșire, — populație foarte interesantă, care a dat oameni importanți, de exemplu pe mama lui André Chenier, marele poet frances din vremea Revoluției, a cărei victimă a fost.

Iată lumea în care a intrat Dimitrie Cantemir. Din lumea aceasta el s'a ales cu o educație foarte bogată și foarte variată, și în viața lui, chiar de toate zilele, se simțiau aceste trei influențe. Sânt mulți ani de când d-ra Maria Bengescu a găsit la Museul din Rouen un portret foarte curios, pe care era scris „prince de Valachie“. El înfățișează pe un tânăr foarte frumos, cu mustăcioara supțire pe o față prelungă, cu un nas coroiat, purtând pe cap un turban albastru și alb. Trupu-i e îmbrăcat

¹ Am pus să se copieze de două ori acest tablou. O copie a cumpărat-o Banca Națională, cea de-a doua e la Școala Română de la Fontenay-aux-Roses.

într'un *justaucorps*, o jachetă strânsă pe corp, de brocart de aur, cu desăvârşire de caracter turcesc ; la gât e o cravată cum se purta în Franţa ; tânărul e încins cu o cingătoare orientală, de care atârnă o sabie turcească încovoiată. Aspectul este jumătate turcesc, jumătate apusean. A fost de ajuns să mă uit la dânsul, să-l compar cu alte portrete ale lui Dimitrie Cantemir, — unul cu barbă, ca Domn al Moldovei, altele presintându-l ras, cum a impus în Rusia Petru-cel-Mare (bătrânii Ruşi se rugau să li se restituie barba pentru a o pune în sicriu, ca să nu se înfăţişeze înaintea lui Dumnezeu pe lumea cealaltă ciocârţiţi în felul acesta), — ca să mă conving că este Dimitrie Cantemir. Portretul acesta, datorit unui important pictor din nenorocire necunoscut, este icoana însăşi a creşterii lui.

Tânărul acesta, cu idei înaintate, care aştepta căderea Împărăţiei turceşti, s'a trezit Domn al Moldovei în momentul când era să izbucnească războiul dintre Ruşi şi Turci. Ruşii protestau că regele Suediei, învins la Pultava, dar totuşi „leul cel nebiruit“ al cronicarilor noştri, venise la marginea Tighinei, în satul Varniţa, iar Turcii nu voiau să-l dea pe „musafirul“ lor aşa de incomod. Petru-cel-Mare era influenţat de făgăduiala lui Toma Cantacuzino, vărul lui Brâncoveanu, care a şi mers la Brăila. de s'a unit cu trupele generalului Rönne, — şi alţi boieri munteni au lucrat în acelaşi sens, ca şi mitropolitul Antim din Ivir, Ivireanul, — şi, pe de altă parte, Dimitrie Cantemir îl chema să vie neapărat în Moldova, căci are provizii şi ajutoare pe care e dispus să i le pună la dispoziţie. Dar s'a întâmplat că a fost o vară foarte uscată şi prin urmare de la Fălciu în jos era numai pustiu: aceasta a fost cauza catastrofei de la Stănileşti. Ruşii au fost foarte bucuroşi că s'au putut retrage pas cu pas şi, prin intervenţia ăiitoarei lui Petru. Ecaterina, au putut ieşi de acolo. Dimitrie Cantemir a trebuit să treacă atunci în străinătate, fugind ascuns în trăsura viitoareii Tarine, care speriasă cu primitivitatea ei de ăerancă livoniană pe Doamna Casandra, fiica lui Şerban Catacuzino, persoană conştientă de originea ei împărătească.

Trecând Cantemir în Rusia, acolo i s'a creat o si-

tuație care pentru un om fără nevoile lui intelectuale ar fi fost foarte bună, dar, pentru dânsul, a fi așezat într'un fund de provincie rusească, încunjurat de boieri cari nu-l mai ascultau ca în Moldova și fără puțință de a-și procura cărți, de a avea o conversație, a fost un adevărat chin. Murind Doamna Casandra, a luat o princesă rusă mult mai tânără, dar nu se poate zice că o femeie mult mai tânără înlocuiește o bibliotecă. Și-a crescut excelent fata, Maria, care a fost un fenomen, lăsând scrisori scrise în grecește și italienește¹; și Țarul Petru cel Mare a ținut foarte mult la Maria Cantemir, de unde odioasa calomnie de pe la ambasade care spunea că Petru a avut legături cu dânsa, că ea a dat naștere unui copil, că Dimitrie sprijinia această legătură în speranța că va înlătura pe Ecaterina și Țarul va lua pe Maria. Un om de nobleță de caracter a lui Cantemir nu poate fi amestecat în așa ceva; nimeni nu poate ști care au fost legăturile Țarului cu Maria, dar, în ce privește atitudinea tatălui față de așa ceva, trebuie neapărat să răspingem învinuirea.

Iată un Român trăind în străinătate cu totul în alte împrejurări decât înainte.

Dar Dimitrie Cantemir nu era singurul în această lume rusească. Un Apostol Chigheciu plecase din Moldova înainte de aceasta, și, cu luptătorii lui, intrase în oastea rusească, precum alți Moldoveni se aflaseră în a regelui polon Ioan Sobieski (la Academia Română sânt reproduse desemele în care se pot vedea uni-formele Românilor cari serviau în armata polonă; ele samănă foarte bine cu a dorobanților de pe la 1880). Erau Români și în armata lui Carol al XII-lea. Iar, mai târziu, unii Români se întâlnesc și în armata lui August, regele Poloniei (după moartea lui Sobieski s'au ales în Polonia regi din Casa de Saxonia). În „Revista Istorică” am reprodus niște fragmente de corespondență în care cineva din Apus se întreba cari sânt cei mai buni călăreți ușori: Moldovenii sau alții, și opinia generală era că sânt Românii. În armata lui Carol al XII-lea a intrat și acel Sandu Colțea, care,

¹ După o lucrare din *Viața Basarabiei*, un resumat în revista mea *Cuget Clar* pe 1934.

prins și dus în Siberia, a fugit de acolo și a ajuns, cum spuneam, în Suedia — vă închipuiți ce drum a parcurs —, unde a stat o bucată de vreme, dar pe urmă a înaintat o cerere spunând că vrea să se retragă, să se ducă la București (poate să fie o legătură între familia lui și biserica Colții, cea ce înseamnă: a lui Colțea), și într'adevăr i s'a fixat o pensie de a putut veni să se așeze aici. Poate chiar legenda turnului Colței, clădit de soldați din armata lui Carol al XII-lea, este în legătură cu relațiile dintre Colțea și Suedia, și nu e exclus să fi venit cu dânsul tovarăși din armata suedesă.

Revenind la Dimitrie Cantemir, el a dus o viață grea de pribegie: toți ai lui se cereau acasă, și el nu i-a mai putut stăpâni, iar, în măsura în care i scăpau din mâni, devenia tot mai nervos; și Ioan Neculce, Hatmanul lui, marele cronicar, a căpătat voie să se întoarcă în țară.

Cred că nu pot termina mai bine această lecție decât înfățișându-vă pe unul din acești pribegi în cutare scrisoare a lui, pe care a trimes-o în Moldova. Cei pribegiți erau foarte mulți: o adevărată mică armată plecată acolo și așezată pe pământurile Țarului. Neculce pomeneste numele acestora și arată cum era viața în reședința aceasta a lui Dimitrie Cantemir, rămas apoi singur cu desăvârșire, așa că din cauza aceasta copiii lui s'au pierdut cu desăvârșire în lumea rusească, fără să părăsească speranța, de care, cu privire la Antioh, vorbește și sora lui, Maria, de-a se întoarce în Moldova ca Domni. Unul singur dintre ei, pe la 1738, a venit în țara părinților săi, când era războiul dintre Austrieci, Ruși și Turci, dar n'a putut să rămâie; familia aceasta, care s'a înrudit apoi cu Câmpinenii, a păstrat totdeauna oarecare legături cu țerile noastre.

Acel Român despre care vreau să vă dau o idee prin scrisoarea lui, era de origine îndepărtată caucasiană; el se numia Abăzà, iar Abasgii sânt o populație din Caucas.

Iată cum scrie el de acolo din Rusia:

„Iubite frate, vere Sandule, dumitale cu sănătate mă închin. Aflându-mă și eu acmù în Moscù, îmi dete

Panaioti neguțătorul o carte de la dumneata, scrisă din anul 7229 [1721], Septemvrie 10.

Pentru banii ce ți-s dator, care mi-a plâns inima dacă am înțeles de scăpăciunea dumitale, și sânt bucurios să-ți plătesc, numai n'am nicio putere acmù, că m'a pedepsit Dumnezeu: întâiu cu foc mi-a ars casa, nefiind eu acasă, și mare pagubă am avut ; acmù de un an mi s'a săvârșit și soțul, Dumnezeu să-l ierte, și n'am nicio facere.

Am cerșit voie de la Împărăție să-mi vând moșia ce am aice și să-ți plătesc, și nu m'a pozvolit ; ce, frate, mă rog nu-ți bănuî, că, cu vreme, păgubaș nu te voiu lăsa, măcar că eu, ce-am pierdut, n'oiu mai întoarce ; iar dumneata păgubaș nu vei fi de spre mine. Vărului Vasilie încă mă închin de sănătate, și-l poftesc să-mi trimiță răspuns de partea ce mi s'a făcut mie de a uncheșului Ciocârlan, să nu tacă dumnealui mălcom ; că mi se pare că eu sânt cela ce i-am făcut de l-a primit uncheșul Ciocârlan, nu altul, — care am carte frăține-mieu, a lui Ion, de-mi scrie că cartea mea a dat-o în mâna dumisale vărului Vasile.

Bunu-i Dumnezeu, doar n'om muri toți aice, și cu vreme nădăjduim pe Măria Sa Mihai-Vodă să ni facem o așezare și să venim în țară. Și să fii dumneata sănătos.

Din Mosc, leat 7230 [1722], Aprilie 23.

Fratele dumitale, Ilie Abază, mă închin cu sănătate tuturor“.

Așa se scria la durere, pe vremea veche, cu condeiu de pribeag.

VIII.

Românii în Apus prin veacul al XVIII-lea

După seria celor d'întăiu studenți și a emigranților pe cari i-a produs înfrângerea lui Petru-cel-Mare la Slănilești în 1711 și plecarea cu armata rusească a lui Dimitrie Cantemir vine o altă perioadă care trebuie să fie pusă în legătură cu alt mediu istoric: altele sânt împrejurările în care s'a produs această emigrație trecătoare în străinătate a unei părți din locuitorii Moldovei și Munteniei aparținând clasei de sus, clasei boierești și clasei luminate. Aceștia, cari pot să fie urmăriți până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, n'au motive politice pentru părăsirea țerii lor și pentru petrecerea într'un loc străin, și parte ei nu sânt îndemnați nici de dorința de a căpăta cunoștinți pe care nu le-ar fi putut da școlile din țară.

De la început deci fixăm deosebirea dintre dâșii și predecesorii lor. Întăiu trebuie să vă arăt de ce în intervalul acesta, așa de lung, care ar putea merge și până la 1821, Românii nu puteau merge în străinătate pentru motive politice. Secolul al XVIII-lea este pentru Români un secol închis, adecă lumea stă în țară; toate legăturile ei sânt în marginile Moldovei și Țerii-Românești, iar dincolo de aceste margini nu pleacă nimeni pentru unul din cele două scopuri pe care le-am arătat.

Să ne uităm la vecinătatea românească din această vreme. Din ea scoatem Turcia. Românii mergeau foarte des în această epocă fanariotă prin această țară, dar ținând într'un singur loc: la Constantinopol. Legăturile lor cu Capitala otomană sânt acum cu mult mai strânse decât înaintea, și moda care stăpânește încă din vremea lui Cons-

tantin Brâncoveanu este cea turcească. Vedem boieri îmbrăcați cu totul altfel decât înainte: capul, ras, păstrează numai o viță din păr, cum era obiceiul la Turci, hainele sânt de un caracter constantinopolitan, cu niște mâneci care atârnă, în care nu intră brațul; încălțăminte e de papuci de Țarigrad. Boierii se așează pe divanuri întocmai ca acelea țarigrădene pe care le văzuseră la stăpânii lor din Imperiul Otoman. Dar nu numai atât; ceva mai târziu, cam la un secol de distanță, pe vremea când scria la București poetul Ienăchiță Văcărescu, cel mai de samă represintant al literaturii poetice din această vreme, acela care a stabilit legătura între literatura noastră și cea occidentală, italiană, cuvintele turcești năvălesc în limba românească. Sânt două opere literare în care se vede foarte limpede acest lucru, evident desagreabil, fiindcă între limba noastră și între limba turcească nu este niciun fel de asemănare și introducerea cuvintelor turcești alături de cele vechi românești și de cuvintele de origine francesă și italiană, cum obișnuia Văcărescu, produc un efect greoiu și une ori comic. Este, astfel, descrierea războiului de la 1768-1774, datorită unui Clucer Dumitrachi, carte în care se întâlnesc mulți termini turcești, și apoi „Istoria Impăraților Otomani“ a lui Văcărescu însuși, care, dacă în poezie nu întrebuințează cuvinte orientale, în prosa lui cuvintele turcești intră cu grămada, — și aceasta o făcea el nu pentru că nu cunoștea în de ajuns limba românească, ci pentru că i se părea că este o dovadă de învățătură, de distincție, de eleganță să întrebuințeze cuvintele acestea care n’au rămas în limba noastră, ba chiar care, adesea, n’au trăit niciun moment.

Deci Românii se duceau la Constantinopol, stăteau o mulțime de vreme acolo, aveau legături foarte întinse cu lumea turcească. Cunoaștem pe capuchehaielele sau represintanții Domnilor români în Capitala Imperiului Otoman. Unii din dregătorii lor s’au desvoltat mai târziu în ce privește rosturile lor politice și chiar literare, de ex. un Ienachi Cogălniceanu.

Dar în afară de Constantinopol, de unde ai noștri nu pot aduce decât o modă care-i face ridicoli și care trebuie să fie părăsită după o bucată de vreme, sau

cuvinte care nu se pot încetățeni, ai noștri nu mai au unde merge, afară numai dacă sânt siliți să stea într'un colț de provincie al acestei Împărății, fiind trimeși în exil undeva prin Balcani.

Înainte, cei cari se refugiau în umbra puterii Sultanelui sau cei pe cari acesta îi chema la Constantinopol pentru răspundere și nu-i lăsa să se mai întoarcă o bucată de vreme în țara lor, ca să se păstreze astfel liniștea în această țară, erau trimeși în locuri foarte depărtate: Cipru, Rodos, Alep, Damasc, Tripoli din Africa, dar de data aceasta nu mai poate fi vorba de pretendenți pe cari Turcii să-i așeze cu tain în locuri așa de îndepărtate ale stăpânirii lor, ci câte un boier neascultător, bănuir că are legături cu creștinătatea în timp de războiu, e mărgenit în cutare oraș din Bulgaria. Și astăzi se mai arată într'o localitate de acolo, Arbănași, sat de origine albanesă, unde vine, din cauza aierului bun, multă lume și petrece câteva săptămâni, niște case foarte frumoase, între care și a unui Brâncoveanu, și aceasta a dat naștere la confusii, crezându-se că este vorba de o locuință făcută de Domnul, cu o sută de ani mai vechiu, de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Prin urmare ai noștri se puteau duce acolo, se puteau duce de nevoie și la Costantinopol, ori în câte un astfel de exil, de domiciliu forțat; rămăneau și rude de-ale lor și erau îngropate prin biserici.

Dar în afară de aceasta boieri de ai noștri nu puteau să meargă peste hotare, — în Polonia de exemplu. Până la împărțirea Poloniei, dincolo de Nistru nu era teritoriu rusesc, ci al regelui polon. Polonia însă în vremea aceasta era în totală decadență; o anarhie aproape continuă. După lupta între Stanislas Leszczyński, care a ajuns socrul lui Ludovic al XV-lea și duce de Lorena, și între regele August, din dinastia de Saxonia, regatul intrase într'o serie întreagă de comotii politice, care l-au slăbit așa de mult încât a fost la îndemâna vecinilor săi, a Rușilor în primul rând. Frederic al II-lea, regele Prusiei, a aruncat cel d'întăiu ideia împărțirii Poloniei: această idee a fost apoi bine primită de Ecaterina a Rusiei, și n'a uitat nici Maria-Teresa să ceară și ea partea ei. În

Polonia deci ai noștri n'au ce căuta: e o țară care se teme pentru viitorul ei; ea n'are niciun fel de importanță politică, de la ea nu poate veni o stăruință la Turci. Dacă întâlnim Români în vremea aceasta acolo, sânt numai agenți ai Domnilor noștri, agenți informativi, nu diplomați, un fel de secretari ai Fanarioșilor, cari sânt trimiși în Capitala regatului vecin o bucată de vreme, nu ca să raporteze lucrurile de acolo, ci ca să afle lucrurile ce veniau în Polonia de aiurea. Pentru că trebuie să spun că Fanarioșii au fost totdeauna niște oameni bine informați. Ei erau trimiși la București și la Iași ca să capete Turcii printr'înșii cunoștința lucrurilor europene, în afară de faptul că Domnii aceștia primiau din străinătate o mulțime de ziare, și cunoaștem cele pe care le primiau ei, pentru că s'au păstrat socotelile lor și la rubrica gazetelor se văd publicațiile la care erau abonați.

Dar, în afară de aceasta, cum ei erau ochii și urechile către creștinătate ale Turcilor, Fanarioșii obișnuiau să trimeată astfel de agenți, une ori și la Viena. Unii dintre dânsii erau niște aventurieri, dar alții aparțineau lumii cele mai alese, în legătură cu corpul diplomatic și cu autoritățile. Astfel pe la 1810-20 Domnii români au avut ca informator la Viena pe cineva care a jucat un rol foarte important în viața politică a timpului, vestitul cavalier de Gentz, a cărui corespondență a fost tipărită de mai multe ori și arată cât de serioasă era informația pe care stăpânitorii noștri voiau s'o aibă. În ce privește Varșovia, aflăm acolo pe un Frances, La Roche, pe un Levantin, Giuliani: corespondența lor s'a păstrat în bibliotecile polone și am tipărit o parte din ea în „Documentele privitoare la familia Callimachi”: scrisori în franțuzește și italienește ale agenților trimiși de Domnii noștri acolo. Unii din acești secretari domnești rămăneau în țară și, însurându-se, ajungeau să se romaniseze; familia Lenș de la noi se coboară dintr'un Frances de Sud, Linchoult, care a stat mai multă vreme în Principate și a fost amestecat în stăruințele pentru tron ale familiei Racoviță, isprăvind prin a fi osândit la moarte și omorât la Constantinopol.

Iată care sânt legăturile care se puteau avea cu Polonia. Alături era puțința altor legături cu lumea austriacă. În rândul întâiu legăturile cu Ardealul, căci Banatul nu juca niciun fel de rol în privința aceasta: Timișoara era un oraș de importanță militară foarte mare, creația lui Eugeniu de Savoia, dar nu se gândia nimeni dintre Domnii noștri să aibă legături în aceste părți.

Ardealul a jucat supt stăpânirea Imperiului un rol destul de mare, și anumite relații de afaceri între Domnii și boierii noștri, de o parte, și Ardeleni, de alta, se întâlnesc în tot decursul secolului al XVIII-lea. Brâncoveanu gândindu-se și la un refugiu eventual, la o retragere în provinciile Împăratului, își avea casa la Brașov, unde făcea și negoț, vânzându-se vinul din viile lui. Avem o sumedenie de acte în ce privește legăturile dintre dânsul și Brașovul Sașilor, cari, ori de câte ori era vorba ca un străin să se așeze în cetatea lor, aceasta-i pune pe gânduri, temându-se că privilegiile lor s'ar primejdui. Lucru care a determinat pe urmă legăturile dintre familia lui Brâncoveanu și dintre lumea aceasta ardeleană: Grigore Brâncoveanu, ultimul din vechea familie Brâncoveanu, a fost ctitorul bisericii „grecești“ din cetate, căreia i-a dăruit și o parte din biblioteca sa. În afară de casa din Brașov, Vodă-Brâncoveanu a avut două moșii în Țara Bârsei: Poiana Mărului și Sâmbăta-de-Sus, unde este și o bisericuță cu foarte frumoase fresce din secolul al XVIII-lea. Oamenii din regiunea aceasta se simțiau așa de legați de dânsul, încât pe o Psaltire am găsit însemnarea că s'a scris în timpul „Domniei“ lui Constantin Brâncoveanu, oamenii simpli de supt stăpânirea Împăratului făcând confusie între proprietar și Suveran.

Pe acolo s'a purtat Mihai Cantacuzino fiul Spătarului Mihai, care a făcut Turnul Colței și a jucat,—el, dar nu și fiul,—un rol important. Ștefan Vodă Cantacuzino, fiul lui Constantin Stolnicul cu Doamna Păuna, a avut moșie în țara Făgărașului, și astăzi se chiamă, în amintirea lui, Vaida-Recea, lângă Recea lui Teleky. Relații de acestea, prin urmare, de caracter personal, economic, erau între Ardeal și între Muntenia.

Între Ardeal și Moldova însă mult mai puține. Aici, muntele este mai drept, el închide orizontul ; cele câteva pasuri n'au importanța unor trecători ca Vulcanul, Turnul Roșu, Branul, Buzăul. Pe la Ghimeș, Tulgheș nu trece multă lume. Și, pe de altă parte, viața moldovenească era orientată în altă direcție: Ardealul îl cunoșteau Moldovenii numai în ocazii rare, afară de partea din județul Bacău unde neconținut veniau păstori din Secuime și umblau cu turmele lor de multe ori de-a lungul întregii Moldove sudice, trecând și în Bugeac.

Între aceste legături rare este însă aceia pe care a determinat-o răspunsul lui Mihai-Vodă Racoviță la năvălirea Austrieilor în Moldova. În 1716 un grup de catane împărătești a trecut în această țară și a vrut să-l prindă pe Domn în Iași, precum prinseseră în București pe Nicolae Mavrocordat, care a fost dus în Sibiiu ca prins de războiu,—încă un Domn român exilat în străinătate și cum, mai târziu, la 1788, a fost prins de Austrieci Alexandru Ipsilanti, Domn al Moldovei, care se înțeleșese cu Imperialii și aceștia l-au trimis în Austria, unde a stat o bucată de vreme, la Brünn, Brno de acum, și până azi se poate vedea acolo, de-a-supra porții unei case vechi, statuia lui Alexandru-Vodă, înfățișat, glumeț, cu ișlicul domnesc și cu ciubucul în gură ; ba a ajuns așa de cunoscut la Nemți Ipsilanti, încât întâmplător am găsit la Viena o prăvălie având ca firmă pe Alexandru Ipsilanti și cu portretul lui, — pe lângă câte un pribeag din secolul al XVII-lea, ca primul Grigore Ghica, mers pe la Viena, catolicizat pentru moment, botezându-și un copil Leopold, după numele Împăratului, și căutând binecuvântările Madonei de Loreto, în Italia, iar Doamna lui, Maria, trecând prin Ardeal și întorcându-se din Apus cu rochii venețiene, pe care a trebuit să le lase. Astfel de Domni prizonieri se pot întâlni, dar aceasta nu înseamnă obișnuite legături. Pe vremea lui Mihai Racoviță însă au venit, cum am spus, catanele, Domnul a fugit din Iași, a chemat pe Tataři în ajutorul lui și a dat lupta biruitoare de la Cetățuia. Comandantul năvălitorilor era un François din Lorena, dar ai noștri i-au zis, ungu-

rește, „Ferenț“, — și, cum pe vremea aceia în Moldova nu exista un simț prea fin al drepturilor războiului, lui Ferenț i s'a tăit capul, pe locul unde este și acum o cruce și un „cerdac“ în marginea Iașului, care poartă numele celui fără dreptate ucis acolo. Pentru a răsbuna această năvălire în Moldova, Mihai Racoviță a făcut apoi o navălire împreună cu Tatarii în părțile Bistriței, la 1717, ba a mers până și prin Maramurăș și, avem într'o cronică contemporană ceva foarte semnificativ cu privire la această campanie: se spune că Domnul a dat ordin ca, dacă e vorba să prade ai lui, cum, de almințeri prădasera și Imperialii Moldova fără nicio rezervă și fără nicio cruțare, să nu se atingă de satele românești.

Dar afară de un asemenea cas Moldova nu prea avea legături cu părțile ardelen. Bistrița Ardealului avuse odinioară un mult mai strâns contact cu părțile moldovenești, mai ales cu Câmpulungul bucovinean, și am găsit un întreg schimb de scrisori, foarte importante, începând de la sfârșitul secolului al XVI-lea, între Sașii din Bistrița, cari une ori scriau românește, și între Câmpulungenii de la noi ; dar în secolul al XVIII-lea răvașele acestea sânt cu mult mai puține. Iar legăturile Brașovului cu Moldova n'au fost așa de însemnate ca acelea dintre Brașov și Țara-Românească, cu care Brașovenii erau vecini imediați.

În posibilitatea sau imposibilitatea de legături cu Ardealul trebuie să se mai țină samă de un lucru: administrația militară a Ardealului, în fruntea căreia era un general — și toți generalii aceștia din Ardeal au avut corespondență cu Domnii de la noi —, nu era bucuroasă de astfel de relații din foarte multe motive mai vechi, la care într'un moment s'a adaus și un motiv nou, care a avut cea mai mare influență asupra acestor raporturi dintre Ardeal și țerile noastre.

La începutul secolului al XVIII-lea venind Austrieii în Ardeal și întâmpinând, ei, cari se sprijiniau pe Biserica catolică, aducând cu dâșii pe Iesuiți, dintre cari erau și confesorii Împăratului, afară de opoziția națională a Ungurilor, nemulțămirea Sașilor, cărora nu li plăceau cererile de provisie, de cvartire, și un fel

de opoziție morală, fiindcă o oaste nu tocmai stăpânită pătrundea într'o viață medievală foarte curată¹, ei au avut nevoie de Românii de acolo.

Românilor deci, cari nu erau considerați ca o „nație” politică și nu aveau drepturi constituționale, li s'a spus că, dacă vor deveni catolici, vor fi egalizați în ce privește toate drepturile cu „națiunile” constituționale, și încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea un episcop mai slab a consimțit să iscălească un act de unire cu Biserica Romei, a cărei importanță n'o înțelegea. După aceasta a venit Atanase Anghel, care și el era legat cu Bucerestii, căci consacrarea canonică se făcea la București și numai după aceea un episcop putea fi întărit de prinții provinciei, și, om tânăr, slab și vanitos, îndată ce i s'a pus în vedere tot felul de onoruri, de recompense, a iscălit, cum iscălise înaintea lui bătrânul Teofil. Acesta e începutul unirii Românilor din Ardeal cu Roma, Austriei sperând că toți Românii din Ardeal se vor uni cu Papa. Numai că ei înșii nu s'au ținut de cuvânt. Preoții, episcopii, protopopii au căpătat drepturi, dintre nobili câțiva au fost primiți în rândul funcționarilor, dar masa poporului românesc n'a avut nimic. De pe la 1760, de la răscoala preotului Sofronie din Cioara, care este înainte cu douăzeci de ani de marea mișcare socială împotriva Ungurilor a lui Horea, curentul contra Unirii a fost așa de puternic, încât Austriei au trebuit să cedeze și au dat Românilor un episcop de lege veche, dar, în loc să fie un episcop român, a fost un Sârb, care era și pentru Buda și pentru Câmpii Mohaciului, în partea de jos a Ungariei. Se vede și azi la Rășinari căsuța, extrem de modestă, în care Dionisie Novacovici, Sofronie Chirilovici și alți Sârbi au stat, până ce, abia la începutul secolului al XIX-lea, au căpătat Românii ortodoxi un om al lor, pe Vasile Moga.

Dar în tot acest timp Românii de lege veche aveau legături și cu Principatele și cu Rusia din Moscova și din Petersburg, și legăturile acestea erau considerate de guvernul Ardealului ca fiind dovezi de trădare. Câțiva

¹ Astfel la 1821 burghesii brașoveni erau tulburați de petrecerile boierimii muntene refugiate acolo (v. Memoriile beizadelei Nicolae Suțu).

dintre șefii religioși ai ortodocșilor din Ardeal au trecut la noi și au colaborat cu Rușii la câștigarea principatului muntean în 1768; unul a ajuns egumen la Argeș, pe vremea când un preot din Banat, mergând în Rusia, a fost bine primit la Petersburg și a lăsat și o descripție naivă a museelor de acolo. Deci s'au luat în Ardeal măsuri foarte aspre pentru ca să nu existe legături între Principate și Românii ardeleni, și chiar cărțile tipărite aici la noi, fiind socotite vrăjmașe Unirii, au fost înlăturate.

Pe de altă parte, Domnii din Principate, Fanarioșii, nu erau bucuroși de boierii cari treceau granița: îndată își închipuiau că aceia intră în legături cu creștinătatea. Nu se temeau atâta pentru dâșii, de și în secolul al XVIII-lea au fost mai multe războaie între Ruși și Turci și la două dintre ele au colaborat și Austriecii: războiul care s'a mântuit cu pacea de la Belgrad și cel terminat la 1791 cu pacea de la Siștov, dar se îngrijorau să nu treacă în sama lor o legătură, socotită la Constantinopol trădătoare, a unor boieri din părțile noastre. Turcii în privința aceasta erau deosebit de bănuitori. Astfel Alexandru Ipsilanti, de care am vorbit înaintea, fusese întâiu Domn în Muntenia, și unul din cei mai buni Domni. El avea doi fii, Constantin și Dimitrie, și pe fiii aceștia îi creștea occidental, după obiceiul preceptorilor străini, cu un Italian și un Ragusan italianisat, Raicevich, care a fost apoi și consul în părțile noastre. Influențați de aceștia și de cărțile străine care veniau prin consulatul austriac, prin „Agenție“, cei doi tineri s'au apucat și au fugit de la București. Ni închipuim spaima părintelui lor, care imediat a trimes pe Ienăchiță Văcărescu să i caute, și învățatul boier s'a dus la Brașov, unde a vorbit italienește cu Împăratul Iosef al II-lea, care se coborâse în Sudul Ardealului în acel moment. Beizadelele au fost găsite și au declarat că s'au dus în străinătate pentru că urăsc „tirania“ și doresc să trăiască în „libertate“, — idei occidentale care n'au împiedecat mai târziu ca același Constantin Ipsilanti să ajungă Domn în amândouă țerile, dar ceva din ideile tinereții lui, din ideile acestea revoluționare tot i-a rămas, pentru că, după ce trecuse la

creștini, s'a refugiat în Rusia, în urma războiului de la 1806-12. Iată ce emoție producea faptul că a plecat cineva în străinătate, și Alexandru Ipsilanti a fost silit să demisioneze, socotind că n'ar putea să rămâie în Scaun pentru că acești doi fii ai săi s'au dus în străinătate.

Într'un rând, pe la 1790, un tânăr din București — pe vremea când apar medici formați în străinătate, întâiu numai Greci și apoi și Români, până la Nicolae Crețulescu, pe care l-am apucat și eu, care numai dânsul a avut curajul să se ducă, fiind boier, să urmeze medicina în străinătate, — a vrut să meargă să urmeze medicina în Germania, dar l-au prins la hotar, l-au adus înapoi la București și l-au bătut pentru acest păcat.

Cultura Românilor în Apus se făcea cu cea mai mare greutate: trebuia să fie cineva dintr'o mare familie foarte devotată, foarte sigură față de Domn și față de Împărăția Turcească. În archiva Agenților austrieci, pe care am adus-o cândva la Academia Română, se găsesc „pașapoartele“ prin care este autorizat cutare, un Văcărescu sau altul, a trece pentru studii „înăuntru“, adică în Europa ¹.

Pentru ca să auzim vorbind astfel de Români cari trăiesc în străinătate, aleg scrisorile unui boier, Nicolae Roset, a cărui familie a păstrat totdeauna legături cu Apusul, cu Împărăția aceasta germană, unde pe la 1885 era cunoscut și respectat pentru valoarea lui culturală, urmașul lui, Șcarlat Rosetti, om foarte pios, care susținea și opere culturale și întreprinderi religioase.

Nicolae Roset, care a lăsat și o mică lucrare istorică, plecând pe la începutul veacului al XVIII-lea, nu s'a mai întors niciodată în Moldova. Avem de la dânsul, din anii aceștia de petrecere în străinătate, două scrisori, și una dintr'însele e interesantă pentru că se vede felul cum se schimba omul de la noi când trăia în mediul străin. Transmisă la 1740 prin cumnată-sa, Catrina Spătareasa, ea anunță că se trimete „prăjitoarea de cafea așezată binișor în cutie“ și niște hamuri, adăugind: „Ajutând Dumnezeu, peste cinci-șase zile vom să mer-

¹ V. Iorga, *Istoria literaturii românești*, III.

gem la Sibiiu, să ne închinăm Măriei Sale seninatului prințep; ce, acolo fiind adunare mare, voiui sili în tot chipul ca doar și oiu găsi mai pe plăcere și de ticnă. După aceasta fac știre dumitale că iată, îmbulzindu-mă strâmtoarea vremii, de vreme ce, cum se trăiește pe aice și ce scumpete este, vei înțelege și den dumneai cumnata, am vândut dumnealui unchiului Iordache Cantacuzino Spătarul moșia mea den Ionășeni" — și pe urmă vorbește de această moșie.

„Contesa mea, cumnata dumitale, se închină dumitale cu frățescă dragoste, rugându-vă den cer toate cele fericite“.

Ce curios sună într'o scrisoare de boieri cuvintele acestea „contesa mea“ și, mai departe, citațiile latine!

„P. S. Iar, după frățescă îmbrățișare, ceia ce, în trecutele zile, cu frățescă *confidentie*, am scris dumnealui asupra halului meu, iar ți le aduc aminte, și te rog să le socotești frățeste și creștinește, nădăjduind că nu mă veți socoti nici pe mine de tot înstrăinat de cele părintești, de mă cunoașteți de frate, după cum și cu dreptate este, și strâmtoarea halului meu trebuie a vă pricinui *fraternam compassionem*, ca să nu-ți dai pricină de a întărta dreapta Celui de Sus. Și iartă de supărare, și mă rog de răspuns făr de zăbavă. Scumpetea de pe aice și ce fel mă lupt, vei înțelege mai pe larg de la dumneai cumnata Spătăreasa“.

Așa scrie el „cinstului și al meu prea-iubit, dumnealui fratelui Costandin Roset, Vel Vornic, cu căzuta cinste și fericită sănătate“

A doua scrisoare este scrisă, tot din Brașov, Catrinei Pașcăniței Cantacuzino, la Pașcani, unde casele Catrinei există și acum, interesantă locuință din secolul al XVII-lea.

„Contesa mea, cumnata dumitale, mulțamește foarte de neuitare, și se închină cu frățescă dragoste, și dumisale nepotului Costandin îi rugăm fericită sănătate. Și mulțumesc de ciubuc, și mai rog și de ceva tutun, basma ghiubec. Și dumnealui încă să-mi poruncească ce ar pohti dentr'acoace, și voiui face datoria.

P. S. Soro, mă rog să nu mă uiți cu vin roș de Cotnari. Brașov, Avgust 19 zile, anul 1740.

Cinstitei și prea-iubitei mele ca o soră, dumneaei verei Catrinei Pășcăniței, Cantacuzenei, cu căzută cinste, la Pășcani.“

Ce curioasă figură, care samănă cu portretul lui Dimitrie Cantemir de care am vorbit, cu cravată francesă și cu turbanul turcesc! Pe de o parte: „contesă“ și „fraternam compassionem“ și, pe de altă parte, ciubuc și tutun basma-giubec. Figuri caricaturale, care se întâlnesc numai în astfel de epoce...

Cel de-al doilea boier este mai interesant. Pe la 1776, unul din familia Știrbei cea veche a căpătat voie să se ducă, în străinătate pentru căutarea sănătății — cel d'întăiu boier care s'a dus la Carlsbad. Avem scrisoarea lui, dar nu către nevasta care, rechemându-l, îl îngrijia să se îmbrace oriental, iar el se găsia așa de bine într'o societate așa de plăcută pentru dânsul, alintat de toată lumea această străină, încât nu voia să se întoarcă. Iată cum se înfățișează Barbu Știrbei în cutare din aceste scrisori, către furnisorulsău ardelean, negustorul Hagi Constantin Pop:

„Atâta prieteni de mulți și prietene am făcut, cât nu pot să-ți spui: așa trăiesc chiar ca și când aș fi acasă! Că, după ce merg la fântână de beau apă, unde sânt cinci-șase sute domni și doamne, cântă musica până isprăvim apa, apoi facem spațiri pe la grădini, unde sânt asemenea musici. Zic dumitale că așa traiu n'am trăit de când sânt! Este un înbasador de la Șpania, de la care am cunoscut multă dragoste: zice ca să mă duc cu dânsul la Dresna¹, unde este el înbasador; destul că eu am gând să mă duc până la Lipsca. Numai mă rog, chir Hagi, numai dumneata să știi, să nu se facă vre-o vorbă, ca să se auză în țară, și, ce auzi dumneata în țară, orice, înștiințează-mă ca să știu și eu... Îmi scrie Catinka că la trei scrisori n'a primit răspuns, și eu pe toată săptămâna îi scriu; ci nu știu ce este pricina... Mulți se miră de portul nostru, dar li și place... Eu, de mă voiu duce la Lipsca, voiu lua bani de la Difur², că am trebuință acolo, de târguit... Carlăspat, 12 Iunie 1796“.

¹ Dresda.

² Dufour.

Și alta:

„Aici sânt mai mulți de opt sute de prinți și prințese: am și făcut prieteșug mai cu toți. Mâne m'a și poftit la masă un anbesador de la Ișpania, și multă dragoste îmi arată omul acesta, încât, unde voi fi, trebuie să vie la mine. Și, cum zic, petrec foarte bine, nelipsit sânt de la comèdii și de la baluri cu dânșii,— pentru că și mă poftesc. Cărți nu joc, te ascult; măcar că nimeni nu joacă pe aici cărți. Aici este și Excelenția Sa fețagumaister Ghiur-Vales¹, care a fost la Țara-Românească; am făcut prieteșug, și prea mult m'a lăudat la alți prinți, care sânt din toată lumea. Cu toate că mă cam discolipsesc („am greutate“) pentru limbă, că nu știu, dar știu câțevași talienește, și, cu talmaciu, îmi este destul... La dumnealui doftorul Molnar² să-i spui, mă rog, că mă închin cu frățească dragoste și foarte îi mulțamesc de recomendația ce mi-a făcut la Madama³, că foarte am rămas mulțămit, în vreme ce am cunoscut mare evghenie, — că nu este săptămână a nu mă cerceta cu scrisori de la Praga, aici la Carlsbat, și, la doamna unde am șezut, mă rog să-i spui că mă închin cu sănătate, precum și la domnișoara“.

De altfel, Barbu Știrbei, înainte de-a face călătoria la Carlsbad, mulțămia lui Hagi Constantin Pop pentru vin. În altă scrisoare, tot din Aprilie 1796, mulțămind pentru acel vin vechiu din Ardeal, își arată și mulțămirea pentru primirea unor ciorapi de mătasă, cărora li zice „ștrimfi“, pentru pantofi, pentru mănuși albe, „fără fund și împrejur cu piele neagră sau albă“, așa precum se întrebuința pe vremea aceasta, și o față de masă cu douăsprezece șervete.

Obiceiul unor astfel de comenzi se făcuse acum general. Iată o doamnă de la 1801, Elena Brăiloiu, care face comanda următoare: „ii, croazueri cu flori mărunte“, după aceia stofele răsăritene și pe urmă „umbrele de mătase de damă și de pânză cu ghirlande de fir și de flori“.

Catinca Știrboaica însăși cere din Apus o perucă pe

¹ Feldzeugmeister Walli s.

² Ioan, profesor, scriitor și traducător ardelean.

³ Sora lui, d-na Jagić, din Praga.

care o descrie: „n'a fost după am cerut eu; ai grămădit păr prea mult, că fiind atâta păr, iese batjocură prea mare; se face capul cât o baniță; toată peruca să fie cincizeci de dramuri, cu scufie cu tot“.

Un al treilea boier e acel Dudescu care și-a mâncat toată averea, după ce, la începutul secolului al XIX-lea, a făcut drumul la Paris în legătură cu un Frances, Lagarde, care venise la București și a publicat apoi o carte despre călătoria pe care a făcut o cu acela care-i era „frate de cruce“ Drumul lui Dudescu e în trăsura lui și cu servitorii lui, întocmai așa cum făcuse, de sigur, și Știrbei. Acolo, a ajuns să fie primit și de Napoleon, și legenda spunea la București că luxosul boier a pus zahăr pisat pe toată strada ca să se vadă cât sânt de enorme bogățiile lui. Lagarde povestește un lucru care poate să fie puțin exagerat: Dudescu fusese la Viena, unde era încins cu un șal de preț, care a fost admirat de doamne, și atunci el a desfăcut șalul și li l-a presintat. Gestul a fost de un efect extraordinar, dat fiind rolul îndeplinit de șal.

Iată ce erau boierii noștri în acea vreme. Și trebuie să constatăm o însemnată scădere. Fiindcă înainte de epoca lui Roset, cu preocupările pe care le am văzut, înainte de epoca, mai târzie, a lui Barbu Știrbei, înainte de faimoasa călătorie a lui Dudescu, oamenii mergeau în străinătate, ca Dimitrie Cantemir, ca Grecii și Românii din București cari voiau să învețe știința la Padova, ca să între în legături cu cultura occidentală. Pe când, acum, avem a face cu oameni cari au o singură grijă: de a vedea curiozitățile Europei, pe care le înțeleg superficial și întrebuințează banii lor pentru a risipi o avere strânsă în curs de atâtea generații de oameni muncitori și economi.

IX.

Noi Domni pribegi și studenții în Apus

Acum vine rândul celor d'întăiu studenți ai noștri în străinătate, și iată de ce e vorba mai ales de ei: La începutul secolului al XIX-lea, ceilalți Români cari se găsesc în străinătate nu presintă interes. Sânt oameni cari vin pentru motivele care au fost arătate și până acum: doritori de-a vedea lucruri neobișnuite, ei consideră Apusul — ceia ce din nenorocire a rămas ca un obicei până astăzi — ca un loc unde se trăiește mai ușor, mai plăcut, unde este mai multă distracție și sânt mai multe avantagii de ordin material, — părere cu totul greșită. Pe când viața Apusului e sprijinită pe o muncă peste măsură de grea, și pe care n'o înțeleg niște risipitori. De fapt, Apusul frances și în special Parisul reprezintă unul din locurile cele mai chinuite de pe fața pământului: nu există popor care să-și câștige mai onest munca, în toate domeniile, decât poporul frances, și aceasta se unește cu necesitatea de a economisi, de a pune bani de-o parte pentru cei cari vin pe urmă, pentru ca și aceștia să facă același lucru pentru alții cari vor veni după dânșii, până ce se întâlnește o generație care cheltuiește tot ce au adunat mai multe generații înainte. Viața burghesiei franceze este un lucru admirabil, dar Românii cari se duceau la începutul secolului al XIX-lea, ca și cei de astăzi, cunoșteau numai o anume parte din Franța, cea care este mai puțin francesă într'un anume sens, Parisul. Parisul este un foarte mare oraș internațional, care atrage la dânșul ceia ce Franța are ca talente, dar fără îndoială că el nu este caracteristic pentru Franța,

și el are o viață pentru dânsul, și altă viață pentru ceilalți, pentru străini. Căci există un anume Paris creat și întreținut pentru străini; pentru avantagii mai înalte ale străinilor, dar, în același timp, și pentru viciile și pentru prostiile străinului, considerat uneori ca o ființă inferioară și adesea vițioasă, care trece pe lângă o admirabilă civilizație, toată din muncă și economie și suferințe și se îndreaptă către lucrurile care, într-o formă poate mai puțin desăvârșită și mai rău pregătită, se găsesc oriunde.

Păcat că n'avem, din hârtii de familie, prea des risipite și distruse, scrisori care ni-ar putea prezenta această stare de spirit.

Dar sânt și exemplare *politice* pe lângă acestea de *petrecere trecătoare*.

Exemplarele politice ar fi de două feluri: Într-o epocă mai târzie, a Constituției de la 1866, avem oamenii politici cari rămâneau în România — mai ales pentru anii până la greutățile cele mari de pe la 1900 sau, mai ales, până în preajma războiului — atâta vreme cât participau la guvernarea țării, ceia ce li procura de obicei avantajul de a fi în prima linie, de-a fi văzuți, de-a fi încunjuțați, măguliți, și nu rare ori se întâmpla de folosiau și supt raportul material, în chip legiuit sau mai puțin legiuit, și cari, îndată ce nu mai erau la guvern, se duceau de se așezau în străinătate, la Paris, la Nisa. Îmi aduc aminte că pe vremuri mi-a trimes cineva o probă de dicționar al celebrităților europene, în care fiecare plătia pentru ca să figureze, cu fotografia lor; la unii erau însemnate locuințele: o locuință la București, o altă locuință, statornică, la Paris; sânt câțiva cari au aceste două locuințe și până în momentul de față.

Dar, înainte de 1866, avem Domni pribegi.

După 1822 încetase Domnia Fanarioților, pe cari nu-i știai dacă erau Greci, Români grecisați sau Români numai în aparență grecisați. Când părăsiau tronul, ei se duceau la Constantinopol. Unul din Fanarioții aceștia e foarte simpatic, fiindcă era foarte Român, foarte Moldovean, învățase la școlile din Liov, după aceia mersese la

Constantinopol, fusese acolo capuchehaie; represintant al țerii pe lângă Sultan și, pe urmă, rămânând acolo a izbutit să se ridice mai sus, fiind mare dragoman și ajungând a căpăta Domnia Moldovei, în care a stat un număr oarecare de ani ai bătrâneței sale: Ioan Teodor Calmășul, care își schimbase numele 'n Callimachi, în legătură cu unul din poezii antichității elenice. Și soția lui, Ralița, și copiii lor, Grigore și Alexandru, cari au domnit amândoi în Moldova, rămăseseră însă foarte de-ai noștri, păstrând până la sfârșit felul cum fuseseră crescuți în casa, destul de săracă la început, a tatălui lor, simplu vornic de Câmpulung, după ce servise într'o armată creștină din vecinătate. Ioan Teodor, devenit Callimachi, fiul de răzeș din Bucovina, ajuns Domn al Moldovei, avea un frate, Dumitrașcu, care a stat la Stănțești, lângă Botoșani, până la moartea sa, și acesta evident că nu învățase carte latină la Liov, nu trăise în mediul superior de la Constantinopol, bănuiesc chiar că limba grecească nu-i era peste măsură de familiară; era și o soră, bine cunoscută, Maria Băneasa, o gospodină modestă. Și fratele ajuns așa de sus la Constantinopol scria fratelui rămas în țară, comunicându-i tot felul de lucruri, mai ales privitoare la ale casei. O corespondență din cele mai interesante, în cea mai bună românească: orice țeran mai ridicat, orice boierinaș din Moldova ar fi putut să scrie în același fel.

Dar avem un izvor străin care ni arată cum trăia un fost sau viitor Domn fanariot când se găsea la Constantinopol; memoriile acelui Ungur de origine slovacă și de cultură francesă, al cărui tată se așezase în Franța, de Tott, autorul unei cărți foarte cunoscute, care a avut mai multe ediții, „Memoriile asupra Turcilor și Tatarilor“; la Constantinopol el a fost primit în familia lui Ioan Teodor și a Raliței, și el povestește cum se trăia acolo: se plânge chiar că, dormind la ei și apăsând prea tare capul pe pernă, a doua zi pe figură i-a rămas tot relieful cusăturii la gherghef.

Așa era un Domn fanariot pe timpul când trăia în Constantinopol. În secolul al XIX-lea, după 1822, nu mai sânt însă Fanarioți, și, atunci când pierde

cineva tronul, trăiește altfel. N'avem scrisori de la Grigore Ghica, Domnul Munteniei de la 1822, care, după ce s'a mântuit Domnia lui, a stat, o bucată de vreme, ca mazil la București, fiind îngropat în biserica din Tei lângă București, — acel simplu și evlavios fost boier ajuns la Domnie, a cărui icoană este presintată așa de simpatic de cineva care a putut culege amintiri direct din familia lui, de Ion Ghica, rudă depărtată cu dânsul. Iar, în ceia ce privește Moldova, avem pe Ion Sandu Sturza, Domnul național așezat la 1822, acela care, când Rușii au ocupat Principatele la 1828, și un fost spion, ajuns acum ofițer superior, Liprandi, a venit la dânsul ca păzitor al unui prizonier politic, Vodă a răspuns așa de frumos: „spune-i dumisale că, de vra să mă păzească din poruncă, să-și urmeze datoria lui cum știe, iar, de vra să-mi facă țeremonie, îi mulțămesc, că n'am trebuință de strajă rusească, fiindcă mă păzește Dumnezeu“, — frumoasa figură a vechii noastre boierimi! El a trecut în Basarabia și a stat acolo ca mazil, iar după aceia s'a întors probabil la Iași, căci nu știm nimic despre viața lui decât că este îngropat la biserica Sturzeștilor, Bărboiul, de acolo. Avem de la dânsul doar o scrisoare, din timpul maziliei, scrisoare fără niciun fel de interes, pe când aceia de pe vremea când venia de la Constantinopol să se așeze în Domnie e foarte interesantă.

După acești doi Domni, după războiul dintre Ruși și Turci, după pacea de la Adrianopol și ocupația represintată la București prin generalul Chiselev, care a făcut mult bine și a cărui amintire se păstrează în Șoseaua din capătul de Nord al Capitalei, fiind și în-pământenit de ai noștri ca o dovadă de recunoștință, au venit alți doi Domni, cari, după o stăpânire care n'a fost lungă, au trebuit să se retragă în străinătate. De fapt era foarte greu ca un om care ocupase o astfel de situație, în care făcuse mult bine, dar și multe greșeli, cum face oricine se găsește în astfel de situație, un om care își câștigase deci mulți prieteni, dar avea și mulți dușmani, și, cum sânt obiceiurile de la noi, mai puțin omenoase în clasa de sus decât în cea de jos, putea să aibă neplăceri, să mai rămâie între

vechii săi tovarăși de boierie. Era, de sigur, și un sentiment de vanitate jignită. Astfel Alexandru Ghica, Domnul Munteniei din vremea aceia, om foarte de treabă, care va fi mai târziu Caimacam înainte de Unirea Principatelor, s'a dus în Italia, unde a stat o mulțime de vreme lângă Neapole, la Capo di Monte, localitate plăcută, potrivită pentru un om obosit și cu multe năcazuri. Alexandru Ghica, acel care a introdus pentru întâia oare uniforma europeană, copiată de la Ruși, în portul Domnilor noștri, n'a fost însurat nicio dată, însă avea o veche prietenie cu contesa rusească Suchtelen, și exista o corespondență între el și aceia pe care el a vrut s'o ie-a până la sfârșit: păstrată prin d-na Blaremborg, soția lui Ghica, la răposatul Nicolae Filipescu, ea s'a distrus supt recenta ocupație, cum s'a distrus de către Germani și arhiva familiei Știrbei, care era în palatul din Calea Victoriei, dar din care, din fericire, am apucat să tipăresc, în două volume, tot ce era esențial. După ce fusese Caimacam, Alexandru Ghica s'a dus deci în Italia, unde a și murit; rămășițele lui se găsesc însă la Pantelimon, în marginea Bucureștilor, într'un monument de stil apusean, foarte pretențios, prea mare pentru o biserică așa de mică. Ce păcat că nu avem corespondența lui din această vreme!

În Moldova, contemporanul lui, Mihai Sturza, care a fost, fără îndoială, cu toate păcatele sale, cu tot egoismul său și cu toată iubirea sa de bani, netăgăduită și condamnată pentru excesele la care ducea, cel mai vrednic Român din vremea aceia, cel mai capabil de a crea, — șoseaua cea mare a Siretiului și atâtea așezăminte au rămas după dânsul —, părăsind Domnia după încercarea de revoluție de la 1848, — fiindcă se introduse un nou regim, în locul Domniei pe viață, prin convenția de la Balta-Liman între Ruși și Turci —, nu s'a mai întors în Moldova, ci a trăit în străinătate, și acolo, cu averea imensă pe care o avea, a petrecut mulți ani de zile, apucând și războiul din 1877. A murit la Baden-Baden, unde este și înmormântat în capela pe care a ridicat-o familia lui din banii lăsați de dânsul.

Am avut în mână o corespondență a lui Mihai Sturza ca exilat, corespondență destul de interesantă, pe care am dăruit-o Academiei Române. Acela care era foarte îndărătnic în ce privește viitorul lui, nu se socotise înlăturat pentru totdeauna, ci visase la 1858 să se întoarcă pentru a fi, nu numai Domn în Moldova, dar al amândurora țărilor, — va continua până la capăt să iscălească, atunci când scria cu litere cirilice, „Mihail Sturza Voevod“.

Urmașul lui, Grigore Ghica, nobilul și nenorocitul romantic, a apărut și la Paris, jertfindu-și viitorul, cauza Unirii și s'a împușcat pentru a nu mai afla calamniile care-i pângăreau guvernarea și caracterul.

În Muntenia, după ce Rușii au adus căderea lui Alexandru Ghica, venise Gheorghe Bibescu, spirit nobil, și el romantic, care se gândia la trecutul eroic al Românilor și care și-ar fi ales bucuros, dacă ar fi fost aceleași împrejurări, ca model pe Mihai Viteazul, al cărui costum l-a îmbrăcat la o pretențioasă și zădărnica încoronare. Acest om, doritor de a face mult bine, dar încurcat de anumite împrejurări de familie, ca și de oarecare inconsistență în caracterul său, a trebuit să părăsească, la 1848, tronul, ducându-se în Apus, unde s'a strămutat și fratele și urmașul lui, Barbu Știrbei, atunci când, la rândul său, în timpul războiului Crimeii, a trebuit să plece din Domnie.

Ambii au avut în exilul voit o atitudine frumoasă. Mi s'a dat, pe vremuri, o scrisoare a lui Bibescu, foarte frumos scrisă în franțuzește către fratele lui, Ioan, și care în traducere sună așa:

„Baden-Baden, 9 Iulie.

„Frate dragă, scrisoarea ce mi-ai adresat-o prin contele Nugent fiul, datată din 5 ale lunii, nu mi-a ajuns decât azi la Baden-Baden, unde mă aflu cu toată familia, de vre-o zece zile. Imi pare foarte rău că nu m'a ajuns la Viena. Știam aproape că întâmplările care s'au îndeplinit în urmă aveau să se petreacă, dar nu le credeam așa de apropiate¹. Mă sfătuiești să mă întorc, asigurându-mă că toată nația cere întoarcerea mea.

¹ Scrisoarea aparține epocii în care ideea Unirii preocupa toate spiritele.

Și în mijlocul acestei nații nu se află zece oameni, afară de rudele mele, cari să gândească a-mi scrie: „vino, este nevoie de dumneata“. Dacă aş putea crede în acea dorință obștească de care-mi vorbești, n'aș sta pe gânduri nicio clipă să vin între voi, ca să mă așez în cele din urmă rânduri, fără altă pretenție decât aceia să pot oferi țerii mele, în împrejurările critice în care va să se găsească, contingentul serviciilor mele, dacă simte nevoie de ele“.

Tot așa de nobilă e o scrisoare mai târzie, supt Carol I-iu, de la fratele și urmașul lui.

În ce privește exilul în străinătate al lui Alexandru Ioan Cuza, Domnul Unirii, e și acesta — ba încă mai mult — cu o atitudine dintre cele mai frumoase. Ales deputat la Mehedinți, Cuza nu s'a întors în țară, ca să nu turbure Domnia cea nouă, și, când, din partea lui Napoleon al III-lea, i s'a propus să răstoarne pe Carol I-iu, considerat atunci ca având legături cu Prusia, el a răspuns comisarului imperial, contele Grammont, la Viena —, întrevederea a fost stenografiată de secretarul lui Cuza —, că s'ar întoarce numai când țara toată l-ar vrea ; în orice cas, nu vrea să fie un element de turburare.

Domnii noștri de pe vremuri au momente de cea mai mare frumuseță, pe care noi, cari cunoaștem așa de puțin istoria contemporană, le ignorăm cu desăvârșire. Istoriografia noastră își pierde adesea vremea descriind amănunte fără importanță privitoare la o epocă foarte îndepărtată, pe când aici avem archive întregi, mijloace de informație enorme, și nu posedăm totuși pentru istoria secolului al XIX-lea, în oarecare amănunte, nici ce au Bulgarii prin cartea foarte bună de istorie contemporană a d-lui Simion Radev, acum ministru în America, pe care am găsit-o și în casa unui învățător de acolo. Evident că în astfel de cărți trebuie să dispară punctul de vedere personal, de partid ; toate lingușirile și toate resentimentele să fie înlăturate ca să avem într'adevăr istoria zilei de ieri, așa de necesară ca să înțelegem rostul celei de azi.

Studentii cari au stat în străinătate la începutul secolului al XIX-lea se pot împărți în trei categorii.

Cei d'întăiu nu sânt trimeși de Stat. Pe vremea aceea nu Statul trimetea la studii, cum, pe urmă, a făcut-o într'o măsură covârșitoare, nimeni neștiind exact până azi care este numărul celor ce stau fără rost adevărat de studii în Apus. Afară de fii ai marilor familii, cari merg cu banii părinților, Eforia școlilor din Muntenia și așezământul corespunzător din Moldova au avut sarcina alegerii studenților.

Dar cei d'întăiu studenți n'au nimic a face nici cu cei trimeși astfel. Sânt cei pe cari părinții lor, într'o vreme când ieșirea peste graniță era oprită, țineau să-i pregătească acolo. Aceasta se lovia însă de unele greutateți. Dacă unii părinți și mulți tineri țineau să meargă la Paris —, influența magică exista și pe atunci — era o influență foarte puternică, și la București, și la Iași, a consulului rusesc, care avea restricțiile sale în sensul politicii pe care o represinta, cu o adevărată groază față de ceia ce se numia de către Ruși „duhul franțuzesc”, spiritul revoluționar frances, și prin urmare părinților li se recomanda nu cumva să-și trimeată copiii în Franța. Mai târziu s'a făcut o concesie în sensul că se admite drumul într'acolo, dar nu la Paris, ci în vre-un oraș din provincie. Astfel Mihail Kogălniceanu a fost trimis, împreună cu fiii lui Mihai-Vodă Sturza, Dimitrie și Grigore, — bănuiesc anume motive pentru afecțiunea cea mare a lui Mihai Sturza pentru tânărul Kogălniceanu, — și cu abatele Lhommé, la Lunéville, iar toate planurile lui Kogălniceanu ca să treacă la Paris au fost sfărâmate. Când se cerea părerea, direct sau indirect, consulului rusesc unde trebuie trimese copiii, pentru fete se recomanda Odesa, iar pentru băieți mai târziu Germania. Și, astfel, Kogălniceanu a mers și la Berlin, unde a fost coleg de școală cu viitorul rege al Hanovrei și a adus de acolo spiritul nobil și generos al marelui istoric Ranke, spirit care a fost înlocuit apoi prin acela prusian, foarte îngust, ale cărui urmări se simt până astăzi.

Dar înainte de trimeterea în Germania s'a socotit recomandabil să meargă un tânăr la Geneva. Un întreg

capitol din învățătura tinerilor noștri în străinătate e legat de Geneva, aceasta până la un Nicu Filipescu și un Gheorghe Balș. Pe la 1820-40 era acolo un pensionat vestit, în care au fost foarte mulți dintre Românii aceștia: al scriitorului, de o mare pătrundere și distincție clasică, Rodolphe Töpffer.

Între cei mai vechi studenți de la începutul secolului al XIX-lea, de prin anii 1820, a fost la Geneva un Brăiloiu, apoi Goleștii, fiii lui Constantin sau Dinicu, autorul vestitei călătorii în Occident, și lui Gheorghe sau Iordachi, care, acesta, a adunat proverbe românești și e și autorul altor lucrări literare, ba chiar și al unei hărți. Călătoriile lui „Constantin Radovici de Golești“, tipărite chiar în acest timp la Pesta, sânt foarte interesante: în ele se vede cum omul acesta știa să descopere ce este interesant în viața apuseană, pe lângă mărturia unui boier în ce privește atitudinea clasei sale față de ȣerani. Scrisori de studenți de-ale Goleștilor, cari au jucat un rol mare la 1848, nu avem, dar, în schimb, foarte frumoase scrisori franceze ale lui Brăiloiu, în 1828 sau 1829. Băiatul acesta, care nu avea douăzeci de ani, a înțeles foarte serios civilizația elvețiană, a înțeles-o în tot ceia ce reprezintă acolo pentru formațiunea caracterelor, prin acel simț al meritului care din nenorocire la noi nu exista atunci și care trebuie să fie la baza adevăratei democrații, la care să participe fiecare, nu în proporția în care este înșelat și dus cu vorba, ci în aceia în care el este un factor, la locul său, în viața națională.

Iată ce scria la 1829 tatălui său, Constantin Brăiloiu: „Sânt acum zece zile de când am primit scrisoarea dumatăle de la Râmnic, din 17 Maiu. Nesiguranta mea în ce privește locuința pe care împrejurările te vor fi putut sili s'o alegi, m'au hotărît, peste voința mea, a zăbovi răspunsul mieu până astăzi. Acum, când Rușii, după știrea primită aici, au intrat și la Craiova, la 19 Maiu, nu mă îndoiesc că te vei fi întors acasă. De aceia mă grăbesc astăzi să scriu și aștept cu nerăbdare scrisoarea dumatăle în stare să mă lămurească asupra situației țerii noastre.

Noutățile ajunse până astăzi anunță că Maiestatea

Sa Împăratul Nicolae era aşteptat la Bucureşti pentru 28 Maiu şi că se pregătia locuinţa prinţului Brâncoveanu pentru primirea lui. Afară de aceasta aflăm că guvernatorul general al celor două Principate, groful Pahlen, a sosit la Bucureşti şi se ocupă să dea o bună organizaţie interioară celor două ţeri. Este deci evident că Monarhul rusesc întinde bunăvoinţa sa şi asupra nenorocitelor noastre regiuni, şi nu rămâne boierilor decât să profite de aceasta şi să lucreze împreună cu contele pentru fericirea ţerii noastre. Iată o ocazie foarte frumoasă, şi aveţi toţi datoria să vă gândiţi a asigura fericirea bieţilor ţerani“.

Mă opresc aici. Sânt mulţi oameni cari îşi închipuie şi acum că democraţia a fost descoperită la noi în momentul când s'a purtat la oraş costumul ei. Cei de la 1828 nu numai că nu purtau costum ţerănesc, dar păstrau pe cel vechiu boieresc şi cu toate acestea erau mai atenţi la anume suferinţe decât urmaşii din 1848.

„....A asigura fericirea bieţilor ţerani, a face legi bune şi a basă pe echitate şi pe justiţie o nouă administraţie, ca să ni asigure un viitor fericit, căci numai atunci ţara va putea să prospere şi să opuiе un zăgaz violenţei împrejurărilor.

„Ah, dacă aş putea să-ţi înfăţişez priveliştea acestei Elveţii virtuoaase, ai simţi cum se desvoltă în dumneata cu mai multă putere acest sentiment patriotic care ştiu că este înăscut în dumneata şi care mă inspiră şi pe mine !

„Acum, scumpul meu tată, văd mai limpede imperfecţia şi viciile organizaţiei noastre sociale. Este timp să ne gândim serios la viitor. Ni trebuie o îmbunătăţire în constituţia noastră politică, şi mai ales în învăţământ, căci lumina singură poate civilisa tineretul, care trebuie să fie într'o zi podoaba şi puterea ţerii noastre. Fac rugăciuni la Cer ca dorinţile mele să se împlinească. Aş vărsa lacrimi de bucurie şi m'aş socoti cel mai fericit dintre oameni, dacă într'o zi aş putea să văd strălucind steaua luminii asupra acestor regiuni favorite de natură şi prigonite de oameni. Ca să-ţi dau o idee de încurajarea pe care o primesc aici ştiinţile şi artele, îţi voi spune câteva exemple. În fiecare an se expun

privirilor publicului, într'o clădire care se chiamă Muzeu, diferite obiecte de artă pe care le fabrică artiștii, și pentru acele obiecte care sânt mai bune se dau recompense. Ținta este, nu numai să se încurajeze arta, dar și să hotărască publicul a nu merge să cumpere în străinătate ceia ce se poate avea în țară. Este un mare avantajiu pentru țară, căci nu vor ieși mulți bani dintr'însa.

„În ce privește științele, îți voi spune că ziua când se împart premii elevilor la literatură este o zi de serbătoare. Se chiamă: serbătorea promoțiilor. Ziua aceasta este o zi de bucurie pentru toți Genevesii, în deosebi pentru cei cari au în școală copii sânguitori. În ziua aceea se adună în catedrală. La un ceas după masă, toți profesorii colegiului întră în biserică, venind fiecare cu clasa sa, și precedați de musica militară. După intrarea în biserică, așează pe elevii cari au meritat premii pe bănci acoperite cu postav verde, iar ceilalți elevi se așează pe alte bănci care li sânt destinate. După această orânduire sosesc sindicii, precedați și ei de musica militară și având cu dâșii pe pastori, avocați și statul-major. Acest cortegiu nou așezându-se, rectorul Academiei, — pe care am plăcerea să-l cunosc personal —, se ridică și pronunță un discurs acelora dintre elevi cari au avut premii. Li mulțamește întâiu pentru progresul făcut și-i invită să continue tot așa, li inspiră sentimente patriotice și termină trezind în inimile lor tinere iubirea pentru științe și arte. După acest discurs se caută într'o cutie medaliile de argint destinate pentru premii, și fiecare profesor se ridică și își chiamă elevii din clasa lor cari au meritat să fie recompensați. După împărțirea premiilor, toți elevii iese din biserică și rectorul Academiei se ridică din nou și dă cunoștință publicului despre toate lucrările academice făcute în cursul anului trecut, cu privire la conduita fiecărui profesor și a scrierilor lui, face să cunoască situația colegiilor și expune schimbările și lucrările ce se vor face în Academie.

„La această solemnitate, care a avut loc ieri, Luni, toate fețele erau răsătoare și vesele. Te las să judeci, dragă tată, ce impresie a putut să facă asupra mea

această ceremonie, mai ales gândindu-mă la țara mea ! O asemenea adunare va avea loc poimâne, Joi, pentru premiile ce se dau pentru arte. Este și un Grec care învață mecanica și care va avea un premiu. Am eu acum dreptate să spun că țara noastră este nenorocită, sau ba ? Știu că există, din nenorocire, la noi multe persoane care vor râde de îngrijorările mele, sau care vor califica de visări sentimentele de care sânt străbătut, cum au făcut anul trecut pentru Petrachi Poenaru, dar, cât despre aceia, știu că sânt ignoranți și puțin îmi pasă de judecățile lor: eu nu socot importantă decât judecata dumitale. Sânt foarte sigur că un om, cu privire la care mă laud că am moștenit patriotismul și inima lui cea bună, nu va condamna sentimentele mele.

„De câteva zile avem la Geneva pe Măria Sa prințul Mihai Suțu, fratele mătușii mele, Frosina Vlădoianca. El a venit să puie pe trei dintre copiii săi în pensionat. Ne-a primit ca pe niște prieteni, și noi ni îndeplinim datoria față de dânsul: l-am rugat să binevoiască a scrie mătușii mele, și mi-a făgăduit să-mi satisfacă cererea. În câteva zile sper să am îndoita plăcere de a-i scrie și a-i trimete scrisoarea prințului. Așteptând, dacă o vezi, sau dacă-i scrii, nu lipsi, te rog, să-i presinți, precum și unchiului meu, omagiile mele respectuoase“.

Până aici scrisoarea este în franțuzește ; acum vine o parte în italienește: „Scumpe tată, îmbrățișează pe iubita mea mamă, pe frați și pe surori pentru mine, și fă complimente la toți prietenii și rudele, și fii încredințat că voiu urma sfaturile dumitale ca să mă fac demn de bunătatea dumitale“.

Și, în românește: „Neichii lui Dincă mă închin cu multă plecăciune.

„Scrisoarea dumnealui mi-au făcut mare bucurie ; sânt încredințat că mă va iubi și de acum înainte, fiind încredințat și de afecșionul meu și de respectul ce am către dumnealui.

„Sânt bucuros, tată, că văd că în sfârșit străduințele mele au produs asupra dumitale efectul dorit. Nu mă îndoiesc de acum că faci pregătiri pentru șederea mea la Paris, și cred chiar că vei avea mijlocul de a-mi acorda încă *par dessus le marché* (pă de-asupra, ca

fuiorul popli) o mică sumă ca să pot începe lecțiile de piano și de pictură”.

Și, acum, se arată, în franțuzește și grecește, pe ce cale trebuie să ajungă scrisoarea.

Brăiloiu merge pe banii tatălui său, dar Eforia trimetea, cum am spus, și ea, și anume trei studenți, dintre cari unul a fost un vestit represintant al clerului mirean, apoi și monacal, la noi și profesor de filosofie, Eufrosin Poteca ; cel de-al doilea, începătorul studiilor de drept în această Universitate, Costachi Moroiu, iar cel de-al treilea, Pandele, menit să fie matematic, a fost așa de sârguitor, încât i s'au turburat mințile și a isprăvit sinucizându-se în străinătate. Aceștia au făcut studii la Pisa și la Paris, și scrisori de-ale preotului au fost găsite, de mult, de Ioan Bianu și tipărite în *Revista Nouă*. Ele sânt pline de bunăvoință, dar la un nivel mai jos decât ale lui Brăiloiu.

Și aceasta din două motive. Un motiv era că altfel se forma cineva într'o familie boierească din Muntenia și altfel într'un mediu unde erau mai puține înlesniri și tradiții. Pe de altă parte, nu era acolo învățătura de la Geneva, în legătură cu profesori cari aveau în vedere educația, supraveghind în fiecare moment pe elevii români, și altfel era învățătura la Pisa și la Paris, unde bieții oameni nu erau dați în sama nimănui, ci învățau și ce se cuvenia și ce nu, și rătăceau astfel. Vedem pe Poteca mergând după sfârșitul unei lecții la un profesor ca Arago, ca să-i ceară tot felul de lămuriri, pe care nici cel mai mare învățat nu le putea găsi spre mulțămirea naivului întrebător.

În ce privește studiile lui Kogălniceanu, el a lăsat foarte multe scrisori, pe care le-a tipărit d. Petre Haneș. Firește că genialul Moldovean era cu mult superior lui Brăiloiu, dar, în judecarea valorii unor scrisori ca ale lui, trebuie să ținem samă și de calitatea persoanelor cărora li se scrie. Kogălniceanu nu se adresa unor oameni de cea mai mare distincție, ci tatălui său, un boier foarte simplu, care se ocupa numai de afacerile lui, cam de aceeași calitate, de altfel, ca tatăl lui Vasile Alecsandri, sau surorilor lui fete inteligente, unele dintre ele foarte frumoase. În

scrisorile acestea tînărul Mihail spune deci și multe lucruri copilărești, dar alături și altele mult mai interesante.

Iată o scrisoare, pe care a publicat-o d. Alexandru Lapedatu într'o veche revistă a mea, *Floarea Daurilor*, volumul al doilea, cu privire la viața socială și morală a Vienei: „Ceia ce este de laudă la Viena este puținul lux care se găsește în îmbrăcăminte de femei, afară de mici excepții. Noi, cari imităm tot de la străini, de ce nu imităm și cele bune?“. Și luxul folosește ceva când se satisface în țară, prin munca unei clase „care, lucrând acele lucruri de lux, trăiește, cum am zice, cu o parte din veniturile celor mari. Noi însă, neavând fabricanți pentru lux, nu îmbogățim nicio clasă de pămînteni, ci sărăcim pe plugari, îmbogățim numai pe fabricanții străini. Moldova încă multe veacuri va fi numai țară agricolă“. Pentru a avea o adevărată industrie, trebuie anume condiții. „Până când la ea nu va fi legea, până când creditul nu va fi statornicit, până atunci comerț, industrie și prosperitate nu vom avea.“ Apoi e vorba de ocupațiile și moravurile Vienesilor, de locurile de întîlnire, cum sînt bisericile, mai ales biserica Sfîntul Ștefan, „supt ceasornic, o modă împrumutată din Italia“. După aceasta el dă însă lămuriri și cu privire la aspectul exterior al Vienei, la măsurile de ordin economic, la situația politică, la industrie, pusă alături de industria Angliei, și de sigur că ar fi foarte interesant să se compare aceste păreri ale lui Mihail Kogălniceanu cu privire la industrie cu cele din scrisoarea admirabilă a lui Petrachi Poenaru, întemeietorul învățămîntului în România, fostul secretar al lui Tudor Vladimirescu, care, cu banii săi, în condițiile cele mai modeste, din Franța s'a dus în Anglia, și avem de la el o scrisoare care cuprinde înfățișarea industriei engleze după 1830 cum putea s'o vadă un Român, și cu perspective în ce privește întemeierea industriei noastre.

Încheiu cu extrase dintr'o scrisoare a fratelui lui Mihail Kogălniceanu, Alexandru, care a trăit câțiva ani în Paris și a murit înainte de a-și putea da măsura. Fiind acolo în 1847, el pune o chestiune de cea mai

mare importanță și pentru studenții din timpurile noastre.

Problema este aceasta: de ce merge cineva să învețe în străinătate? A fost o vreme când studenții credeau că merg în străinătate pentru ca apoi în Țara Românească să fie cum este în străinătatea cunoscută de ei. Mare eroare!, pentru că nu se cere o traducere, ci o creațiune, o adaptare potrivit cu elementele de la noi. Cea mai mare nenorocire este să se distrugă un trecut secular, o tradiție, ca să se puie în loc ceva care nu poate prinde; ca și cum s'ar tăia stejarii codrilor noștri pentru a pune în loc plante din China, Iaponia sau America-de-Sud. Așa credeau unii pe lângă aceia, mulți, cari și-au închipuit că Statul român îi trimete numai ca să învețe carte, și de pe urma studiilor lor au rămas acolo atâția savanți cari n'au găsit aici împrejurări potrivite pentru meritele lor.

Problema aceasta, a rostului studentului român în străinătate, o presintă foarte frumos, în câteva rânduri, fratele lui Mihail Kogălniceanu în scrisoarea de la 8/20 Decembre 1874: „În toată Sâmbătă seara mă duc la Biblioteca Română, la Vârnav, unde se adună toți Românii din Paris de ascultă cetirea istoriei Moldovei; măcar că tinerii Români sânt depărtați de țara lor, n'o uită niciun minut.” Așa s'a pregătit Unirea. „Într'o seară s'a făcut jurământ la Bibliotecă din partea tuturor ca între dâșii să scrie și să vorbească numai românește, cum și în țară voim să vorbim numai românește, atât cu doamnele, cât și cu bărbații, ca cu chipul acesta să izgonească răul, din Moldova și Valahia, contra aceloră cari se fac că au uitat limba românească și nu știu vorbi decât franțuzește. Spune surorii că peste câțiva ani, când se va întoarce tinerimea din Paris, o să vorbească numai românește, iar, dacă nu știe, să se pregătească. Tinerii cari sântem în Paris n'am venit să învățăm noi a vorbi franțuzește ca Francezii, ci a lua numai ideile și lucrurile bune a' unei națiuni așa de luminate. De aceia, auzind că din Țara-Românească¹ se va scoate limba românească

---

¹ Muntenia.

din școală și au să învețe studenții numai franțuzește și rusește, mă gândesc că aceasta ar fi pierderea națiunii noastre, căci toate națiunile care s'au stins până acum, n'au picat din altă pricină decât din stricarea limbii și obiceiurilor, a neunirii dintre dânșii“.

X.

Studentii revoluționari și naționaliști

După acești studenți de 'nainte a anului 1848 urmează, din cauza revoluției înăbușite, o altă generație de studenți, cari une ori se confundă, în adevăr, cu precedenta, dar cu toate acestea înfățișează și unele deosebiri, foarte mari. Se poate întâmpla ca membrii aceleiași generații, puși în anumite împrejurări, să fie deosebiți ca atitudine de alții, cari au întâlnit alte împrejurări, dar firește că o bună parte dintre cei pe cari-i presint acumă sânt mai tineri decât ceilalți, a căror atitudine sufletească față de viața nouă în care erau așezați este așa de interesantă și de superioară vrâstei pe care o aveau și față de mediul în care trăiseră acasă.

E vorba de refugiații politici, cari, aceștia, pot să fie studenți, ori au vârsta de studenți, dar nu s'au dus acolo pentru studii și nu se dovedește prin nimic că ar fi întrebuințat petrecerea lor în străinătate pentru studii, cu toate că erau tineri de vre-o treizeci de ani sau și supt această vrâstă, însă împrejurările erau de așa natură, încât grija lor mergea cu totul în altă direcție decât a învățaturii. Unii dintre dânsii vor avea legături cu profesori iluștri din Paris, dar aceste legături nu vor fi ca de la profesor la student, ci ca între tovarăși revoluționari, ca între oameni cari pregătesc împreună schimbarea stării de lucruri din Europa, — un fel de camarazi, cu toată deosebirea de vrâstă și de origine. Pe de o parte, profesori francesi de felul unui Quinet și Michelet, șefi ai romantismului occidental, și, pe de alta, niște tineri veniți de la Iași și București, Muntenii jucând rolul de căpetenie, ca oameni cari-și putuseră duce revoluția până la capăt,

cari nu se distinseră prin nimic ca scriitori și cugetători, cari nu scriseseră nicio pagină, de și unii dintre dâșii vor ajunge să scrie lucrări, în franțuzește, foarte folositoare pentru cauza noastră. Ion Brătianu, unul din cei doi frați Voinescu, Bălcescu, mai târziu un Petru Opran vor face lucrări de merit, în legătură cu aspirațiile rasei lor, dar, în momentul când au venit la Paris, nu se gândiau să alcătuiască studii ca acelea despre chestiunea rurală la noi, despre legăturile noastre cu Austria, despre situația noastră față de Turcia, ci gândul lor era numai să găsească sprijin pentru țara pe care o înțelegeau altfel decât supt stăpânirea Domnilor Regulamentului Organic, cari aveau o mulțime de calități, dar pentru dâșii erau niște tirani, niște adversari ai ideii naționale, unii dintre ei nădăjduind chiar unirea celor două țeri sau unirea mai vastă care trebuia să cuprindă toate provinciile românești.

Iată ce sânt studenții din această a doua serie. Dar, ca să se înțeleagă ce căutau în străinătate, la Paris, la Londra, unii dintre dâșii și în Germania, — mai târziu, pentru anumite nevoi momentane, și la Atena, la Constantinopole, la Varna, unde era locul de adunare al trupelor turcești în războiul Crimeii, la Brusa —, pentru aceasta e nevoie de două lămuriri. Să știm de ce au plecat de la noi și, al doilea, ce credeau ei că pot găsi în străinătate, care era ideea pe care și-o făceau despre această străinătate și care era realitatea pe care au găsit-o la Paris, la Londra, precum și în celelalte locuri unde i-a dus soarta.

La 1848 se încercase și în Muntenia și în Moldova o revoluție, și, dacă la București ea a reușit, în Moldova Mihai-Vodă Sturza a trimes pe fiul său, beizadea Grigore, să aresteze pe uneltitori, pe cari i-a și expulsat. S'a crezut foarte multă vreme că mișcarea aceasta, care a reușit la București și a întemeiat „Republica Română“, și foarte trecătoare și puțin serioasă, fără nicio legătură cu clasele țărănești, care n'au înțeles nimic, afară de rare excepții, e cea d'întăiu manifestare a unor noi forme de gândire politică la Românii din secolul al XIX-lea, că pentru întâia oară deci se trezește un ideal mai înalt și se găsește un grup de oameni dispuși să

servească, și cu toate riscurile lor personale, acest ideal. Astfel s'a legat de generația de la 48 o legendă foarte profitabilă pentru unii oameni cari au supraviețuit mulți ani revoluției lor și s'au împărtășit de putere, — nu totdeauna cei mai buni, fiindcă alții, mai buni, au murit înainte de izbândă cauzei pe care o serviseră ori, dintre cei cari au murit, unii au fost mai puțin adaptabili, și, supărându-se cine nu trebuia, n'au ajuns la nimic, cum este cazul lui Dumitru Brătianu care nu s'a înțeles cu Carol I-iu și din această cauză n'a avut soarta, atât de strălucitoare, a fratelui său mai mic, Ion.

Astăzi judecata noastră în ce privește oamenii de la 48 este într-o câțva deosebită, fără să răpim nimic din dreptul lor, care este foarte mare și cu totul respectabil, căci ar fi o lipsă de recunoștință din partea noastră dacă nu l-am recunoaște. Dar iată care sânt motivele pentru care, fără să atingem acest drept, judecata noastră despre dânșii trebuie s'o facem mai moderată. Se impune o deosebire și o comparație. Arăt întâiu care este deosebirea, și pe urmă se va vedea comparația.

Am spus că în București revoluția a reușit și că în Moldova a fost înăbușită, și atunci ar fi cineva dispus să creadă că oamenii de la 1848 din Moldova aveau mai puțină inteligență, mai puțină energie decât cei din Muntenia. Dar gândul la ce a făcut Mihail Kogălniceanu nu permite o astfel de judecată. Se știe că, trăind împreună și participând la aceiași viață politică Ion Brătianu și Kogălniceanu, acesta știa foarte bine care este valoarea lui, de și nu avea obiceiul s'o spună și n'a avut oameni cari să-i cultive memoria pe când atâția au interes să cultive pe a lui Ion Brătianu. Ion Brătianu, când a mers la Paris, era un om încă tânăr: fusese o bucată de vreme în armată, ofițer, foarte puțin iubit de mama sa, cum se vede din amintirile d-nei Sabina Cantacuzino; tatăl a vrut să-l trimeată în Germania, nu la Paris, pe când mama a izbutit de la început să trimeată pe cel mai iubit dintre fiii săi, Dumitru, în capitala Franciei. Când a plecat și Ion Brătianu, mai târziu, el avea studiile

pe care le putea face la București, studii serioase, dar nu strălucite, de sigur nu de înălțime europeană. Comparația care o putem face între dânsul și fratele său, — pentru că s'a tipărit corespondența lui Dumitru Brătianu, făcându-i-se dreptate după atâtea decenii —, este cu desăvârșire avantagioasă pentru fratele mai mare. Dar și Ion Brătianu, așa cum era în 48, când s'a făcut revoluția, cum a fost după 48, cât a stat în străinătate, și Dumitru, care, la o vârstă mai înaintată, avea cunoștințe mai multe și poate chiar o inteligență mai solidă față de inteligența foarte vie, foarte scântietoare a lui Ion, comparați cu Moldovenii de felul lui Kogălniceanu, apar ca niște oameni de mai puțină serioșitate, de mai puțină putere de creație. Cineva, un revoluționar polon care a intrat în legătură cu dânsii pe vremea când revoluția polonă, represintată prin prințul Czartoryski, era în raporturi strânse cu mișcarea revoluționară de la noi¹, spunea că ai noștri sânt mai mult un fel de studenți. Ni putem închipui că, de și erau mulți oameni tineri în mișcarea revoluționară europeană a spune cuiva aceasta, nu era cel mai mare compliment, și pe vremea aceia fiind o oarecare deosebire între un om de Stat serios și între un student. Pe când Moldovenii erau oameni de o vârstă mai înaintată, scriitori de reputație, creatori în deosebite domenii, iar Mihail Kogălniceanu, care a fost cel mai mare orator al timpului său, era și atunci un istoric foarte distins, cu studii făcute în Germania, și un scriitor talentat în domeniul imaginației, un talent cultivat și un om de o înaltă cugetare, — aș voi să pot adăugi și un om de caracter superior, dar, măcar pentru moment, acest caracter era mai slăbuț: după ce maltratase pe Mihail Sturza, el maltrata la 1857 și pe Grigore Ghica, un om așa de nobil, de o așa de curată memorie tragică, și cea ce spunea el nu corespunde cu adevărul. Cu defecte de acestea de caracter, de temperament, Mihail Kogălniceanu și ai lui sânt totuși superiori Muntenilor de la 48, și aceasta scade

¹ Relațiile acestea au fost studiate de d. P. P. Panaitescu și, acumă în urmă, de d. Marcell Handelsman, istoricul polon.

pe Brătieni, ca și pe C. A. Rosetti, și pe toți cei cari, din celalt principat, stăteau în jurul lor.

După această distincție, iată și comparația. Anume, acești Munteni de la 48 nu sânt cea d'întăiu generație de idealști, de agitatori, pentru cel mai înalt ideal românesc. Înainte de ei a fost generația boierilor de la 1840, în fruntea căroră stătea Ioan Câmpineanu, șeful opoziției muntene, care a întrebuințat dușmănia dintre Franța și Anglia, de o parte, și Rusia, de alta, cu gândul că ar putea să se folosească de dânsa pentru unirea tuturor Românilor. Câmpineanu, care pe urmă a avut o soartă nenorocită, pe care și-a făcut-o în parte el însuși, pierzându-și tot prestigiul cel vechiu, era, înainte de 1848, un naționalist de o esență foarte curată și de o mare înălțime a cugetării. Am făcut de mult o deosebire pe care o mențin, de și anume pasagii din corespondența lui Dumitru Brătianu aduc oarecare îndulcire în asprimea acestei judecăți. Am spus că generația de la 48 a voit fără îndoială și unitatea românească, nu numai unirea Moldovei cu Muntenia, deci adăugirea la aceste două elemente ale țerii libere a provinciilor care se aflau în mâni străine, dar ei au fost înainte de toate revoluționari, republicani, „roșii”, și, cum două lucruri așa de mari nu se pot îngriji în același fel, având să facă alegerea între idealul de liberali — cum și-au zis mai târziu — și între idealul național, cel liberal a trecut în rândul întâiu.

Aceasta este cauza pentru care, întorcându-se mai târziu în țară, după unirea Moldovei și a Munteniei, după așezarea lui Cuza-Vodă, n'au servit pe Domnul Unirii, ci s'au ținut departe de dânsul, l-au dușmănit și au contribuit în chipul cel mai hotărător, întrebuințând și rudele lor din armată, la căderea lui. Adaug că acești liberali aveau un simț nu prea ascuțit de dreptate socială, fiindcă, atunci când Cuza a împroprietărit pe țărani, neavând vreme să ducă mai departe această operă, care însemna pentru el numai punctul de plecare, trebuind să vină pe urmă organizarea economică, între liberalii aceștia erau foarte mulți cari se uitau neprietenos la Domnul care lovia în anumiți proprietari de pământ. Și, când a izbucnit revoluția

de la 48 la Paris, corespondența câtorva dintre ai noștri arată că ei au strigat „Trăiască revoluția” până în momentul când au văzut că revoluția aceasta avea un caracter social, și, atunci, ca fii de proprietari, au aprobat-o cu mult mai puțin și, gândindu-se și la siguranța lor personală, s’au grăbit să-și facă bagajele cât mai răpede și să se întoarcă în țară. Și Ion Brătianu, care-și avea moșioara lui la Florica, nu era peste măsură de încântat de faptul că, de jur împrejurul lui, Cuza-Vodă crease o țăranime care, fiind și ea proprietară, s’ar putea să nu-i dea elementele necesare ca să-i lucreze via, la care, cu dreptate, ținea așa de mult.

Cei de la 1840, cari erau boieri și nu discutau dacă, în urmărirea idealului lor, este mai bine să întrebuințeze metoda conservatoare sau cea liberală, erau legați de monarhie prin instinctul poporului românesc, care căuta încă un punct de sprijin asigurat, pe când pentru ceilalți, de la Paris, republica se înfățișa în colorile cele mai ispititoare, și cu anumite posibilități de a gusta, de a se împărtăși din avantajile ei.

Mișcarea de la 1840 mi se pare astfel mai simpatică decât cea de la 1848.

Acum, când ni dăm sama că acești tineri nu sânt cei d’întăiu cari să fi pornit o mișcare pentru idealul românesc, să vedem ce așteptau oamenii aceștia de la străinătate, de ce se duceau acolo.

Împrejurările în care s’au dus ei, noi le cunoaștem, și ele erau cele mai agreabile. Revoluția, care a biruit la București în primăvară, a durat câteva luni de vară, în care ei au căutat sprijinul Franciei, al Franciei lui Lamartine, care, amestecat în viața studenților de la Paris, fusese ocrotitorul societății lor, și ei își închipuiau că imediat Franța va face gestul cel mare și va revoluționa Europa întreagă, așa că va putea întinde mâna și revoluționarilor biruitori la București. S’a întâmplat însă lucrul pe care ei nu-l așteptau. Precum Câmpineanu nu se putuse sprijini statornic pe alianța din Franța și Anglia, căci Franța s’a îndreptat spre altă politică, tot așa oamenii de la 48 nu puteau să pre-

vadă că revoluția aceasta, făcută de burgheși și pentru burgheși, nu va mulțami pe muncitori, cari credeau că Franța se va transforma în pământul Canaan al socialismului, dimineața și seara căzând o mană care ar face inutilă munca; deci, când s'au închis „atelierele naționale“ la Paris, lucrătorii, cari înțelegeau să stea în ele și să-și cetească gazeta, s'au revoltat, au ridicat baricade, au ucis pe arhiepiscopul Parisului, care venise să-i împace cu binecuvântarea, au tras împotriva armatei, iar armata aceasta din Africa, deprinsă a lupta cu Arabii, i-a tratat ca pe niște beligeranți: a tras cu pușca și cu tunul, dar după măcelul acesta din Iunie 1848 republica a căpătat un caracter de un roșu foarte șters, ca tricolorul lui Lamartine, înlăturând steagul roșu care se presintase, și, atunci, burgheșii aceștia, cari se temeau pentru averea și situația lor, vor isprăvi prin a se da în mâna lui Ludovic-Napoleon.

Dar un guvern revoluționar așa de îndulcit nu era dispus să aprindă Europa. Așa încât a căzut și revoluția de la București, care se sprijinia și pe Turci, crezând că aceștia au atâta inteligență câtă trebuie ca să ajute mișcarea împotriva Rușilor, dar Turcii erau cu mult prea slabi pentru o asemenea atitudine, de și aceasta este epoca de relativă înviere politică a clasei dominante turcești, epoca Tanzimatului, a lui Aali, Reșid și Fuad. A urmat intrarea Turcilor ca restabilitori ai ordinii, scena din Dealul Spirei, ocupația amânduror Principatelor, și revoluționarii, arestați de Turci, aruncați în niște vase de asfixie pe Dunăre, lăsați apoi numai cu hainele pe dâșii, ca să-și caute norocul unde știu, după multe suferinți au ajuns la Paris. Ce căutau ei acolo?

Predecesorii lor de la 1830 întâlneau o societate foarte interesantă, de la care aveau atâta de învățat, un guvern oricum de un caracter mai liber decât cel de acasă de la dâșii, dar ni putem închipui că nu putea un student dintre aceștia să se ducă la un ministru de-al lui Ludovic-Filip ca să discute cu dânsul politică.

Cu totul altfel după 1848. Se povestește o anecdotă care se pare că este adevărată, aceia că unul din tinerii

aceștia s'ar fi dus la un ministru frances, la care multă lume în vrâstă aștepta fără a fi încă primită, dar, îndată ce el a scos cartea de vizită i s'a deschis ușa; numai intrând înăuntru, a înțeles de ce această favoare; ministrul i a spus: „si jeune et déjà Moldo-Valaque!“. Altfel erau deci împrejurările pe vremea când un „Moldo-Valah“ putea fi bine primit în orice cabinet ministerial, și altfel fusese în monarhia, de severitate, totuși, de etichetă a lui Ludovic-Filip.

Și mai era ceva: opinia publică avea acum o importanță hotărâtoare; ea făcuse revoluția, ea crease regimul cel nou, adică: gazetarii, scriitorii de pamflete, de broșuri, cari erau ascultați, măguliți pretutindeni. Guvernul stătea cu urechea întinsă la zvonurile, confuze la început, dar din ce în ce mai clare, ale societății.

Așa încât, când au venit pribegii noștri — și nu numai tinerii, ci și bătrânii, șefii revoluției: Eliad, care a desvoltat o activitate romantică vioaie, de și une ori ridicolă, căutând pictori, sculptori cari să-l înfățișeze, ca pe dictatorul care posă cu toată însemnătatea situației sale trecute, și în zădar îl chema nevasta de la București —, ei s'au găsit cu toții, imediat, într'un mediu favorabil. Dar e mai de mirare — și explicația nu se poate găsi decât în calitatea acestor tineri fii de boieri, foarte bine crescuți, cu o creștere care nu se culegea din cărți, ci din tradiție, — că în Anglia, țară unde se ieau precauțiuni până ce se întinde mâna unui om, ei au găsit o foarte bună primire. Dumitru Brătianu a stat astfel în legături cu Palmerston, cu Gladstone, oamenii din fruntea societății engleze. Corespondența lui e bogată în astfel de nume, ceia ce ar uimi în adevăr, dacă n'am cunoaște însușirile acestor oameni veniți dintr'o țară mică, însă oarecum pregătiți și capabili de a se pune imediat la nivelul reprezentanților de competență ai unei țări așa de mari.

Despre cei ce au fost în Germania, în Turcia este mai puțin de vorbit, fiindcă acolo nu era prilejul de a face propagandă activă, ci numai de a folosi împrejurări momentane.

Corespondența acestor oameni s'a păstrat, și ea ne ajută să facem deosebirea între dânsii. Bălcescu, pe

care îl interesau chestiunile istorice și care înțelegea să se sprijine pe conștiința trecutului și resolvirea problemelor actuale, era un romantic sentimental, și, din cauza bolii de care suferia și de care a și murit în străinătate, n'are nimic din vioiciunea scăpărătoare, din electricitatea comunicativă care se desfăcea din Ion Brătianu, făcându-l să caute orice fel de prilej pentru a se amesteca, a se pune în valoare și a servi — și din această cauză, când s'a descoperit o conspirație contra lui Napoleon al III-lea, s'a găsit la dânsul o tipografie clandestină, pentru care fapt a fost condamnat și a scăpat numai simulând o boală nervoasă. Cu totul altfel decât atitudinea lui Bălcescu, totdeauna cu ochii la stelele idealului.

Rosetti era, iarăși, de altă natură: la acest romantic declamator, întrebuițând un limbaj profetic, puțințel de aceeași natură ca și al lui „Heliade“, cu deosebirea că Eliad trăise o viață și avea tot ce poate da o viață într'adevăr adânc și puternic trăită, pe când la Rosetti această experiență umană lipsia cu desăvârșire, așa încât, cu tot respectul care se cuvine unui suflet așa de curat și de desinteresat, nu numai în ce privește banii, dar și situația, — el n'a vrut niciodată să stea alături cu Brătianu ca participare la guvern, preferind a fi președintele Camerei sau primar al Bucureștilor, situații care nu angajau față de șeful Statului—, indis-pune monotonia versurilor goale, menținerea atitudinilor forțate, un fel de preciositate suspinătoare.

A fost o surprindere pentru lume, pentru lumea care a cetit cele două volume ale d-lui Alexandru Crățeanu, cuprinzând documente din archiva lui Dumitru Brătianu, descoperirea unui om de o inteligență în adevăr superioară, dar și de un tact desăvârșit și, în același timp, de o nobleță de atitudine care întrece tot ce este mai ales în felul de a se purta al celorlalți. Mai târziu, după ce s'a întors în țară, Dimitrie Brătianu a fost o singură dată în fruntea unui guvern reprezentativ pentru încoronarea lui Carol I-iu. Și apoi s'a retras, pentru că regele voia într'un fel și Brătianu nu putea să fie decât consecvent cu sine, dar nu s'a supărat de loc, căci el a înțeles că un Suveran într'o astfel de situație are

nevoie une ori de oameni altfel făcuți, și s'a ținut de o parte, ridicându-se numai, spre sfârșit, contra fratelui care ajunsese a governa cu oricine și a permite aproape orice.

Când a murit Ion Brătianu, Dumitru, împăcat de curând, a fost proclamat șeful partidului liberal, dar a presidat partidul numai câteva luni, căci, bătrân și bolnav, a murit răpede.

Ca să puteți aprecia deosebirea de temperament între acești oameni, să luăm ceva din corespondența, citată, a celui mai în vârstă dintre Brătieni.

Iată în scrisoarea lui către Michelet: „Astăzi vă voi vorbi de România. Ce frumoasă țară, Este țara mea! D-ta, care cunoști viața omenirii întregi aproape, care prin puterea inimii dumitale ai asistat la creația tuturor lucrurilor, nu știi cu toate acestea de loc ce este România, căci, pentru știință, ea este încă orfană, un copil găsit, dar nu este mai puțin frumoasă, căci ea s'a regăsit singură și, în puternica ei vitalitate, a învățat că mama ei se chema Roma și că ea a creat și guvernat lumea. Nu, d-ta nu cunoști țara mea și ești silit să mă crezi pe cuvânt. Dar să n'ai nicio teamă. Fii asigurat. Iubesc prea mult țara mea. Aș voi să te fac să o vezi așa cum este și astfel cum a fost totdeauna în toate fazele existenței ei. Ți-aș arăta-o în somnul ei, că a ostenit mult, dar niciodată n'a dormit. Ți-aș arăta-o în mânia ei, căci a suferit multe nedreptăți, dar totdeauna a fost senină. Ți-aș arăta-o în desnădejdea ei, căci totdeauna a avut un picior în prăpastie dar niciodată n'a desperat. Ți-aș arăta-o în zilele ei de serbătoare, gătită cu flori și acoperită cu purpură, căci a câștigat multe biruinți, dar ea n'a avut niciodată serbătoare. Aș voi să ți-o pot arăta cum a fost, totdeauna radioasă de frumuseță, totdeauna sfâșiată, însângărată, încununată cu cununa martirului.

„Cu d-ta aș voi să mă suiu în sus de-a lungul secolelor, ca să te fac să asigți la cea d'întăiu zi a formației sale și a o urmări zi de zi în desvoltările ei succesive. Supt ochii d-tale aș voi să rup vâlul des care acopere misterul vieții ei, să te fac să o vezi în mijlocul unei mări furtunoase a sute de popoare de origini, de mo-

ravuri, de limbi, de religii, de civilizații deosebite, totdeauna în picioare, ca o stâncă vie, împotriva căreia, ca valurile înfuriate, toți s'au sfărâmat, ca să ducă departe pustiirile lor în Occidentul fără vlagă. Aș voi să te fac să vezi cum Românii din Dacia, un pumn de oameni, au știut să salveze din această lungă vijelie de o mie nouă sute de ani marea icoană a naționalității lor și să-i păstreze toate trăsăturile tot așa de curate, adânci, vii, ca în ziua în care au fost trase de mâna lui Dumnezeu".

Bucata se întinde mai bine de zece pagini, și este de o frumusețe care o poate pune alături cu „Cântarea României” a lui Alecu Russo.

XI.

Ultimii soli în Apus.

Am văzut că, odinioară, în străinătate erau din când în când și oameni a căror situație politică la noi, de stăpânitori ai țerii, de domnitori, fusese distrusă, și, pentru că ei nu voiau să provoace turburări, sau să trezească pe turburători, s'au așezat aiurea. Categoria aceasta de foști stăpânitori ai țărilor noastre sau de pretendenți la tronul acestora nu mai există după 1866. Fiul lui Gheorghe Bibescu, purtând același nume ca și tatăl, om foarte distins, care a luat parte, în armata franceză, la expediția din Mexic și la războiul din 1870-71, a locuit cea mai mare parte din viața sa aici, în țară și, cu toate legăturile cu străinătatea, cu toate operele scrise în limba franceză—a publicat și o carte despre Domnia lui Vodă-Bibescu—nu s'a despărțit de societatea noastră.

Am caracterizat pe oamenii politici cari, în a doua jumătate a veacului, când nu aveau un rost oficial, preferă să se așeze la Paris, la Nisa sau aiurea. Dar ei sânt oameni neinteresanți ca persoane și, pe de altă parte, ei nu represintă acolo rosturi românești, ci se asimilează cu viața țărilor în care se așează, cum era Franța ; familiile n'au păstrat corespondența lor, și ce s'a păstrat n'a fost tipărit, de și e foarte rău, căci în toate țările corespondența unui om care a jucat un rol politic se păstrează, se publică și pe baza ei se scrie istoria timpului ; la noi însă este în această privință o lipsă de grijă și de pietate fără păreche, din care cauză istoria contemporană se scrie după „Monitorul Oficial” și după discursurile parlamentare, care nici acelea n'au fost adunate de la cei mai mulți.

Fără îndoială toată partea aceasta din prezența și activitatea Românilor în străinătate merită să fie total neglijată.

Dar noi avem, de la Românii așezați în străinătate în vederea studiilor, o corespondență foarte bogată și de cel mai mare interes, care, pentru timpurile noastre, este și o adevărată învățătură și o adevărată muștrare, pentru că trebuie să ne recunoaștem inferiori acestor oameni cari au avut urmași în ce privește preocuparea de chestiunile mari, dar nu de un caracter așa de înalt și de nobil.

Este vorba de tineretul care a mers în străinătate, și din Muntenia, și din Moldova, pe la 1860-80, dar cei mai importanți sânt cei din Moldova, la cari se adăugia și câte un Ardelean, care avea legături cu cerul „Junimii” din Moldova, care tipăria „Convorbirile Literare”. Ei ni-au lăsat o grămadă de scrisori pe care le-a tipărit de curând un Bucovinean, d. Torouțiu, în patru volume de cel mai mare preț pentru istoria literaturii și a spiritului public la noi. În felul acesta avem scrisorile lui Eminescu, când era în Austria și Germania, ale lui Slavici, scrisorile, admirabile, ale lui A. D. Xenopol, care ne fac să cunoaștem un Xenopol cu mult superior omului, totuși rămas atât de distins, pe care generația mea l-a avut în mijlocul ei, întrecând cu mult, în ce privește cugetarea, originalitatea, puterea și sentimentele, pe Maiorescu, și acesta a făcut tot ce a putut pentru a arunca discreditul asupra omului pe care-l simția mai presus de dânsul.

Avem scrisorile celor mai mărunți: ale lui Gheorghe Panu, șeful radicalilor, care a plecat din Iași cu anume idei despre sine și care, ajungând la Paris, a constatat ceea ce am constatat cu toții când am părăsit școlile noastre și ne-am găsit înaintea unor exigențe mult mai mari, că avea multe de învățat. Era furios că nu știa latinește, grecește, și putea să se convingă că nu știe nici franțuzește, dar n'a fost pus niciodată în situația aceasta.

Avem scrisori și de la un Ștefan Vârgolici, profesor la Universitatea din Iași, om bun, suflet generos, mințe foarte clară ; de la Nicolae Xenopol, fratele lui Alexandru ;

de la Ioan Nenițescu, care a făcut poezie patriotică slăbuță, și de la alții.

Dar, considerate laolaltă, aceste manifestări sânt de cel mai mare interes, și iată în ce consistă interesul acestor corespondențe. Natural, unii se țin ceva mai sus, alții, cu mijloace mai puține, se lasă mai aproape de pământ, dar, abstrăgând de deosebirea aceasta, firească, de inteligență, de puțință de percepție, de critică, de dar de presintare, oamenii aceștia cari au învățat în străinătate între 1860 și 1880 erau stăpâniți cu toții de marile probleme ale timpului. Adecă greutățile în ordinea ideilor care se puneau pentru societatea românească în vremea aceasta apăsau asupra sufletului lor tânăr. Greutăți de orice natură: problema națională și socială, aceia a creării unei economii proprii românești, a atitudinii elementului românesc față de elementul celalt care se găsește în țară. Toate acestea și-au găsit locul nu numai în mintea genială a lui Eminescu, ci ceia ce formează partea, așa de importantă, din scrisul lui Eminescu, era în mintea tuturor. Toți erau urmăriți de aceleași gânduri, toți își presintau problemele acestea cu o adâncă serioșitate și cu un simț de răspundere care nu se potrivește cu vârsta lor, căci erau prea tineri ca să-și pună astfel de întrebări și ca întrebările acestea să le considere cu toată serioșitatea. Problemele acestea de natură materială și morală stăteau înaintea întregii generații, și este un merit pentru dânsii că s'au ocupat, pe lângă studiile lor, pe care le-au urmat cu o foarte multă serioșitate, în fiecare moment de ce privia țara lor. Xenopol arată mai frumos decât oricine aceste gânduri, vorbind cam așa: „M'am născut în cutare țară, în mijlocul cutărui neam; am datoria ca în toată viața mea să rămân legat de această țară și de acest neam și să-i consacru întreaga mea activitate“. Când se gândeste cineva la faptul că tatăl lui era, nu Evreu, dar u.a. străin oarecare, întrebuițat ca interpret la consulatul prusian, după ce fusese adus de Dodun des Perrières pentru organizarea penitenciarelor, mirarea plăcută e și mai mare. Xenopol, la un moment dat, s'a găsit, în ce privește legăturile cu armata, într'o situație foarte

greă. Pentru dânsul era în aceasta o datorie de onoare, și el spune că, de și slab de sănătate, vrea totuși să-și îndeplinească această datorie față de țara sa, și, astfel, roagă pe amicul său Iacob Negruzzi să găsească formula trebuitoare pentru ca el să-și poată îndeplini ceia ce simțea în adâncul conștiinței sale.

Pe lângă aceasta ei aveau un simț critic și, în critica lor, o nepărtenire, o neocruțare față de dânsii, care e cu desăvârșire extraordinară. Unii dintre ei publicaseră poesii, între alții și marele arhitect Mincu și Nicolae Xenopol tot așa, dar acesta din urmă, mergând la Paris, se leapădă de lucrările acestea ușoare de adolescență, dându-și samă că e altceva de făcut, din partea oamenilor cari nu aveau marele talent poetic al lui Eminescu. Vorbește de acest scurt trecut literar cu aceiași hotărâre condamnatoare ca și când ar fi fost vorba de cine știe care altul.

Pe lângă aceasta, când, la „Convorbiri Literare“, Maiorescu pornise prea ușor să condamne tot trecutul nostru literar, pe care nu-l cunoștea, bătându-și joc de școala din Ardeal, studenții aceștia, cari n’au avut prilejul să-și exprime în publicitate părerile lor, ridică împotriva acestor apucături sentimentul cel mai duios față de trecutul neînțeles și calomniat fără a se ținea samă de împrejurări atât de grele. Înțelegerea cea mai largă în ce privește contemporanii din provinciile nelibere se găsește în corespondența acestor tineri.

A trecut însă câțeva vreme, și, peste douăzeci de ani, o altă generație de Români trăind în străinătate au dat iarăși lucrări într’adevăr remarcabile în ce privește amintirea țerii lor și înțelegerea problemelor acestei țeri. La mijloc, însă, între bursierii de la 1870 și între cei de pe la anul 1900, în apropiere de 1890, este o generație mult mai slabă. Se duc de la noi băieți bine pregătiți pentru anume scopuri de învățătură specială, pentru a fi profesori de Universitate. Unele din corespondențele din acest timp s’au păstrat. Am găsit, astfel, întâmplător, o parte din corespondența lui Spiru Haret. Opera lui Spiru Haret ca profesor la Universitate, ca ministru de Instrucție, ca

scriitor în domeniul matematicii, ca unul din acei cari au încercat o înviere în domeniul politic, este foarte importantă și merită toată recunoștința, de care, de al minteri, s'a împărtășit foarte larg și în viață și, întru câtva, și după aceasta, dar corespondența lui este foarte slabă în ce privește ideile, acele idei nobile care dominau generația precedentă. Românii s'au găsit înaintea războiului de la 1877-78, și războiul acesta, oricât ar fi fost de rău pregătit și de rău condus, a dat societății românești o încredere în sine, un sentiment al rolului pe care Românii sânt chemați să-l joace în lume, a importanței pe care Statul român trebuie s'o câștige, care nu se cuvine să fie trecută cu vederea.

Dar în ce termeni vorbește Spiru Haret de războiul de la 1877! Pe când Xenopol, fiul interpretului de la consulatul prusian, doria, de și bolnav, să ieie serviciu în armata română, generația de la 1877 nici nu se gândia la așa ceva. Era bună hucuroasă că este pusă la adăpost. Și Haret considera războiul ca un fel de jucărie pe care Rușii o făceau cu noi, întrebându-ne pentru scopurile lor.

Este foarte interesant că, puțințel înainte de momentul când generația lui Haret se gândia așa, în Italia, la Turin, în Franța, la Paris, era un Maramurășan, Artemie Anderco, dintr'o familie de vechi boieri de acolo, fiu de preot, trimes de tatăl său, cu foarte mari greutăți, la studii, și în jurnalul lui, care s'a păstrat, și pe care îl tipăresc în revista mea „Cuget Clar” și în extras¹, se vedește sufletul unui om cu desăvârșire ales, om cu multe cunoștințe, cu deosebite aptitudini pentru studii și, în același timp, înșuflețit de cele mai frumoase idei.

Scrisoarea către tatăl său ar merita să fie introdusă în toate crestomatiile: a avut nevoie, într'un moment, de ajutor; bursier al societății „Transilvania” de la București, nu-i ajunseră banii, de și socotia cu cea mai mare grijă neștiind ce înseamnă petrecerea și risipa; s'a adresat deci tatălui său cerându-i un împrumut, iar acesta i-a răspuns printr'o minunată scrisoare, în

¹ *Un student în străinătate; Artemie Anderco, 1934.*

care arată cu câtă greutate şi-a crescut el familia—tot aşa cum îi scria lui A. D. Xenopol tatăl lui — ; totuşi trimete banii, dar consideră ca insulta cea mai grea că ei ar putea fi consideraţi ca un împrumut ; atâta vreme cât va trăi el, îl va putea găsi gata la toate nevoile sale. Şi tânărul acesta, care se pregătia să fie medic, dar, pe lângă aceasta, voia să scrie o gramatică a limbii româneşti, el care plecase din Maramurăş fără să ştie bine româneşte, căci la liceul din Sighet discuta pe tema românismului cu colegii unguri în ungureşte, îşi făcuse o cultură complectă. Notele pe care le înseamnă el cu privire la Neapole, la Turin, la Paris sânt de toată frumuseţea ; se amestecă, une ori cu stângăcie, cu naivitate, în toate domeniile, şi în domeniul artelor şi al literaturii. Cartea aceasta, care ar trebui să fie în mâna oricărui student, e de sigur un mijloc de purificare şi de înălţare. Aşa încât Românii născuţi peste graniţă aveau în privinţa aceasta cu totul alte noţiuni de viaţă etică decât cei mai îndrăzneţi dintre Românii de la noi.

A venit însă un moment, după 1890, când procesul Memorandului, intentat Românilor din Ardeal, cari presintaseră, contra guvernului unguresc, o plângere Împăratului în calitate de Împărat, iar nu de rege al Ungariei, — şi Franz-Joseph a trimes plicul nedeschis preşedintelui unguresc, iar cei cari au presintat Memorandul, daţi în judecată, au făcut cunoştinţă cu temniţile de la Vaş şi de la Seghedin—, a adus, ceia ce prigonitorii nu prevăzuseră, punerea pe tapet a chestiunii româneşti, şi atunci a apărut cartea lui Eugeniu Brote, publicată în mai multe limbi, în care se arătau care sânt drepturile poporului nostru în aceste ţinuturi nelibere. Studenţimea din străinătate, unită cu cea de la Bucureşti, a început o puternică propagandă pentru cauza românească.

Aşa încât avem acum din nou o generaţie de studenţi, cari învaţă sau nu, dar înainte de toate se preocupă de cea mai arzătoare chestiune pentru poporul românesc în acest moment: chestiunea suferinţii Românilor de peste munţi, ducând la dreptul nostru de

a realiza unitatea națională. D. Gheorghe Moroianu, care face parte din această generație, în care Regatul era represintat printr'un admirabil tânăr, care s'a stâns foarte răpede, Teodor Brătianu, cel ce a organizat Liga Culturală și acolo la Paris, a dat, de curând, o adunare de documente, cu privire la această propagandă, și din ea se pot alege pagini de cea mai mare frumuseță, care arată încă odată o conștiință a tinerilor Români de peste graniță în ce privește datoria lor națională.

Înceind, trebuie să spun că și eu am cunoscut Români trăind peste graniță. Am făcut parte din studențimea de la 1890, și nu pot arăta destulă părere de rău, cu un element chiar de muștrare către mine însumi, pentru felul cu desăvârșire inferior în care generația de la 1890 și-a considerat această datorie. Eram trimeși pentru a căpăta la întoarcerea noastră, potrivit cu cunoștințele câștigate în străinătate, o catedră de Universitate, și gândul tuturor era îndreptat către aceasta: să se mântuie cât mai răpede anii de străinătate și să se capete catedra de la București sau Iași, pentru care chiar între cei mai buni prieteni s'ar fi ivit lupta cea mai cumplită. Noi am învățat într'a-devăr foarte mult și am dat lucrări, fiecare în specialitatea sa, care fac parte din ceia ce a fost mai convenabil ca erudiție în generația de la 1890: ale d-lui Rădulescu Motru, în Germania, cu privire la filosofie, ale d-lui Ovid Densusianu, în domeniul filologiei romanice, ale lui Teohari Antonescu, în domeniul arheologiei. În acest domeniu generația de la 1890 și-a făcut toată datoria, dar din nenorocire și-a făcut-o așa de bine, încât nu i-a mai rămas timp pentru altceva. De la noi cât am stat în străinătate n'a fost un gest dincolo de specialitate în vederea căpătării situației la care râvniam, pentru că pentru aceia fuseserăm trimeși. N'am avut niciun fel de contact cu societatea apuseană, afară de acela pe care unii — deveniți imediat melomani, — îl căpătau cu Opera din Paris și cu sălile de concert. Nu se poate zice că aceia cari erau bursieri nu ni-am îndeplinit învoiala față de Statul român, — cu excepția unuia, filosof, care a făcut declarația solemnă că n'are

nimic de învățat la Paris și la Berlin, pentru că-și strică originalitatea, și s'a întors imediat în țară.

România însă, ca propagandă, ca legătură cu societățile apusene, n'a profitat nimic de pe urma sacrificiilor făcute cu trimeterea noastră în străinătate.

Lucrurile ar fi mers, de sigur, mult mai bine dacă tinerii aceștia, în mare parte desorientați și mai ales timizi, — căci generația de la 1860 a fost o generație de timizi, cu totul deosebită de generațiile care au venit pe urmă și care au trecut și prin uși de fier când a fost vorba să fie văzute și apreciate —, ar fi fost susținuți de alte două elemente de Români cari se aflau în străinătate și ar fi putut lucra cu aceștia. Aceste două elemente erau: pe de o parte, Românii bogați, Românii cu nume mare, Românii cu relații foarte întinse, cari stăteau decenii întregi la Paris și cari n'au căutat niciodată să se valorifice ca Români, nici să facă vre-o cunoștință cu tinerii cari veniau acolo. A trăit astfel la Paris până târziu, în cea mai bună societate franceză, putând să aducă servicii foarte importante României și neamului românesc, un fiu al lui Grigore-Vodă Ghica, pe care, nici pentru informație istorică, nu l-a putut descoperi nimeni din ai noștri. Era acolo Gheorghe Știrbei, fiul lui Barbu Știrbei, Domnul Munteniei, care, numai când am tipărit corespondența tatălui său, și-a amintit că fusese Român și a tipărit două volume în care este vorba de Români, dând, nu numai amintirile sale din tinereță, de o frumoasă factură literară, dar și întreaga istorie, pe scurt, a poporului românesc.

Erau, apoi, legațiile României, dar relațiile între dânsle, care funcționau pur birocratic și diplomatic, și între tinerimea românească au fost nule.

O diplomație fără legătură cu țara și neamul, ignorantă, înstrăinată, desprețuitoare, și o întreagă lume românească, cu nume și avere, perfect înstrăinată, în față cu un număr de tineri desorientați cari erau legați numai de anume materii de studii, fiind astfel incapabili să aducă serviciile pe care entuziasmul și generositatea unor tineri le pot aduce totdeauna țerii lor, iată urîta stare de lucruri.

Din nenorocire și după exodul atâtor Români în timpul războiului, după fuga de la muncă a altora în urma realizării, fără dâșii, a unității naționale, după pelerinagiul miilor de studenți pentru materii care se pot învăța și în țară, după emigrarea la Paris a unei serii de Ardeleni cari desprețuiau Universitățile românești, după momirea de exportatorii de țerani a miilor de săteni din Ardeal cari azi se află într'o cumplită miserie, *situația conlucrării românești în străinătate e întocmai ca în trista formulă de mai sus, rostită pentru epoca de la 1890, deci acuma aproape jumătate de veac.*

În schimb, acum vre-o câțiva ani am fost adânc mișcat asistând în Paris la serbătoarea națională, la hramul național al Iugoslavilor. Ministrul Spalaicovici, care vorbește franțuzește așa și-așa, dar are o inimă așa de largă și-și poate trezi oricând amintiri așa de interesante, strângea în jurul său întreaga colonie, și toate ceremoniile de acasă au fost reproduse credincios și cu pietate acolo la Paris, noi, oaspeții, trebuind să ne împărtășim ca oricari alții la această ceremonie simplă, duioasă, din vechea Serbie. Și, când a început a vorbi d. Spalaicovici, după o slujbă religioasă făcută cu liturghia slavă de acasă, ochii tuturor era umezi, și chiar în inimile tuturor celor cari asistau, fără a fi Iugoslavi, s'a mișcat ceva.

Natural, când la un popor există astfel de silinți și acasă și în străinătate, poporul acesta poate face mai mult și decât puterile sale, pe când, atunci când silințele acestea nu există, încercările individuale se risipesc în zădar, spre marea pagubă a nației care ar putea să folosească dintr'un alt fel de organizare a acelorași puteri.

TABLA CUPRINSULUI

	<u>Pagina</u>
I. Introducere	1
II. Cei mai vechi pribegi	9
III. Cei d'intăiu ambasadori	16
IV. Ambasadori și pretendenți	27
V. Oaspeți la creștini (prima jumătate a secolului al XVII-lea) . . .	53
VI. Pribegi din a doua jumătate a secolului al XVII-lea	78
VII. Călători pentru cultură	101
VIII. Românii din Apus prin veacul XVIII-lea	120
IX. Noi Domni pribegi și studenții din Apus	134
X. Studenții revoluționari și naționaliști	150
XI. Ultimii soli în Apus	161

Așezământul tipografic
„Datina Românească”
Vălenii-de-Munte
(Prahova)

Prețul: 65 lei.

